

Türk Dil Kurumu Yayınları

Türk Dili Araştırmaları Yıllığı

BELLETEN

2009 / II

Ankara, 2011

TÜRK DİLİ ARAŞTIRMALARI YILLIĞI BELLETEN YAYIN İLKELERİ

- ❑ Belleten’de Türk dilinin tarihi, günümüzdeki durumu, dil bilgisi ve güncel sorunlarını ele alan bilimsel yazılara yer verilmektedir.
- ❑ Belleten’de yayımlanmak üzere gönderilen yazılar hiçbir yerde yayımlanmamış olmalıdır. Kongrelerde sunulan bildiriler ve konferans metinleri bildiri kitaplarında yayımlanmamış olmak kaydıyla yayımlanabilir.
- ❑ Belleten’e gönderilecek yazıların Türkçe ve İngilizce 50 kelimelik özetleri ile her iki dilde anahtar kelimeleri yazının ilk sayfasında verilmelidir.
- ❑ Belleten’e gelen yazılar gerekli incelemeler yapıldıktan sonra yayımlanır.
- ❑ Dergide yayımlanan yazılarda ileri sürülen görüşler yazarlarına aittir.
- ❑ Belleten’e gönderilen yazılarda *TDK Yazım Kılavuzu’na* (kısaltmalar dâhil) uyulması zorunludur. Yazı Kurulunca, yazının bütünlüğünü bozmayacak küçük düzeltmeler yapılabilir.
- ❑ Belleten’de yer alan yazı, fotoğraf, tablo ve şekillerden kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz.

TÜRK DİLİ ARAŞTIRMALARI YILLIĞI BELLETEN DERGİSİNE GÖNDERİLECEK YAZILARIN SAYFA DÜZENİ İLKELERİ

- ❑ Belleten’de yayımlanması istenen yazılar bilgisayar ortamında Word yazım programı ile hazırlanarak YD (Yoğun Disk: CD) ve bir çıktısı ile gönderilmelidir. Yazılar e-posta (belleten@tdk.org.tr) ile de gönderilebilir. Yazılarla birlikte özel işaretlerin kullanıldığı fontlar da gönderilmelidir.
- ❑ Makalenin yazarı adını, soyadını, görev yaptığı kurumu ve akademik unvanını tam ve açık olarak belirtmeli, kendisiyle doğrudan iletişim kurulabilecek açık adres, telefon numarası ve e-posta adresini vermelidir.
- ❑ Yazı karakteri *Times (Times New Roman)* olmalı ve yazılar 11 punto büyüklüğünde, tek satır aralığı ile yazılmalıdır. Paragraf başlarında *sekme (tab) tuşu*, paragraf aralarında *gir (enter) tuşu* kullanılmamalıdır. Söz aralarında, nokta ve virgül işaretlerinden sonra bir harflik boşluk bırakılmalıdır.
- ❑ Yazılara bilgisayarda sayfa numarası verilmemelidir. (Çıktı üzerine kurşun kalemle verilebilir.)
- ❑ Başlığın tamamı büyük harf *Times (Times New Roman)* karakteriyle 12 punto büyüklüğünde yazılmalıdır. Yazar adı ve soyadı *eğik yazı* ile ve yalnızca soyadı büyük harfle yazılmalıdır. Ara başlıklar, bölüm başlıkları ve alt başlıklar yalnızca ilk harfleri büyük olacak biçimde, 11 punto büyüklüğünde ve **koyu** yazılmalıdır.
- ❑ Metin içindeki göndermeler soyadı, basım yılı ve sayfa numarası olarak parantez içinde belirtilmelidir. Örnek (**Korkmaz 1997: 619**). Beş satırdan kısa alıntılar satır arasında ve trnak içinde, beş satırdan uzun alıntılar ise satırın sağından ve solundan bir buçuk santimetre içeride, blok hâlinde, 10 punto büyüklüğünde, *eğik yazı* ve tek satır aralığı ile verilmelidir.
- ❑ Dipnotlar sadece açıklamalar için kullanılmalı, sayfa altında ve numaralandırılarak verilmelidir.
- ❑ Yararlanılan kaynaklar metin sonunda yer alacak olan Kaynakça bölümünde 10 punto büyüklüğünde ve alfabetik olarak verilmelidir.

Bu ilkelere uygun olmayan yazılar yayımlanmayacaktır.

Sahibi ve Sorumlu Yazı İşleri Müdürü

Türk Dil Kurumu adına: Prof. Dr. Şükrü Halûk AKALIN

Türk Dili Araştırmaları Yıllığı BELLETEN, yılda iki sayı olarak yayımlanmaktadır. İlk sayısı 1953'te yayımlanmıştır.

Türk Dili Araştırmaları Yıllığı BELLETEN, Üniversiteler Arası Kurul Başkanlığının Filoloji Temel Alanları için kabul ettiği 'ulusal hakemli' dergi niteliğini taşımaktadır.

• Uluslararası hakemli dergi özelliğine de sahip olan *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı BELLETEN* dergisi Millî Eğitim Bakanlığınca Tebliğler Dergisi'nde yayımlanan 15.7.1974 gün ve II 077 sayılı yazıyla bütün okullara duyurulmuş ve salık verilmiştir.

Yazı Kurulu:

- Prof. Dr. Şükrü Halûk AKALIN
- Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN
- Prof. Dr. Zeynep KORKMAZ
- Prof. Dr. Osman Fikri SERTKAYA
- Prof. Dr. Ülkü ÇELİK ŞAVK
- Prof. Dr. Recep TOPARLI
- Prof. Dr. Hamza ZÜLFİKAR

Yayın Danışma Kurulu:

YURT İÇİ

- Prof. Dr. Fatih ANDI
- Prof. Dr. Erman ARTUN
- Prof. Dr. Ahmet BURAN
- Prof. Dr. Mustafa CANPOLAT
- Prof. Dr. Nurettin DEMİR
- Prof. Dr. Abide DOĞAN
- Prof. Dr. Kemal ERASLAN
- Prof. Dr. Halil ERSOYLU
- Prof. Dr. Ramazan KAPLAN
- Prof. Dr. Hacı Ömer KARPUZ
- Prof. Dr. Filiz KILIÇ
- Prof. Dr. Ramazan KORKMAZ
- Prof. Dr. Emine GÜRSOY NASKALI
- Prof. Dr. Tulga OCAK
- Prof. Dr. Mustafa ÖZKAN
- Prof. Dr. Mukim SAĞIR
- Prof. Dr. Saim SAKAOĞLU
- Prof. Dr. Yekta SARAÇ
- Prof. Dr. Fikret TÜRKMEN
- Prof. Dr. Emine YILMAZ
- Prof. Dr. Bilâl YÜCEL

YURT DIŞI

- Prof. Dr. Ağamusa AHUNDOV (Azerbaycan) • Prof. Dr. Victor GUZEV (Rusya)
- Prof. Dr. Evangelia BALTA (Yunanistan) • Prof. Dr. Imre BASKI (Macaristan)
- Prof. Dr. Bernt BRENDEMOEN (Almanya) • Prof. Dr. Nizami CAFEROV (Azerbaycan)
- Prof. Dr. Hamidulla DADABAYEV (Özbekistan) • Prof. Dr. Fuat GANIYEV (Tataristan)
- Prof. Dr. Erica GILSON (ABD) • Prof. Dr. Abdıldacan AKMATALIYEV (Kırgızistan)
- Prof. Dr. Tevfik HACIYEV (Azerbaycan) • Prof. Dr. György HAZAI (Macaristan)
- Prof. Dr. Nurmuhammet HİSAMOV (Tataristan) • Prof. Dr. Şakir İBRAYEV (Kazakistan)
- Prof. Dr. Lars JOHANSON (İsveç) • Prof. Dr. Mark KIRSCHNER (Almanya)
- Prof. Dr. Kadıralı KONKABAYEV (Kırgızistan) • Prof. Dr. Murat PENÇİYEV (Türkmenistan)
- Prof. Dr. Mirjana TEODOSIYEVİÇ (Sırbistan) • Prof. Dr. Çoban Hıdır ULUHAN (Irak)

Atatürk Kùltür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu
Türk Dil Kurumu Yayınları:

BELLE TEN 2009/II

Kapak ve Sayfa Tasarımı:

Mart Güzel Sanatlar Reklam Ajansı

Telefon: (0312) 236 63 69

Belgegeçer: (0312) 236 63 70

Genel Ağ: www.guzel-sanatlar.net • **e-posta:** gs@guzel-sanatlar.net

Yayın Sorumluları:

Abdullah DURKUN

Âdem TERZİ

Baskı:

Gazi Mesleki Eğitim Merkezi

Abant Sokak No: 15 Teknikokullar / ANKARA

Telefon: (0312) 212 62 18

Belgegeçer:(0312) 223 45 00

Basımevi Sorumlusu:

Zekai DURMAZ

Birinci Baskı: Ankara, 2011

Baskı Sayısı: 1.000 adet

ISSN: 0564-5050

Yurt Dışı Fiyatı: 10 Avro

Türk Dil Kurumu Yayınları

Atatürk Bulvarı 217, 06680 Kavaklıdere / ANKARA

Telefon (0312) 457 52 00

Belgegeçer (0312) 468 07 83

Genel Ağ: http://tdk.org.tr • **e-posta:** belleten@tdk.org.tr

Türk Dili Araştırmaları Yıllığı BELLETEN, uluslararası hakemli dergi özelliğine sahiptir.

İÇİNDEKİLER

Türkçede -ka- Pekiştirme Eki <i>Erol GÜNGÖRDÜ</i>	7
Terim Oluşturma Yöntemleri <i>Burcu İlkey KARAMAN</i>	45
Anadolu’da Oğuz Türkçesi Temelinde İlk Yazı Dilinin Kuruluşu <i>Zeynep KORKMAZ</i>	61
Balkesir Yörük Ağzlarında Kullanılan Şimdiki Zaman Biçimleri <i>Hüseyin Kahraman MUTLU</i>	71
Çıkma Durumu Eki Pekiştirme Eki Olabilir mi? <i>İ. Gülsel SEV</i>	85
Âsaf Hâlet Çelebi’nin Gazelleri Üzerine Bir İnceleme <i>Can ŞEN- Serpil AKGÜL</i>	93
“Çok” Sözcüğü Nereden Geliyor? <i>Serkan ŞEN</i>	107
Türk Dilinin Tarihî Kaynaklarında Yaz ve Yay Sözcüklerinin Semantik Analizi Üzerine <i>Paşa YAVUZARSLAN</i>	113

TÜRKÇEDE -kA- PEKİŞTİRME EKİ (Intensive suffix –kA-)

Erol GÜNGÖRDÜ*

Özet

Fülden fiil türeten -kA- eki, Eski Türkçe şekil bilgisi çalışmalarında yer bulmayan ilgi çekici bir yapım ögesidir. Söz yapımı düzenimizi bütün yönleriyle açıklığa kavuşturmak bakımından tarihi-karşılaştırmalı çalışmalara da ihtiyaç vardır. Çoklukla ünsüzle sonlanan, tek heceli ve nesneli fiillere ulanan –kA- eki, pekiştirmeli fiiller türetir. Pekiştirme işlevli –k- ve -A- eklerinin birleşmesiyle oluşan bu ek, -lA- ve –AlA- ekleriyle birleşerek eş işlevli -kAlA- ekinin ortaya çıkışını sağlamıştır.

Anahtar kelimeler: -kA-, -kAlA- ekleri, pekiştirmeli fiiller, söz yapımı, yapım eki.

Abstract

Deverbal verbal suffix –kA- which derives intensive verbs does not exist in Early Turkish morphological studies, is an interesting component of formation. We also need historical comparative studies to make clear our word formation system with its all sides. This suffix which mostly ends with consonant and attaches to monosyllabic and transitive verbs derives intensive verbs. The suffix –kA-, is a combination of the -k- and -A- affixes, provides the revealment of the same functional –kAlA- affix, combining with the suffixes –lA- and –AlA- which derives iterative verbs.

Key words: The suffixes –kA- and -kAlA-, intensive verbs, word formation, suffix.

□

Giriş

Semih Tezcan tarafından belirtildiği üzere (1981:284) ‘Eski Türkçe gramerlerde gösterilmeyen’ –kA- eki, çağdaş Türk dili araştırmalarında başlı başına bir araştırmanın konusu olmamıştır.

* Yrd. Doç. Dr. Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi İlköğretim Bölümü

Pekıştirilmiş fiiller türeten ekleri topluca değerlendiren Saadet ağatay, incelemesinde -kA- ekli türemelere yer vermez (1967: 39-50).

Tahsin Banguoğlu'nun, "*Türkçede Tekerrür Fiilleri*" adlı incelemesindeki '-ge-fiilleri' arasında, -kA- ekli kimi türemelerin de (*tirke-*, *sürke-*) yer aldığı görölür (1988:120-121). Banguoğlu'nun; '*bazılarının kökleriyle münasebetlerini şüpheli bulduğu*' *bulga-*, *emge-*, *ırğa-*, *kapğa-*, *karga-*, *kazgan-*, *kerge-*, *kırğa-*, *kısgan-*, *tolga-*, *yörge-* gibi fiillerde -ge- pekıştirme eki tasarlanamaz. *Kısgan-* fiili *kıs-* fiili ile ilişkili değildir: ET *kızgan-* 1. 'cimri olmak'; 2. 'kıskanmak' (OTWF II, 605), ET *kızgan-* 'kıskanmak; cimrilik etmek', *kızgak* 'hasis, cimri' (ETG, 280), Krh. *kısgan-* 'cimrilik etmek' (DLT II, 250), Kıp. *kısgan-* 'kıskanmak' (KıpçTS,145), *kıskan-* (KıpçTS, 146), *kızgan-* (I) 'esirgemek', *kızgan-* (II) 'kıskanmak', *kızgan* 'hasis, cimri, pinti' (KıpçTS, 147) <*kıska-*><*kızga-*><**kız*+GA-><*kız* 'hasis' (EUTS, 178). İsimden fiil türeten +GA- eki için bk. Harz. *terge-* 'terletmek, damıtmak' (ME, 186), YUyg. *iske-* 'koklamak' (YUygTS,178)<*is* 1. 'koku'; 2. 'duman', Türkm. *ısga-* 'koklamak' (Türkm-TürkS, 365)<*ıs* 'koku'.

Özünde Banguoğlu'nun '-ge-fiilleri' diye sunduğu türemelerin; tanıklanamayan -g ekli tabanlardan, isimden fiil yapan +A- ekiyle genişlemiş şekiller olarak değerlendirilmeleri gerekir. Bu bakımdan pekıştirilmiş fiiller türeten -k- ekinin (bk. Çağatay,1967: 39-42) eş işlevli -A- ekiyle [bk. *tara-* 'dağıtmak' (KB III, 426)<*tar-* 'dağıtmak', *kama-* 'kamaşmak' (KB III, 218) <*kam-* 'kamaşmak'] genişleyip kalıplaşmasıyla oluştunu düşündüğümüz -kA- ekini, -ga-'lı fiillerle birleştirmek doğru değildir.

Semih Tezcan'a göre -kA- eki, '-k- pekıştirme ekinin bir yan biçimi olarak kabul edilebilir' (1981a: 284).

Kimi lehçe ve ağızlarda gözlemlenen -kAlA- eki (aş.bk.); -kA- pekıştirme ekinin, sıklık fiilleri türeten -lA- (KıpçTG, 51; Öztürk 1997: 77-80), -AlA- (Korkmaz 2003:125, 126) ekleriyle birleşip kalıplaşmasıyla oluştur.

I. -kA- Ekinin Türemeleri

Ulandıkları fiil kök veya gövdelerini daha da güçlü belirterek pekıştirmeli fiiller türeten bir yapım ögesi olarak -kA- ekini incelerken, çözümlemelerimizin sağlaması niteliğinde olan 'fiil tabanıyla ondan gelişen -kA- ekli türemenin, gerek anlam gerekse nesnel/nesnesiz oluş bakımından uyuşmaları' şeklinde iki ana ölçütü 'genel olarak' göz önüne aldık. 'Genel olarak' diyoruz; çünkü Türk dilinin tarihî söz varlığını modern sözlükçülük ilkelerine uygun olarak işleyen çalışmaların yetersizliği ortadadır. Türkçe sözlerdeki anlam gelişmelerini izlemek yönünden bu husus son derece önemlidir. Yine, Sevortyan'ın "*Türk Dillerinde Fiillerin Geçişli (Transitif) Geçişsiz (İntransitif) Olmalarına Dair*" adlı dikkate değer incelemesinde sözlendirdiği gibi '*birçok hallerde aynı fiil bazı dillerde geçişli, bazı dillerde ise geçişsiz mânada yahut da hem geçişli, hem de geçişsiz mânada kalmış-tır*' (1960: 181). Ayrıca, tasarlanmış şekiller oldukları için, kimi verilerin köklerinin nesne alıp almadıklarının belirlenmesi de mümkün

değildir. Bu gerçekler karşısında ‘genel olarak’ diye ihtiyatlı bir dil kullanmamız olağan karşılanmalıdır.

arka- (I)

Bu söz, ilk ve tek örnek olarak Dīvānu Lugāti’t- Türk’te yer alır: *ol anı kargadı arkadı* “O, ona lânet etti, kötülüğünü sayıp döktü” (I, 283-284). Kâşgarlı Mahmut, *arka-* fiilinin ‘övme, dua etme’ anlamlı *alkış* sözünden kökenlendiğini belirtir. Kelimenin ‘kötülük’ anlatır bir hâle gelmesini *karga-* ‘lânetlemek’ fiiliyle birlikte çok fazla kullanılmasına bağlar. Kâşgarlı’nın köken açıklaması inandırıcı olmaktan uzak olduğu gibi *karga-* ile eş anlamlı *arka-* fiilinin XI. yüzyılda artık eskimiş bir söz olduğuna tanık sayılabilir. Çağdaş ve tarihî Türk dili alanlarından şu veriler *arka-* fiilinin kökünde ‘beddua etmek’ anlamında bir **ar-* tasarlamamıza imkân verir: DLT *arwaş-* ‘(kamlar) birlikte büyü sözler mırıldanmak’ (I, 236-237), Hks. *arba-* 1. ‘büyüçülük yapmak, büyülemek’; 2. ‘şaman tefini ısıtmak’; 3. ‘lanet okumak, beddua etmek’; 4. ‘aforet etmek’ (Hks-TürkS: 47), Tel. *arba-* (I)büyü yapmak, *arba-* (II)‘sövmek, küfretmek’ (TelS, 6), Alt. *arba-* ‘bağırarak, azarlamak, sövmek’, *arban-* I. ‘küfretmek’; 2. ‘mırıldanmak, homurdanmak, azarlamak’ (Alt-TürkS, 27) < **ar-ba-* < **ar-*.

arka- (II)

Bu fiil, Kâşgarlı Mahmut’un Oğuzca olduğunu bildirdiği sözlerdendir: *arka-* ‘aramak, araştırmak, yoklamak, bulmaya çalışmak’ (DLT I, 283), *arka-* ay. (AH, IV. s.) < **ar-ka-* < **ar-* < **ār-* 1. ‘ayırarak, açmak, aralamak’; 2. ‘seçmek, seçip ayırmak’; 3. ‘arasından geçmek, çapraz geçmek’. Türkm. *āra-* 1. ‘ayırarak’; 2. ‘seçmek’; 3. mec. ‘aramak, bulmaya çalışmak, yoklamak’ (TürkmDS, 48), *āra-* ‘seçmek, seçip ayırmak’ (Çeneli 1986: 32) fiili, gerek *arka-* gerekse *āra-~āra-* sözlerinin köküne ışık tutan sağlam bir tanıktır. *Āra-~āra-* fiili, tarihî ve çağdaş Türk dili alanlarında benzer anlamlarla kullanılır: ETT *ara-* ‘yoklamak, incelemek’ (TarS I, 185), *ara-* ay. (SN, 586), *āra-* ‘aramak’ (Marz, 305), Kıpç. *ara-* ‘aramak, araştırmak’ (KıpçTS, 10), Çağ. *ara-* ‘aramak, istemek, kavuşmaya çalışmak’ (BD, 333), *ara-* ‘yoklamak, teccüs etmek’ (ŞS, 7), TT *ara-* 1. ‘bulmağa çalışmak’; 2. ‘istemek, talep etmek’; 3. ‘yoklamak’; 4. ‘ümit etmek, var zannında bulunmak’; 5. ‘arzu etmek, bir şeyin olmasına çalışmak’; 6. ‘bakmak, umursamak’; 7. ‘ilgilenmek, yakınlık göstermek’; 8. ‘özlemek’ (TemTürkS I, 48), TT (ağ.) *ara-* ‘belâ bulmaya çalışmak, aranmak’ (DS XII, 4422), Azb. *ara-* ‘bulmağa çalışmak, bakmak, gezmek’ (AzbTS I, 49), Gag. *āra-* ‘aramak’ (GagTS, 2), Tat. *ara-* ‘bir kişiyi veya bir şeyi beklemek, araştırmak, bulmaya çalışmak’ (KW, 6). *Āra-~āra-* fiili, *arka-*’tan gelişmiş olabilir; ancak Tietze tarafından belirtildiği gibi, *arka->āra-~āra-* gelişmesi izaha muhtaçtır (TETTL, 189). **Arğa-* ara biçimi tespit olunamadığı gibi Türkm., Gag. *āra-* tanıklığında birincil uzun ünlülü olarak düşünülmesi gereken **ār-~*ar-* kök fiilinin *-A-* pekiştirme ekiyle genişlemesi [*tika-<tık-*, *tara-<tar-* ‘dağıtmak’ (DLT)] veya ‘kapalı hecelerdeki uzun ünlülerin bazen hece sonunda kısa bir ünlü türetmeleri’ (TDBUÜ, 156-158) olayı da mümkündür.

Ār*~ar*- 1. ‘ayırarak, açmak, aralamak’; 2. ‘seçmek, seçip ayırmak’; 3. ‘arasından geçmek, çapraz geçmek’ kökünden gelen şu şekiller de *āra*~*ara*- ve *arka*- fiillerinin köken açıklamasına katkı sağlayan verilerdir: ET *āra*~*ara*- ‘arasında’ (OrhTG, 150), Türk. *āra* ‘ara, aralık, mesafe’ (Çeneli, 1986: 32), OT *arala*- 1. ‘iki kişinin arasını bulmak, barış sağlamak’; 2. ‘iki kişinin veya iki şeyin arasından geçmek’ (DLT I, 308)<*ara* ‘ara, orta’, ETT *arala*- 1. ‘ayırarak’; 2. ‘terk etmek, bırakmak, atlamak’; 3. ‘arasında görünmek, bulunmak, dolaşmak’ (TarS I, 183-184), Tuv. *arala*- ‘seçmek, ayırmak’ (TuvTS, 6)<*ara* ‘ara’, krş. Türk. *āra*- (yuk. bk.), TT (ağ.) *arala*- ‘kalabalığı yarıp geçmek’ (DS XII, 4422), YUyg. *arala*- ‘gezmek; arasından geçmek’ (YUygTS, 16), TT (ağ.) *arlaş*- ‘kovularak gitmek’ (DS I, 128)<*aralaş*-, *arala*~*aralaş*- ‘uzaklaşmak’ (DS XII, 4422), ETT *aralaş*- ‘ayrılmak, uzaklaşmak’ (YTarS, 11), Krç.-Malk. *arala*- ‘arasından geçmek’ (Krç.-MalkTS, 87), Kzk. *arala*- ‘gezmek’ (Kzk-Türk S, 48), Kırg. *arıl*- ‘uzaklaşmak’ (KırgS I, 44), Kmk. *arık* ‘uzak’ (Kmk-BalkS, 4), TT (ağ.) *arağan* ‘çok kaybolan’ (DS I, 293)<**ar*-*ağan*, *arın*- 1. ‘boşanan, küsen kadın eşyalarını alıp gitmek’; 2. ‘taşınmak’; 3. ‘ayrılıp gitmek’ (DS I, 322), OT *arkuçu* ‘iki kişi arasında aracı olan; evliliklerde dünürler arasında gidip gelen kimse’ (DLT I, 141), Hks. *arğı*- ‘kız istemek, dünür gitmek’ (Hks-TürkS, 49), ET *arkuru* ‘enine çapraz, çaprazlama’ (AY III, 84)<**arkur*- ‘bir yandan öteki yana geçmek, çapraz geçmek’ (EUTS, 20), Harz. *arkur*~*arkura*- ‘önüne çıkmak’, *arkuru* ‘karşı, çapraz’ (ME, 92), Kıpç. *arkuru*~*arkuru*~*arhuru*~*arkrı* ‘eğri, meyilli, eğri büğrü’ (KıpçTS, 12), ETT *arkurt*- ‘kovmak’, *arkuru*~*arkuru* 1. ‘çaprazlama’; 2. ‘genişlik, en’ (TETT I, 198), TT *aykırı* ‘çapraz, ters’ (TETT I, 240)< *arkırı*, TT (ağ.) *aykurt*- ‘saptırmak, yoldan çıkarmak’ (DS I, 424), OT *arkuk* ‘dikbaşı, inatçı’ (DLT I, 315), *arkuk* ‘iki duvar veya iki direk arasına çapraz olarak konulan ağaç’ (DLT I, 109), TT (ağ.) *arantı* ‘ahırlarda iki hayvan arasına konulan kalın ve uzun ağaç’ (DS I, 298), *avkuru* ‘inatçı’ (DS I, 387)<*arkuru*, *aykırıla*- ‘kaçmak, uzaklaşmak’ (DS I, 423)<**arkırıla*-<**arkırıla*-, Çağ. *arı*- ‘ayrılmak, uzaklaşmak’ (TDF, 21), Kıpç. *arala*- ‘parmakların arasını hilâllemek, aralamak’, *ara*- ay. (KıpçTS, 10)<**ar*-*a*-, Saha. *arar*- ‘ayırarak’, *arağıs*- ‘ayrılmak’ (Türk-SahaS, 21), Saha. *arān* ‘ayrı, ayrılmış’ (TLÖ II, 244), Saha. *arıt* ‘ara’, *arıt* (II) ‘aralık’ (Türk-SahaS, 14), Kırg. *arıt*- ‘baştan başa dolaşmak, her yönden tetkik etmek, araştırmak’ (KırgS I, 45), TT (ağ.) *aralat*- ‘soruşturmak, araştırmak’, *aralat*- ‘seyrekleştirmek, arasını açmak’ (DS I, 296), *arala*- ‘bitkilerin fazla dal ve çubuklarını kesmek, seyrekleştirmek, budamak’ (DS I, 295), Hks. *aram* ‘seyrek, aralıklı, yer yer’ (Hks-TürkS, 47), Şor. *aram* ‘seyrek’, *aramna*- ‘seyrekleştirmek’: *agaştı aramnaarga* ‘ormanı seyrekleştirmek’ (Şor S, 7), YUyg. *araç* ‘seyrek, aralığı açık’ (YUygTS, 15)<**araş*, TT (ağ.) *arayış* ‘budama’ (DS I, 301)<**ara*- ‘seyrekleştirmek, budamak’, Türk. *āram āram* ‘ara sıra, zaman zaman’ (Türk-TürkS, 32), TT (ağ.) *aram aram* 1. ‘zaman zaman, ara sıra’; 2. ‘yer yer’, *aram* 1. ‘fırsat, uygun zaman’; 2. ‘aralık, fasıla’ (DS I, 297), krş. TT *fırsat ara*-, OT *argu* ‘iki dağ arası’ (DLT I, 127)<**argu*, *argula*- ‘arasından geçmek’ (DLT I, 317), TT (ağ.) *arım* 1. ‘çalıyla yapılmış bahçe duvarı’; 2. ‘ara, aralık’; 3. ‘iki ağaç sırası, iki orman arasındaki açıklık’ (DS V, 320), ET *arka* ‘parça, bölünmüş topluluk, küme’: *iki a.kıltım* (AY III, 84), TT (ağ.) *yarga* ‘parça, bölük, taraf’: *iki yarga olurdu köyler* (Mers S, 384). Söz başında /y/ türemeli *yar*- ‘ayırarak’, **ār*~**ar*- ile birleştirilebilir: ETT *yar*- ‘ayırarak, birbirinden

uzaklaştırmak' (TarS VI, 4359), *yar-* 'açmak, genişletmek' (KurT, 634), *yar-* 'anne çocuğunu memeden ayırmak' (MersS, 383), *yarık-* 'bir gruptan ya da sürüden ayrılıp uzaklaşmak' (MersS, 384), *yarla-* 'göç etmek' (Günşen, 2000: 502).

Arka- fiilinden türemiş *arkış* sözü Eski Türkçe çağından beri tanınlanır: ET *arkış* 'kervan' (OrhTG, 238), *arkış* 'kervan, haberci' (EUTS,13), OT *arkış* 1. 'kervan'; 2. 'yurdundan uzak düşen birine gönderilen kimse, elçi haberci, mektup' (DLT I, 97), ETT *argış* 'kervancı, bezirgan, kervan' (TarS I,192), Kıpç. *argış* 'kervan kafilesi' (Kıpç TS, 10), Çağ. *arkış* 'kervan, kafiye' (ŞS, 9), TT (ağ.) *erkış* 'kervan' (DS V; 1774), *arkış et-* 'yükü geçici olarak bir yere bırakmak', *arkışlık* 'bir kışa yetecek yiyecek' (DS I, 327), Krç.-Malk. *argış* 'mal mülk, kervan' (Krç-MalkTS, 88) <*arka-*; yapıcı krş. *alkış*<*alka-*. ET *arkış tırkiş* (EDPT, 217), eş anlamlı bir ikileme olarak dikkat çeker.

arka- (III)

ET *arkag* 'mekik ipliği, atkı' (ETG, 261), OT *arış arkag* 'eriş argaç' (DLT I, 61), *arkag* 'argaç, en ipliği' (İML, 11), Kzk. *arkav* 'dokuma işinde uzunlamasına değil yanlamasına kullanılan ip, argaç' (Kzk-TürkS, 50) <*arkag*, Kkalp. *arkav eris ay*. (KkalpTTS I, 99), Krç.-Malk. *arkav* 1. 'çatının ortasından geçen ana giriş'; 2. 'dokumacılıkta enine atılan iplik' (Krç-MalkTS, 89). Aptullah Battal, *arkag*'ın Kazan'daki şeklinin *arkav* olduğunu bildirir (İML, 11) < **arka-g* < **arka-*.

Çağ. *arkak* 'argaç' (ŞS, 9), Kırg. *arkak* 'argaç, mensucatta en ipliği' (KırgS I, 46), Hks. *arhah* 1. 'atkı'; 2. ' (kumaş) kenarı' (Hks-Türk S, 49), *arka-~arha-*fiilinin *-k* ekli bir türemesi olarak göze çarpar.

Arkaç~argaç 'dokuma tezgâhında çözümlü üzerine enine atılan iplik, çözümlü' (TDES, 16) sözü de anlamdaşı *arkag* gibi *arka-*'tan gelişmiştir: Kıpç. *argaç* 'dokunan bezin enliliğine serilen ipliği' (İdrH, 5), Çağ. *argaç* 'argaç, bezin üstüne atılan atkı' (ŞS, 9; TETTL,194), ETT *argaç~arkaç* 'dokumacılıkta bezin enine atılan iplik, pûd' (TarS I, 190-192), TT (ağ.) *argaç* 'çözgünün arasından enine geçirilen dokuma ipliği' (MersS, 30), *argaç* 1. 'dokumalarda çözümlü üzerine enliliğine atılan ip'; 2. 'bir iplik topunun bir çalıya sarılarak aldığı kavun biçimi'; 3. 'kilim dokuma tezgâhı' (DS I, 308-309), Azb. *argaç* 'dokumada enine atılan iplik' (AzTDK, 15), Gag. *argaç* 'tekstil, atkı', *argaçla-* 'dokumak' (GagTS, 16), Türkm. *argaç* 'argaç' (Çeneli,1986: 32)<**arka-~*arga-* 'atkı atmak' + *-ş*, yapıcı krş. *arış* < **ar-ı-ş*.

Şu şekillerin aynı kökten gelişmedikleri söylenemez: Çağ. *arğa-* 'sarmak, argaçlamak' (ŞS, 9), Hks. *arğa-* 'nakış işlemek' (Hks-TürkS, 49), Tuv. *argı-* 1. 'örmek', 2. 'işlemek' (TuvTS, 6)<**arga-*<*arka-*, *argıççı* 1. 'nakkaş'; 2. 'örgücü' (a.y.), Hks. *arha-* 'çapraz dikmek' (Hks-TürkS, 49) <**arka-*, TT (ağ.) *argala-* 'seyrek dokumak, baştan savma dokumak' (DS I, 310), *arnaş-* 1. 'dokunacak, örülecek bir şeye başlamak'; 2. 'örgüde ikinci bölüme, nakışa, biçime başlamak' (Emiroğlu 1989: 43)<**arin+a-ş*<**arin*<**ar-ı-n*<**ar-*, *arık* 'saman taşımak için yapılmış bir çeşit küfe, sepet' (DS I, 317), krş. Mo. *arug* 'tezek toplamada kullanılan gevşek örülmüş küfe veya sepet' (Mo-TürkS I, 87), TT (ağ.) *argut ~arkut* 'çamaşır ipi' (DS I, 311, 328), *araz daraz* 'seyrek, aralıklı dokunmuş veya örülmüş şeyler' (DS I, 301).

Bütün bu veriler *arka-* ‘aramak’ fiilinde olduğu gibi aynı fiil köküne gider: 1. **ār-~*ar-* ‘arasından geçmek, çapraz geçmek, arasına girmek’; 2. ‘dokumak, örmek’.

TT (ağ.) *yarsı-* ‘yün örmek’ (DS XI, 4190) < **yar-sı-*, *yarka-* ‘yamamak’ (çoğunlukla yamamakla birlikte kullanılır) (DS XI, 4186), *yarka-* ‘yama ile kapatmak’ (Erkap, 1999: 368) fiilleri de aynı kökten, söz başında /y/ türemeli şekiller olarak görülebilir. Ayrıca bk. Çuv. *arka-* ‘karıştırmak (yün, yapağı, tiftik)’, *arkat-* ‘karıştırmak’, *arkan-* ‘karışmak’ (Çuv-TürkS, 37) < **ar-* ‘arasına girmek, arasından geçmek’ (Çuv. *arka-* fiilinin hem nesneli hem de nesnesiz kullanıldığı anlaşılıyor), Hks. *arala-* 1. ‘arasından gitmek, yürümek’; 2. ‘katmak, karıştırmak’, *aralastır-* 1. ‘karıştırmak, içine sokmak’; 2. ‘arasından geçirmek’, *aralas* 1. ‘karışma, katışma’; 2. ‘dağınıklık, düzensizlik’, *aralığ* ‘karışık, karma’ (Hks-TürkS, 47), OT *arkun* ‘yaban aygırıyla evcil kısaraktan olan at’ (DLT I, 107) < **ar-kun*, Kırg. *argın* 1. ‘çin mandasıyla evcil inek melezi’; 2. ‘melez, metis, hybride’ (KırgS I, 43), YUyg. *argun* ‘melez’ (YUygTS, 16), Şor. *arlaş* 1. ‘karışma, müdahale’; 2. ‘karışık, karma, melez’ (Şor S, 8) < **ara+la-ş*, Krç.-Malk. *araş* ‘melez, katışık’ (Krç-MalkTS, 87), *aralaş* ‘karışık’ (a.y.), Çuv. *arış piriş* ‘düzensiz, dağınık’ (Çuv-TürkS, 37), krş. *arpaştır-* ‘karıştırmak’ (Çuv-TürkS, 38), TT (ağ.) *arak tarak-aram taram-araş taraj* ‘karma karışık’ (DS I, 295). *Arğaç* için ayrıca bk. Rasonyi, 1971: 103.

Arğaç’la eş anlamlı *arış* da aynı kökten gelir: OT *arış arğaç* ‘eriş arğaç’ (DLT I, 61), Kıpç. *arış* ‘dokunacak bezin uzunluğuna gerilen iplik ardı’ (İdrH, 6), ETT *arış* ‘dokumalarda tezgâha uzunlamasına gerilen iplik (TarS I, 208-210), *arış* ‘dokuma tezgâhında uzunlamasına ipler, çözgü’ (TETTL, 195), TT (ağ.) *eriş* ‘arış, çözgü’ (MersS, 143), *eriş* ‘dokuma tezgâhlarında uzunluğuna atılan ip, arış’ (DS X, 1771), Kırg. *eriş* 1. ‘arış, mensucatta boyuna atılan iplik’; 2. ‘dokuma, kumaş (başlıca kıymetli dokuma)’, *eriş arkak bolup* ‘arış arğaç olarak’ (KırgS I, 337), Azb. *eriş* ‘dokumacılıkta çözgü’ (AzTDK, 92).

‘Dokuma’ kavram alanına giren *arkan* da **ar-* köküyle ilişkilendirilmelidir: Çağ. *arkan* ‘urgan, halat’ (ŞS, 9), Osm. *arkan* ‘ip’ (TETTL, 197), Başk., Kzk., Kırg., Özb., Tat., YUyg. *arkan* ‘halat’ (KTLS I, 304-305), Krç.-Malk. *arkan* ‘ip, kement’ (Krç-MalkTS, 88), Kmk. *arkanla-* ‘demet hâlinde bağlamak’ (Kmk-BalkS, 4), Alt. *arkan* ‘kıl, ip, urgan’ (Alt-TürkS, 28), Nog. *arkan* ‘bağ, kement’, Kkalp. *arkan* ‘ip, bağ’ (TDES, 424).

aykaş--aykas-

Kırg. *aykaş-* ‘çapraşık konmuş olmak, birbirine geçmek’ (KırgS I, 67) < **ayka-ş-*, Kzk. *ayqastır-* ‘çaprazla-mak’ (KzkTS, 7), *ayqas-* 1. ‘(iki nesne) birbiriyle kesişmek, çakışmak’; 2. ‘savaşmak, mücadele etmek’ (Kzk-TürkS, 30), Kkalp. *aykas-* ay. (KkalpTTS I, 43), Kzk. *ayqas* ‘mücadele, savaş, kavga’ (Kzk-TürkS, 30) < **ayqa-ş*, Kkalp. *aykas ay.* (KkalpTTS I, 42) < **ar-ka-* < **ār-~ar-* ‘arasından geçmek, çapraz geçmek’, ET *arkuru* ‘enine, çapraz, çaprazlama’ (AY III, 84) < **arkur-* ‘bir yandan öteki yana geçmek, çapraz geçmek’ (EUTS, 20), ET *arkura yat-* ‘çaprazlama yatmak’ (EUTS, 20), Kıpç. *arkurı-arkuru* ‘eğri, meyilli, eğri büğrü’ (KıpçTS, 12), ETT *arkara* ‘çapraz, aykırı’ (TSD, 34), *arkur* ‘arkırı, (araya) giren (KurT, 30), Başk. *arkırı*

torkoro, Tat. *arkılı torkulu*, Kzk. *aykaskan, karıskan* ‘çapraz’ (KTLS I, 116-117), *ayqaskan* ‘çapraz’ (Türk-Kzk S, 22), anlamca krş. *toğıskan* ‘çapraz’ (a.y.)< **tokıskan*, Kzk. *ayqıra* ‘çapraz’ (KzkTS, 7), Kkalp. *aykıra-aykara* ay. (KkalpTTS I, 42), TT *aykırı* ‘çapraz, ters’ (TETTL I, 240). Ayrıca bk. TT (ağ.) *argaş-* ‘kavga, gürültü etmek’ (DS I, 311)< **ar-ka-ş-*.

birga-~birka-~pırka-~purka-

Krç.-Malk. *birga-* ‘hızla yere vurmak, yere çarpmak, atmak’, *birga-* ‘ağızından söz kaçırıp pot kırmak’ (Krç-MalkTS, 121), Alt. *pırka-* ‘atmak’ (ÇuvS, 100), Tel. *pırka-* ‘atmak, fırlatmak’ (TelS, 86), Tüm. *birka-* ay. , Şor., Oyr. *purka-* ay. (VEWT, 74) < **bir-ka-* < **bir-* ‘atmak, fırlatmak’.

Fikrimizce *birak-* göçüşmeli biçimdir. Kıpç. *birak-* (I) ‘bırakmak’, *birak-* (II) ‘aşılacak, dölmek’ (KıpçTS, 30), Krm. *birak-~burak-* ‘atmak, fırlatmak’, Azb. *burax-* ‘yollamak, göndermek’ (VEWT,74), ETT *birak-* 1. ‘at-mak, koymak’; 2. ‘çıkarmak, salmak’ (TarS I, 542), Çuv. *pırah-* ‘atmak, bırakmak, fırlatmak, savurmak, salmak, göndermek; terk etmek, el çekmek’ (Çuv-TürkS,182), Saha. *birax-* ‘bırakmak’ (Türk-SahaS, 34), *birax-* ‘atmak’ (Türk-SahaS, 19) , TT (ağ.) *birak-* (I) ‘yavrusunu vakitsiz doğurmak, düşürmek (hayvanlar hakkında)’, *birak-* (II) ‘ekmeği, eti pişmek üzere fırına, ateşe koymak’ (DS II, 668-669) < **birka-*.

burka-

ETT *burka-* ‘burmak, bükmek’ (TarS I, 708) < *bur-ka-* < *bur-* ‘bükme, sarmak’, *burgaş-* ‘bükülmek, kıvrılmak’ (a.y.) < *burka-ş-*, *burkaşık-~burgaşık* ‘bükülmüş, kıvrılmış, bükük, kıvrık’ (TarS I, 707). ETT *burgaş-~burgaş-~burkaş-~burkaş* 1. ‘büklüm, kıvrım’; 2. ‘kıvrılmış, kıvrım, dolaşık’ (TarS I,706-707) < *burka-ş-*, TT *burgaş* ‘anafor’ (TürkS, 327) < *burka-ş-*, TT (ağ.) *burgaş-* 1. ‘karışmak, dolaşmak, burulmak’; 2. ‘kıvrılmak (gövde oyunları)’, *burgam burgam* ‘kıvrım kıvrım’ (DS II, 797) < *burka-m burka-m*, *burgam* ‘dönemeç, viraj’ (DS XII, 4466), *burhaç-~burgaç* ‘yamuk, meyilli, eğri büğrü’ (DS II, 798), Azb. *burxaş* ‘yolun bükülen yeri, dönemeç’, *burxaç* ‘çayda suyun süratli akan yeri’ (AzbDL I, 64) < *burkaş*. *Burka-* fiili, Oğuzca alanının dışında da tanıklanır: Kzk. *burka-* ‘(rüzgâr) kar veya toprağı savurmak’, *burkak* ‘kar fırtınası, boran’ (Kzk-TürkS, 99), Kırg. *burkak* ‘tipi, kar kasırgası’ (KırgS I, 47) < **burka-k*, Tel. *purga-* ‘burmak, döndürmek, çevirmek’ (TelS, 91) < *pur-ka-* < *pur-* ‘çevirmek, çevirip çıkarmak’ < *bur-*.

Türkiye Türkçesindeki *kargacık burgacık* (yazı için) ‘çarpık, düzensiz’ (TürkS, 1086) ikilemesinde yer alan *burgacık* sözünün *burkaşık*’tan geliştiği apaçıktır: *burkaşık* > **burgaşık* > *burgacık*. *Kargacık*’ta da benzer bir ses gelişmesi gözlemlenir: *kargacık* < **kargaşık* < **kargaşık* < ETT *kargaş-* ‘karışmak’ (TarS IV, 2229).

bürke- (I)

Kırg. *bürkö-* ‘kaşlarını çatmak’ : *kabağın bürködü* ‘Kaşlarını çattı, surat astı’ (KırgS I, 155) < *bürke-* < *bür-* ‘dikmek, büklümler yaparak dikmek, kıvrırmak’; krş. Türkm. *bür-* 1. ‘buruşturmak, kırıştırmak, çatmak’; 2. ‘öfkeli öfkeli kaşlarını çatmak’; 3. ‘büzme’ (Türkm-TürkS, 91).

bürke- (II)

Uygur kişi adlarından *Bürkek* (EUTS, 57), *bürke*-fiilinden türemiş ilk veri sayılabilir: *bürkek*< **bürke-k* ‘(hava için) kapalı, bulutlu’. Bu ad, çocuğun doğum zamanıyla ilgili olarak konan adlar arasında yer alabilir. *Bürkek* sözü, Karahanlı Türkçesinde de tanıklanır: *kök bürkek boldı* “ Gökyüzü kapandı, kara bulutlarla kaplan-dı” (DLT II, 289). Atalay’ın *bezgek* diye okuduğu bu kelime Clauson tarafından doğru olarak okunmuştur; ancak değerli bilgin anlamlandırmada ve çözümlenmede yanılmıştır. Clauson, yukarıdaki cümleyi “*The sky poured down rain*” diye çevirmiş, *bürkek* sözünü köken bakımından *bürkür*- ‘fişkirmek’ (<*bür* ‘yansılama sözü’ +*kür*-) ile ilgilen-dirmiştir (EDPT, 363). Çağatay Türkçesinde de tanıklanan *bürke*- ‘başına bir şey örtmek’ (şS, 79) çağdaş Türk dili alanında yaygın olarak kullanılır: Kırg. *bürkö*- ‘örtmek, kapatmak’, *bürkök* 1. ‘örtük’; 2. ‘kapalı, kapalılık (hava hakkında)’ (KırgS I, 155), *bürkön*- ‘bürünmek, örtünmek’ (KırgS I, 156), Kzk. *bürke*- ‘örtmek, bürümek, kapamak, sarmak’, *bürkev* ‘açık olmayan, kapalı, bulanık (hava)’ (Kzk- TürkS, 101)<*bürke-g*, Kkalp. *bürke*- 1. ‘sarmak’; 2. ‘(bulut, duman) kaplamak’ (KkalpTTS I, 387), Yuyg. *bürke*- ‘örtmek, kaplamak’ (YUygTS, 55), *pürke*- ‘sarmak, bürümek’, *pürkençük* ‘omuzluklu başlık, çocuk başlığı’ (YUygTS, 328), Tat. *börke*- ‘örtmek’ (KTLS I, 683), Alt. *bürke*- ‘örtmek, bir şeyle kapatmak’, *bürken*- ‘örtülmek, gizlenmek’, *bürkek* 1. ‘örtülü’; 2. ‘bulutlu, kapalı’ (Alt-TürkS, 47), Tel. *pürke*- ‘kaplamak, örtmek’ (TelS, 92), *pürken*- ‘örtünmek’ (TelS, 93), şor. *pürge*- 1. ‘örtmek, kaplamak, bürümek’; 2. ‘sarmak, sarıp sarmalamak’ (şorS, 85), Tuv. *bürge*- 1. ‘çevrelemek’; 2. ‘kucaklamak, sarmalamak’, *bürgeg* ‘(hava için) kapalı, bulutlu’ (TuvTS, 17), Hks. *pürge*- ‘örtmek, kapatmak’, *pürgek* ‘duman’, *pürgektel*- ‘hava kapanmak’, *pürgel*- ‘kapanmak, kaplanmak’, *pürgüncek*-*pürgencik* 1. ‘bebeğin içinde doğduğu zar’; 2. ‘sargı, sargı bezi’; 3. ‘duvak, gelin başlığı’, *pürkek* 1. ‘donuk, boğuk’; 2. ‘donuk, mat’, *pürünki* ‘alaca karanlık’ (Hks-TürkS, 392), Çuv. *pürke*-*pürke*- ‘üstünü kapatmak, örtmek, kapamak, tamamıyla örtmek’, krş. *pürkele*- ‘buruşturmak, kırışturmak, kutlamak’ (Çuv-TürkS, 158), *pürken*-*pürken*- ‘üstüne örtmek, kaplanmak, örtünmek, sarınmak, bürünmek’ (a.y.), *pürke*- ‘üstünü kapatmak, örtmek, kapatmak’ (Çuv-TürkS: 171)< **bür*- ‘sarmak, kapamak, örtmek’. Tarihî ve çağdaş Türk dili alanlarında ‘büzmek, kıvırmak’ anlamıyla tespit edilen *bür*- fiilinin *‘sarmak, kapamak, örtmek’ anlamını da taşıdığını, başta *bürü*- (<*bürü*-<*bür-i*-) olmak üzere başka türemelerden de çıkarabiliriz: ET *bürün*- ‘bir şeye bürünmek, bir şeyi üzerine sarmak’ (OTWF I, 597), DLT *bür*- ‘büzmek’ (II, 6), *bürün*- ‘bürünmek, sarınmak’ (II, 141), *bürünçük* ‘baş örtüsü, yaşmak’ (I, 510; II, 151), Harz. *bürünçük* ‘bürüncek, örtü’ (ME, 109), Kıpç. *bür*- ‘ip bükme, eğirme’, *bürkü* ‘sıcaklık, hararet’, *bürünçük*-*bürünçek* ‘kadınların baş örtüsü, peçe’ (KıpçTS, 40), Çağ. *bür*- ‘büzmek, bükme, kıvırmak’ (ML, 110), ETT *bürgi* ‘baş örtüsü’ (TarS I, 742)< **bür-gi*, Kzk. *bür*- 1. ‘pençelemek, pençesi ile kapmak, bastırmak’; 2. ‘büzmek, kıvırmak’ (Kzk-TürkS, 101), Kkalp. *bür*- ‘büzmek’ (KkalpTTS I, 256), Kırg. *bür*- ‘dikme, bükümler yaparak dikme, kıvırmak’ (KırgS I, 155), Alt. *bürme* 1. ‘kıvrım (elbisede) pli’, *bürünçek* ‘yorgan, örtü’, *bürkü* 1. ‘örtü’; 2. ‘tencere kapağı’; 3. ‘kapak’, *bürkü* ‘kapalı, bulutlu’, *bürkün* ‘bulutlu, kapalı’ (Alt-TürkS, 47), Çuv. *pürkençik*-*pürkençik* 1. ‘yatak

örtüsü'; 2. 'duvak' (Çuv-Türk S, 158). Tel. *pürüş* 'dar', pürme 'büzgü' (TelS, 13), *pürkü kün* 'bulutlu veya yağışlı gün' (TelS, 92), Hks. *pür-* 'bükmek, tutup çevirmek, dörmek, katlamak' (Hks-TürkS, 391), Saha. *bürün-* 'bürünmek' (Türk-SahaS, 44), Çuv. *pür-* 'daraltmak, büzmek, yığmak, toplamak' (Çuv-TürkS, 157), Türkm.*bür-* 1. 'buruşturmak, kırıştır-mak, çatmak'; 2. 'büzmek', *bürül-* 1. 'büzülmek'; 2. 'çatılmak'; 3. 'kapanmak (göz hakkında)' (Türkm-TürkS, 91), TT (ağ.) *bölgü* 'bulutlu, sıcak ve sıkıntılı hava' (DS II, 768), *bülkü ~ bülkülük ~ bürgü ~ bürkü ~ bürkülük~ bürküm ~bürüklük* 'havanın bunaltıcı sıcak zamanı' (DS II, 820), *bürün-* 'hava bulutlanmak' (DS II, 829), Azb. *bürküleş-* 'boğucu hâle gelmek, çok sıcak olmak (hava)', *bürkülük* 'boğucu sıcak hava' (AzbTS I, 162), Gag. *bürü* 'sis, duman' (GagTS, 44).

Bür- fiilinden gelişen *büri--bürü-*, Münyetü'l-Guzat'ta yer alan *büri-* 'bürümek, örtmek' (KıpçTS, 40) ve Tuv. *bürü-* 'bürümek' (TuvTS, 18) bir yana bırakılırsa Oğuzca alanında görülür: ETT *büri--bürü-* 'örtmek, sarmak' (TarS II, 743), TT (ağ.) *bürü-* 'örtmek, kaplamak' (DS II, 829), Azb. *bürü-* 1. 'her tarafını bir şeyle sarmak, bir şeye sarmak'; 2. 'saklamak, örtmek'; 3. 'etrafını sarmak, muhasara etmek, ortaya almak'; 4. 'kapla-mak, yayılıp bürümek, yayılmak, doldurmak, basmak (duman, ses, koku, su vs.)'; 5. 'her tarafını kaplamak, örtmek'; 6. 'nüfuz etmek, kaplamak' (AzbTS I, 162), Türkm. *büre-* 1. 'bürümek, kaplamak (bulut için)'; 2. '(gelinin başını tülle) örtmek' < **bürü-*, *büren-* 1. 'örtünmek, kapanmak'; 2. 'bürünmek, bürümcük örtünmek', *bürecek* 'bürümcük, kadınların başlarına örttüğü baş örtüsü' (Türkm-TürkS, 91), Gag. *bürü-* 'kalkmak, dağılmak (sis)' (Gag TS, 44).

cutaka-

YUyg. *cutaka-* 'aç kalmak' (YUygTS, 65) < **cuta-ka-* < **cuta-* < **cut+a-* < *cut* 'soğuk ve kardan dolayı hay-vanların ölüm olayı', *cutakaş* 'aç kalmak' < *cutaka-ş*, YUyg. *yütä-* 'çok susayıp acıkmak' (Öztürk 1992: 72), ET *yut* 'açlık, kıtlık' (OrhTG, 260), Kıpç. *yut* 'soğuğun şiddetinden hayvanların telef olması' (KıpçTS, 330), Kzk. *jut* 'kıtlık, açlık', *juta-* 1. '(hayvan) açlıktan, soğuktan kırılmak'; 2. 'sefalet çekmek, kıtlığa uğramak' (Kzk-TürS, 188).

çalka-

Bu fiil daha çok Oğuzca alanında görülür. Kıpç. *şalga-* ~ *şalka-* 'çalkalamak' (KıpçTS, 249), *çalkan-* 'çalkan-mak, çalkalanmak' (KıpçTS, 46), ETT *çalka-* 'sarsmak', *çalkan-* ~ *çalkalan-* 'yerinde duramamak, sarsıla sarsıla yürümek' (TarS II, 812), TT (ağ.) *çalka-* 1. 'tahıl elemek'; 2. 'tohumu tarlaya saçtıktan sonra tekrar sürmek' (DS III, 1057), *çalòa--çalòala-* 'hafif yıkamak, durulamak' (DS III, 1053), *çalka-* 'üzmek, heyecanlandırmak', *çalkan-* 'üzülmek' (DS XII, 4485), TT *çalkala-* ~ *çalka-* 1. 'içinde sıvı bulunan bir şeyi sarsa sarsa sallamak'; 2. '(sulu şeyleri) sallamak, dövmek, çırpma sùretiyle karıştırmak'; 3. '(bir şeyi) temizlemek maksadıyla sudan geçirmek veya içindeki suyu hareket ettirmek sùretiyle yıkamak'; 4. 'sallamak, sarsmak, oynatmak'; 5. '(vücutun kaba etli yerlerini) sallayıp oynatmak'; 6. '(tahılı) sallayıp sarsarak kalburdan geçirmek'; 7. '(bozuk süt) çocuğa dokunup sağlığın bozulmasına sebep olmak' (MBTS I, 520), Azb. *çalha-* 'bir şeyin içindeki

sıvıyı herhangi bir maksatla sallamak, sarsarak sallamak', *çalhan-~çalhalan-* 1. 'dalgalanmak, kabarmak'; 2. 'silkelen-mek, sağa sola yatmak' (AzbTS I, 190), Gag. *çalka-* 1. 'savurmak 2. 'çırpmak', *çalkan-* 'çalkalanmak' (GagTS, 50-51). Räsänen, *çalka-* fiilini *çal-* 'vurmak' ile *çayka-* 'çalkalamak' fiillerinin bir karışımı olarak görür (VEWT, 97). Oysa *çalka-* fiili doğrudan doğruya *çal-* fiilinden türemiştir. ETT *çal-* 'vurmak, çarpamak' (TarS II, 817) TT *çal-* ay. (TürkS, 389), Azb. *çal-* ay. (AzbTS I, 90), TT (ağ.) *çal-* 'karıştırmak, yemeği karıştırarak pişirmek' (MersS, 77). ETT *çalpan--* 'çalkalanmak' (YTarS,50) <*çal-pa-n-*, *çalkan-* ile eş köklü ve eş anlamlı ilgi çekici bir veridir. Kıpç. *çal-* 'müzik aleti, düdük vb. çalmak' (KıpçTS, 45), Harz. *çalış-* 'birbirine çarpamak' (ME, 110), Çağ. *çal-* 'vurmak, darb etmek, düşürmek' (ŞS, 148), *çal-* 1. 'vurmak'; 2. 'atmak, çarpmak'; 3. 'bozmak, zarar vermek'; 4. 'çalgiyi seslendirmek' (BD, 351).

çarhan-

Hks. *çarhan-* 'bıkmak, usanmak' (Hks-TürkS, 81) <*çarka-n- <*çarka- <*yarka- <*yar-ka- <*yar-; krş. DLT *arma-* 'bıkmamak, usanmamak' (I, 149; OYTS, 210). <*ar-ma- <*ar- 'bıkmak, usanmak'.

çayka-(krş.yayka-)

Çalka- fiiliyle eş anlamlı *çayka-* fiili, Türkmençe hariç, Oğuzca alanının dışında yaygın olarak kullanılır. *Çayka-*, Türkmençeye Kıpçakça alanından veya Çağataycadan geçmiş olmalıdır. Eski Türkçede görülmeyen *çay-*, *çayka-* fiilleri ikincil biçimler olup *yay-*, *yayka-* fiillerinden gelişmişlerdir. Kâşgarlı Mahmut, Oğuzlarla Kıpçakların, söz başındaki /y/ sesini /ç/ ye çevirmeleriyle ilgili olarak *yun-* 'yikanmak' >*çun-*, *yet-* 'yetmek, erişmek' > *çet-* örneklerini verir (DLT III, 214). Bu ses değişmesine Oğuzların dahil edilmesi izaha muhtaçtır. Özünde *y->ç-* değişmesi, Kıpçak Türkçesine has bir ses olayıdır. Bu durum, büyük bir ihtimalle, Kıpçaklarla komşu olan sınırlı bir Oğuz topluluğu için söz konusudur. *Çayka-* fiilinin ilkin bir Kıpçak kaynağında, Codex Cumanicus'ta (yazılışı: 11.7.1303) görülmesi de bu kelimenin Kıpçakça söz varlığına ait olduğunu tanıklar niteliktedir. *Çay-*, *çayka-* fiilleri, *yay-*, *yayka-* fiilleriyle anlam bakımından da uyuşur: Kıpç. *çayhal-* 1. 'fişirdamak, çağlamak, uğuldamak'; 2. 'kıvıldanmak, oynatılmak' (KıpçTS, 47) <*çayka-l-*, Çağ. *çaykal-* 'çalkanmak, sallanmak, harekete gelmek' (ML, 112-113), Kırg. *çayka-* 1. 'çalkamak, sallamak'; 2. 'çalkamak, yıkamak, temiz sudan geçirmek', *çaykal-* 'çalkanmak, sallanmak' (KırgS I, 256), Kzk. *şayka-* 1. 'sallamak, silmek'; 2. 'kirli bir nesneyi suyun içinde çalkalayarak yıkamak, temizlemek' (Kzk- TürkS, 621), Kkalp. *şayka-* 'sallamak' (Kkalp TTS IV, 495), Çuv. *çühe-* 'çalkamak' (Ceylan, 1997: 99), Başk. *şayka-* 'sallamak', Tat. *çayka-* ay. (KTLS I, 740), YUyg. *çayka-* 1. 'sallamak, ırgalamak, yalpalandırmak, çalkalamak'; 2. 'yıkamak, çalkalamak, durulamak', *çaykan-* 'yikanmak', *çaykal-* 'sallanmak, ırgalanmak, çalkalanmak' (YUygTS, 73), Özb. *çäykä-* 'çalkamak, çal-kalamak' (KTLS I, 114), Türkm. *çayka-* 1. 'çalkalamak'; 2. 'iki yana doğru silkelemek'; 3. 'elbiseyi suda yıka-mak, çalkalamak' (Türkm-TürkS, 114), Kmk. *çayka-* 'çalkalamak', *çaykal-* 'çalkalanmak' (Kmk-BalkS, 15),

Krç.-Malk. *çayka-* ‘çalkalamak, sallamak’, *çaykal-* ‘çalkalanmak, dalgalanmak’ (Krç-MalkTS, 171), Hks. *çayha-* ‘sallamak, ırgalamak, çalkalamak’ (Hks-TürkS, 86), Tuv. *çayga-* ‘sallamak, yaylandırmak’ (TuvTS, 22), Tel. *çayka-* ‘sallamak, silkmek’ (TelS, 13), Şor. *çayka-* 1. ‘başını sallamak, başla selâm vermek’; 2. ‘sallamak, çalka-lamak, çalkamak’, *çaykal-* 1. ‘sallanmak, çalkalanmak, yalpalanmak’ (ŞorS, 15). *Çay--şay-* [ET *yay-* ‘sallamak, sarsmak’ (ETG, 310)] için bk. Kırg. *çayı-* ‘çalkamak, yıkamak’ (KırgS I, 256) <*çay-ı-*, Kzk. *şay-* ‘sudan geçir-mek, durulamak’ (Kzk-TürkS, 621), Kkalp. *şay-* ‘yıkamak, temizlemek’ (Kkalp TTS IV, 497), Kmk. *çay-* ‘çalka-mak’ (Kmk-BalkS, 15), Özb. *çäy-* ‘çalkamak’ (Özb-TürkK, 108), Alt. *çayba-* ‘yıkamak, çalkalamak’ (Alt-TürkS, 70) <**çay-ba-*, Tel. *çayba-* ‘çalkalamak’ (TelS, 13), Hks. *çay-* ‘yaymak, sermek, serpmek’, *çayın-* ‘hafifçe su serpilmek, suda hafifçe yıkanmak, çalkalanmak’ (Hks-TürkS, 87), Tuv. *çay-* ‘sallamak’ (TuvTS, 22).

*çalkä- (<*çal-ka-)

Özb. *çalkäş* ‘çapraşık’ (KTLS I, 117) <**çälüä-ş*, *çälüäş-* ‘çapraşmak, çetinleşmek’ (Coşkun, 2000: 66), *çälüäş-* ‘karışmak’ (Özb-TürkK, 108) <**çälüä-ş*-<**çälüä*-<**çäl*-‘çalmak’ <*çal-*; krş. YUyg. *çal-* ‘karıştırmak’, *çalmaş-* ‘dolaşmak’ (YUygTS, 69), Türkm. *çal-* ‘sarmak, dolamak’, *çalam-çāş* ‘karışık, karmaşa içinde’:*ç.et-* ‘dağıtmak’ (Türkm-TürkS, 108). Ayrıca bk. Azb. *çälpäşik* ‘çapraşık’ (KTLS I, 116), Harz. *çalpa-* ‘çapraştırmak’ (ME, 110) <*çal-pa-* (pekiştirme eki), Kıpç. *çalpak* ‘dolaşık, karışık’ (KıpçTS, 46) <**çalpa-k*.

çızga--*sızğa-

Türkm. *çızga-* ‘sivamak (giysiyi)’ (Türkm-TürkS, 121), *çızga-* ‘sivamak (kol)’ (Çeneli, 1986: 41) <**çız-ka-* ‘sivamak’, krş. Tat. *sızğan-* ‘sivamak (yen ve paça)’ (KTLS I, 776) <**sız-ka-n*-<**sız-* için bk. Kıpç. *sıza-* ‘sivamak’ (KıpçTS, 236) <**sız-a-* (pekiştirme eki).

çintge-

Türkm. *çintge-* ‘sormak, soruşturmak’ (Türkm-TürkS, 23) <**çint-ke-* **çint*-<OT *yind-* ‘aramak, sormak’ (DLT III, 66), *yinde-* bk. *yind-* ‘aramak’ (AH, LXX IV.s.). Tanıklayamadığımız **çint-* fiili, Kıpçakça bir biçim olmalıdır. Söz başındaki *ç->y-* değişmesi için bk. *çayka-*. Çağdaş lehçelerdeki şu şekiller, *yind-* fiilinden değişmişlerdir: Türkm. *inde-* ‘aramak, gelmek, yoklamak’ (Çeneli, 1986: 58), *inde-* ‘aramak, sormak, soruşturmak’, *indel-* 1. ‘aranmak’; 2. ‘yoklanmak’ (Türkm-TürkS, 378), TT (ağ.) *ındala--indele-* ‘bir şeyin üzerine fazlaca düşmek, in-celemek, araştırmak’ (DS VII, 2456), *endele-* (I) ‘iyice soruşturmak, ince eleyip sık dokumak, incelemek’, *endele-* (II) ‘bir işi ağır ağır yapıp boşuna zaman öldürmek’, *endekle-* ‘iyice soruşturmak, ince eleyip sık doku-mak’ (DS V, 1745), *enteştir-* ‘araştırmak, incelemek’ (DS V, 1761), Kzk. *indet-* ‘av hayvanının izine düşmek, ta-kip etmek’ (KzkTS, 326), *nündi-* ‘aramak, üstünü karıştırmak’, *nündig* bk. *nündöl* ‘arama, araştırma’, *nündit-* ‘karıştırmak, aratmak’ (Hks-TürkS, 314); krş. Kıpç. *tint-* ‘araştırmak, incelemek, denemek’, *tintövçi* ‘arayan, incele-yen’ (KıpçTS, 276), Krç.-Malk. *tint-* 1. ‘yoklamak,

araştırmak, karıştırtmak'; 2. 'tahlil etmek, araştırmak, incele-mek'; 3. 'tahkikat yapmak, soruşturmak'; 4. 'yoklamak, kontrol etmek' (Kırç-MalkTS, 399), gerileyici benzeş-meye uğramış bir veri olabilir: *tint-<*yint-<yind-*.

çurka-

Kırg. *çurka-* 'koşmak, kaçmak' (Kırg S I, 288)< *çur-, bk. *çura-* 'koşmak, kaçmak' (KırgS I, 287)<çur-a- (pekiştirme eki).

erge-

YUyg. *erge-* 'takip etmek, izlemek', *ergeş-* 'peşinden gitmek, takılmak', *ergeştür-* 'beraberinde götürmek', *erget-* 'peşine takmak, beraberinde götürmek' (YUygTS, 114), Özb. *ergäş-* 'izlemek' (Özb-TürkK, 118)<*er-ke-<*er-, Kzk. *er-* 'peşinden gitmek, peşinden yürümek, takip etmek', *ergište-* 'birinin arkasından gitmek, peşine ta-kılmak' (Kzk-TürkS, 141), *ergiz-* 'takip ettirmek, peşinden gitmesini sağlamak' (KzkTS, 76), TT (ağ.) *eriş-* 'ko-valamak' (DS XII, 4497).

eske- (krş. sarka-)

Türkçe ilk Kur'an çevirisinde (Ryland nüshası) tanıklanan *eske-* 'savurmak' (TİKT, 346) Semih Tezcan'a gö-re eski kaynaklarda ilk kez geçmektedir (1981: 284). *Eske-* fiilinin kökü olan *es-* fiili, Kâşgarlı'nın bildirdiğine göre hem nesnesiz hem de nesneli kullanılabilir: 1. '(esin, esinti, hafif ve tatlı rüzgâr) esmek'; 2. '(buğday vb.) savurarak taneleri kabuğundan ayırmak' (DLT I, 165), *esgü* 'savurma aygıtı' (DLT I, 129)<*es-gü*. Ayrıca bk. TT (ağ.) *es-* 'tahılı savurarak temizlemek' (DS V, 1785), *ees-* 'taneli şeyleri kabuğundan ayırmak için tepside savur-mak' (DS V, 1667), Alt. *es-* 'esmek, serpmek', *eskin* 'elek' (Alt-Türk S, 85), Tel. *es-* 'esmek', *eskin* 'kalbur ma-kinesi' (TelS, 38). İkilemeler; eski ses , şekil ve anlamların saklandığı ilgi çekici söz değerleridir: *esip savur-* 'düşüncesizce bağırıp çağırarak, sövmek' (DS V, 1782). *Es-* fiili *h-* ön türemeli ve ünlü ikizleşmeli olarak da karşımıza çıkar: OT *ewüs-* 'savurmak', *ewüsgü* 'savurma aygıtı' (DLT I, 13), Kıpç. *övs-* 'savurmak' (TZ, 228), ETT *evs-* 'hububatı yabancı maddelerden temizlemek için bir kap içinde silkerek savurmak' (TarS III, 1575), *evsil-* 'tane tane saçılmak' (DS V, 1817), *evs-* 'bulgur, dövme, susam gibi taneli yiyecekleri bir kaba koyup, kabın içinden havaya attırarak savurmak' (MersS, 146-147), *evs-~evsele-~efs-~efsele-* 'tahılın içindeki yabancı cisimleri *evsecek* denilen kap içinde savurarak temizlemek', *evsecek-~evsecik-~evsek* 'tahılın taşlarını ayıklamakta kullanılan, budaksız ağaçtan yapılmış az kenarlı tepsi' (DS V, 1814), *evsi-~evzi-* 'hafifçe hoplatmak, havalandırmak' (DS XII, 4500), *evsi-* 'başak ve boy vermiş bitkiler rüzgârdan hafif hafif sağa sola sallanmak, yalpalanmak' (DS V, 1815), *efsecek* 'tahılın toprak ve taşlarını ayıklamaya yarayan, tahta kalınlığında ve daire biçiminde ağaçtan yontularak yapılan bir ağaç' (DS V, 1670), *övs-* 'pirinç, mercimek vb. tahılları tepsiye yayıp yukarı savurarak üste çıkan çöp, taş ve benzerlerini toplamak, ayıklamak' (DS XII, 4629), Kerkük ağzındaki *hevse-* 'bir kap için-deki tahılı temizlemek için savurmak' (DS VII, 2352), Azb. *hövse-* 1. 'savurmak'; 2. 'hafiften esmek, sallanmak' (Az TDK, 151), *hövse-* 'buğday, pirinci

vs.yi temizlemek için bir tabak veya tepside savurmak' (AzbtS II, 661), Türkm. *övüs-* 1. 'esmek'; 2. 'renkten renge girmek'; 3. 'atın ön ayaklarını atırarak sürmek', *övüsgün* 'esinti, hafif rüzgâr' (Türkm-Türk S, 511) < **evüsgün*, Çuv. *avıs-* 'esmek' (Ceylan 1997: 180), *avıs-* 'tekne içinde bulgur savurmak' (ÇuvS, 8). *Es-* fiilinin *h-* ön türemeli ve ünlü ikizleşmeli görünüşü, aslı uzun ünlülü oluşuna tanık sayılabilir. Ayrıca bk. *eezin* 1. 'rüzgâr, yel'; 2. 'esinti' (TelS, 35), Alt. *eezin* 'rüzgâr' (Alt-TürkS, 80) < **ēsın*.

ıyka-

Kırg. *ıyka-* 'rahat oturmamak, tek durmamak' (KırgS I, 362) < **ıy-*, bk. *ıykı ıykı* 'uyuşmamazlık, ihtilaf, kav-ga, niza'.

isúe-

Tarihî Türk dili alanında tanıklanabilen *iske-* fiili, çağdaş Türk dili alanında da *iskek* türemesinde korunmuş-tur: ET *iske-* 'ditmek' (Maytr, 397), *isken-* 'ditmek' (EUTS, 66) < *iske-n-*, OT *iske-* 'ditmek' (DLT I, 284), *isken-* '(kıl, ot vb. hakkında) koparmak, yolmak, ditmek' (DLT I, 255), *iske-* 'çimdikleme' (İML, 34), Kırg. *iskek* 'yüzdeki yahut tenasül aletlerindeki kılları yolmak için kullanılan cımbız', *iskekte-* 1. 'yüzdeki yahut tenasül aletlerindeki kılları cımbız ile yolmak'; 2. 'ufak nesnelerin içinden irilerini öğürtlemek (diyelim içinden kılları)' (Kırg S I, 372) < *iskekle-*, Tat., Başk. *iskāk* 'cımbız', Kzk. *iskek* ay. (KTLS I, 100). *İske-* fiilinin kökünü Hakas Türkçesinde buluyoruz: *İs-* 'çekip almak, çekmek' (Hks-TürkS, 227). Ayrıca ET *is-* 'el koymak, gasp etmek de (Maytr, 397) aynı kelime olmalıdır. *İs-* 'el koymak, gasp etmek' ile *tart-* 'çekmek' (Maytr, 397; 468), *iske-* 'ditmek' ile *üz-* 'delmek, parçalamak' (Maytr, 397, 497) fiillerinin yakın anlamlı sözler olarak kullanılışları; *iskek*'le eş anlamlı Kıpç. *yulkuvuş* 'cımbız' (TZ, 326: *yolkovuş*) kelimesinin kökünde yer alan *yul-* 'yolmak' [bk. *yol-* 'yolmak' (KıpçTS, 326), *yul-* 'yolmak, çözmek, kurtarmak' (KıpçTS, 329)] fiilinin *is-* 'el koymak, gasp etmek', *iske-* 'ditmek', *tart-* 'çekmek', *üz-* 1. 'kırmak, koparmak, yok etmek'; 2. 'delmek, parçalamak, bozmak, uzaklaş-tırmak' (EUTS, 275) kelimeleriyle aynı kavram alanında buluşması, bu birleştirmeyi doğrular niteliktedir. Şu hâlde *is-* fiili, Eski Türkçe çağında bir yandan * 'çekmek, çekip almak, koparmak, yolmak', bir yandan da * 'el koymak, gasp etmek' şeklinde anlamlar yüklenmiş olmalıdır.

işke-

YUyg. *işke-* 'ovmak, ovuşturmak' (YUygTS, 180) < **iş-ke-* < **iş-* için bk. Kzk. *ıs-* 'sürtmek, sürttüştürmek' (Kzk-TürkS, 666) < **iş-*, Kırg. *işkıt-* 'sürmek, sürtmek' (Kırg S I, 361) < **iş-kıt-* (pekiştirme eki), Tat. *işkıt-* 'sertçe sürmek, ovmak' (Çağatay 1967: 46), Krç.-Malk. *işıt-* 'sürmek, ovmak' (Krç-MalkTS, 226) < **iş-ıt-* (pekiştirme e-ki), Tel. *d'iş-* 'ovmak, ovuşturmak' (TelS, 29), Alt. *cış-* 1. 'sürmek, keselemek, silmek'; 2. '(kılıçla) kesmek' (Alt-TürkS, 62), Kırg. *cışıt-* 'ovmak, silmek, açmak (temizlemek)' (Kırg S I, 214) < **cış-ıt-* < **yış-ıt-*, Hks. *çıs-* 1. 'ovmak, ovalamak'; 2. 'silmek' (Hks-TürkS, 95) < **yış-*.

Bu fiil, genişlemiş olarak da tanıklanır: *işkele-* ‘ovmak, ovalamak, sürtmek’ (YUyg TS, 190), Özb. *işüälä-* ‘iki nesneyi birbirine sürtmek, el ile sıkı basmak’ (Öztürk 1997: 78).

iyke-

Kırg. *iyke-* ‘sallamak, silmek’ (KırgS I, 375)<*iy-* ‘iğmek; bükmek’, *baş iy-* ‘baş iğmek’, *baş iyke-* ‘(muvafakat işareti olmak üzere) baş sallamak, muvafakat eylemek’.

kaka-<*kar-ka-

Kırg. *kaka-* ‘tıkanmak, boğazında kalmak’ (KırgS II, 384)<**kar-ka-*<**kar-*<ET *kar-* ‘boğulmak, nefesi tıkan-mak’ (EDPT, 643), Kıpç. *kar-* ‘boğazı tıkanmak’ (KıpçTS, 126), *karıl-* ‘boğazda bir şey kalmak’ (KıpçTS, 128). *Kar-* fiili, çağdaş lehçe ve ağızlarda genişlemiş şekillerle karşımıza çıkar: Hks. *harlıh-* ‘boğazına bir şey takıl-mak, boğulmak’ (Hks-TürkS, 153)<*karlık-*, Tel. *karıl-* ‘boğulmak, boğazda kalmak’, *karlık-* ‘boğazında kalmak’ (TelS, 49), Şor. *karlık par-* ‘boğazda kalmak’ (ŞorS, 43), Alt. *karıl-* ‘boğazında kalmak’, (Alt-TürkS, 99).

kerke-

Alt. *kerke-* 1. ‘böbürlemek, kibirlenmek’; 2. ‘hayran olmak’ (Alt-Türk S, 106)<*ker-* ‘germek’;bk.Alt. *keril-* ‘genişlemek’ (Alt-TürkS, 106), özellikle Kırg. *keril-* 1. ‘gerilmek’; 2. mec. ‘kurulmak, caka satmak’ (KırgS II, 442), Kzk. *keril-* 1. ‘gerilmek’; 2. ‘uzamak, uzayıp gitmek’; 3. mec. ‘kurulmak, kasılmak’ (Kzk-TürkS, 232).

oyka-

Türkm. *oyka-* ‘ovmak, oğuşturmak, sürtmek’ (Türkm-TürkS, 498)<**oy-*. Aslı uzun ünlülü *öy-* ‘ovmak, kaz-mak’ (Türkm-TürkS, 497) ile ilgilendirilemeyecek olan *oyka-*, *ov-* ‘herhangi bir şeyi el ile bastırarak kazmak, o-ğuşturmak’ (Türkm-TürkS, 495) fiilinden değişmiştir: *ov->oy-*. Türkmencede söz içinde ve söz sonunda *v>y* değişmesi örneklenebilir: DLT *süwri* ‘sivri’>Türkm. *süyri*, DLT *sew-* ‘sevmek’>Türkm. *söy-*. *Oyka-* ile *oyka-*’tan *-(A)la-* sıklık ekiyle genişlemiş *oykala-* (Türkm-TürkS, 408) fiillerini krş. *ovkala-* 1. ‘ovalamak, ovmak, oğuş-turmak’; 2. ‘dövmek, buruşturmak, ezmek’ (Türkm-TürkS, 496).

örke-

Harz. *örke-* ‘yükselmek’ (KE II, 509)<*ör-* ‘yükselmek, ayağa kalkmak’. Aynı fiile, Nehcü’l-Ferâdis dizininde *örge-* ‘yükselmek, ağmak, çıkmak’ (NF III, 339)<*ör-* ‘ayağa kalkmak, kalkmak’ okunuşuyla yer verilir. Kıpç. *ör-* ‘kalkmak’ (KıpçTS, 211), Krh. *Ār-* ‘belirmek, çıkmak, yükselmek’ (TDBUÜ, 109), Türkm. *Ār-* 1. ‘bitmek, göğermek’; 2. ‘dökmek, meydana çıkmak (yara, döküntü vb. için)’; 3. ‘tüy çıkmak’; 4. ‘ayağa kalkmak’ (Türkm-TürkS, 506).

öske~üöske-(<Ās-ke-)

Tuv. *öske*- ‘yukarı çıkmak, tırmanmak’ (TuvTS, 86)<*ös*- 1. ‘büyüme, yetişme’; 2. ‘çoğalmak’, Saha. *üöske*- ‘bitmek, çıkmak, neş’et etmek’ (TDBUÜ, 170), *üösket*- ‘yetiştirmek’ (Türk-Saha S, 303)<*üöske-t*-. Saha. *üöske*- fiili Poppe tarafından Moğolcayla ilişkilendirilmiştir (TDBUÜ, 170). Ancak Moğolca *öske*- 1. ‘büyütmek, geliş-tirmek’; 2. ‘üretmek, arttırmak, çoğaltmak’ (Mo-Türk S II, 1006), nesne alan bir fiildir. Mo. –*GA*- ekinin işlevi, nesnesiz fiil tabanını nesneli, nesneli fiil tabanını ise ettirgen yapmaktır (Poppe, 1992: 79). Saha. *üöske*- fiilinde i-se pekiştirme işlevi söz konusudur. *Ös*- fiilinin kullanılış alanı geniştir: Türkm. *ös*- ‘büyüme’, Kırg. ay., Kzk. ay., Özb. ay., YUyg. ay., Tat.,Başk. *üs*- ay. (KTLS I, 90-91)< AT *Ās*- (TDBUÜ, 170).

öşke-

Şor. *öşke*- ‘ovmak, ovalamak, ovuşturmak’ (Şor S, 73)<**öş*-<**övüş*-<**üvüş*-<**uvuş*-<*uv*- 1. ‘kırmak, parça-lamak’; 2. ‘bir şeyi ezme’ (KıpçTS, 295), *övüşle*- ‘ovuşturmak’ (KıpçTS, 213)<**övüş-le*-. Fiilden fiil türeten, sıklık/sürekli bildiren –*IA*- eki, Kıpçak Türkçesinde *ayır-la*- ‘ayırma, ayrılma’<*ayır*- ‘ayırma’, *buyur-la*- ‘kabul etme’<*buyur*- ‘emretme, buyurma’, *çız-la-ş*- ‘yazışma’<*çız*- ‘çizme, yazma’, *kayır-la*- ‘kayırma, iltifat etme’<*kayır*-‘kayırma’, *otala*- ‘iyi etme, iyileştirme’<DLT *ota*- ‘ilaç yapma’ türemelerinde de (KıpçTG, 51) tanıklanır. TT (ağ.) *övele*- (*I*) ‘ufalama, parçalama’ (DS XII, 4629)< *uvala*- ‘ovma’ (DS XII, 4788)<GT *uv*- ‘ufalama, kırma’ (TSD, 619).

öykö~üyke-

Kırg. *öykö*- 1. ‘sürtme, oğma’; 2. ‘rahatsız etme’ (KırgS II, 618)<*öyü-ke*-<*öyü*- 1. ‘sürtme, oğma’; 2. ‘rahatsız etme’, Kzk. *üyke*- ‘sürtme, sürme’ (Kzk-TürkS, 595)<**üy-ke*-, Kkalp. *üyke*- ay. (Kkalp TTS IV, 406), Tel.*öykö*- ‘ayakkabı vurma, ayakkabı yara yapma’ (TelS, 81)<*öyke*-<*öy*- ‘ayakkabı ayağa vurma’, Tuv. *öy*- 1. ‘hamur açma’; 2. ‘ayakkabı ayağı vurma’; 3. ‘keçe yapma’ (TuvTS, 86).

sālga-

Türkm. *sālga*- ‘sallama’, *sālgaş*- ‘havadaki bir şeyi işaret etme, kollarını sallama’ (Türkm-TürkS, 557)<* *sāl-ka*-< **sāl*-, ETT *sal*- ‘sallama’ (YTarS, 179), Harz. *sal*- ay. (NF III, 360), Çuv. *sul*- ‘başını sallama’, *sulla*- ‘sallama, başını sallama’ (Çuv-TürkS, 192).

salga-

Çağ. *salga*- ‘gönderme, haber ve müjde verme’ (ŞS, 181), *salga*- ‘beraber gönderme’ (TSD, 459), Azb. *salğa*- ‘gösterme’; 2. ‘gönderme,’ (AzbDL II, 471)<**sal-ka*-<Çağ. *sal*- ‘gönderme, yollama’ (BD, 416), Azb. *sal*- ‘hemen yollama, derhal gönderme’ (AzbTS II, 1013).

sapka-

Çağ. *sapka-* ‘içmek’ (ŞHD, 600)< **sap-* ‘içmek’; Çuv. *sap-* ‘içmek, bir yudum içmek’ (Çuv-Türk S, 195), Krç.-Malk. *sıbdır-* ‘emdirmek, içirmek, sindirmek’ (Krç-Malk TS, 340), Kırg. *şıpka-* ‘dibine kadar içmek’ (KırgS II, 687)< **şıpka-*. Aynı kökten gelişen *sıpkar-* ‘bir dikişte, çekişte içmek (içki veya suyu)’ için bk. ML, 139; krş. Tuv. *sırğa-* ‘dibine kadar içmek’ (TuvTS, 93).

sarga-

Türkm. *sarga-* ‘ısmarlamak, havale etmek, görevlendirmek’ (Türkm-TürkS, 562)< **sar-ka-*< *sar-* ay., *sargıt* ‘görev, iş, vazife’ (a.y.).

sarka- (krş. eske-)

Alt. *sarka-* ‘esmek’, sargaç~sarkuş ‘kalbur’ (Alt-Türk S, 150), Şor. *sarga-* ‘harman savurmak, elekten geçir-mek’ (ŞorS, 89), *sargaş* ‘kalbur; tahıl veya çam fıstıklarını elemek için kullanılan seyrek telli elek’ (ŞorS, 90), Hks. *sarğa-* ‘elemek, savurmak’ (Hks-TürkS, 412)< **sar-ka-*< **sar-* 1. ‘savurmak’; 2. ‘esmek’ için bk. Tuv. *saar-* ‘savurmak’ (TuvTS, 90), Şor. *sabır-* ‘rüzgâr esmek, esinti’ (ŞorS, 87), Hks. *sabır-* 1. ‘savurmak (harman)’; 2. ‘aktarmak, savurmak’ (Hks-TürkS, 400), Kırg. *sapır-* 1. ‘mayii kepçe ile yahut başka bir şeyle tekrar tekrar ala-rak, aynı kaba yeniden dökmek’; 2. ‘savurmak’, *sapırğış* ‘savurguş (kalbur makinesi)’ (KırgS II, 638), Kzk. *sapır-* 1. ‘sıvı bir şeyi kepçe ile karıştırmak’; 2. mec. alt üst, darmadağın etmek’; 3. mec. ‘palavra atmak, boş ko-nuşmak’ (Kzk-TürkS, 468)< DLT *sawur-* ‘savurmak’: *er tarıg sawurdi* “Adam tahıl (buğday vb.) savurdu” (II, 82), Kıpç. *savur-* ‘(ekin) savurmak’ (KıpçTS, 229), Harz. *sawur-* ‘esmek, savurmak’: *yel sawurdi* “Rüzgâr esti” (KTSV, 287). Alt. , Şor. , Hks. **sar-* fiilinin hem ‘savurmak’ hem de ‘esmek’ anlamlarıyla kullanılışı beklenir. Nitekim eş anlamlısı *es-* fiili de her iki anlamı taşır: *esin esdi* “Esinti esti”, *tarıg esdi* “O, tahılı (buğday vb.) sa-vurdu” (DLT I, 165-166). **Sar-* fiilinin *sawur-*’tan geliştiği apaçıktır: *sawur-*> *sār-*> **sar-*. Tuv. *saar-*, ara biçim için sağlam bir tanıktır.

sasha-

Hks. *sasha-* ‘bozmak, dağıtmak’ (Hks-TürkS, 414)< *saska-*< *sas-* 1. ‘saçmak, dökmek, serpmek, yaymak’; 2. ‘fırlatmak, atmak’< *saç-*; Kıpç. *saç-* ‘saçmak, dökmek’ (KıpçTS, 221), TT, Başk., Kzk., Kırg., Özb., Tat., Türkm., YUyg. *saç-* ‘saçmak’ (KTLS I, 730-731).

sayga- (I)

Çağ. *sayga-* ‘(para) harcamak’ (ÇEK, 44)< **say-ka-*< **say-*. Eckmann, bu fiilin kökünü Batı Türkçesi *say* ‘sayı’ olarak düşünmüştür. Oysa bu fiille anlamdaş OT *saypa-* ‘israf etmek, çarçur etmek, boşuna harcamak’ (DLT III, 311), Çağ. *saypa-*~*sayfa-* ‘harcamak’ (EDPT, 859), Türkm. *saypal tap-* ‘azalmak’, *saypalla-* ‘azalmak, tükenmek’ (Türkm-Türk S, 566)< *saypal+la-*< **saypal*< **saypa-l*< **saypa-*< **say-pa-*

(pekiştirme eki) verilerinin ışığında ‘azaltmak, harcamak, israf etmek, çarçur etmek’ anlamlarını taşıyan bir *say- fiili tasarlamak daha doğrudur.

sayga- (II)

Hks. *sayga-* ‘üzme, moralini bozmak’, *sayğah* 1. ‘iftira, bühtan’; 2. ‘müfteri, iftira atan’; 3. ‘kavgacı, çatlak’ (Hks- TürkS, 416) <*say-, *sayba-* 1. ‘kırmak, parçalamak, yıkmak, zarar vermek’; 2. ‘dağıtmak, bozmak’ (Hks-TürkS, 415) <*say-ba-* (pekiştirme eki), *saybağ* 1. ‘zarar, ziyan, kötülük’; 2. ‘kötü, zararlı’, *saybah* ‘kötü, huysuz’ (a.y.) <*saybak <*sayba-k, *sayral-* ‘çökmek, yıkılmak, harap olmak’ (a.y.), Alt. *saygak* 1. ‘iftira’; 2. ‘iftiracı’ (Alt-TürkS, 150), Şor. *saya-* ‘yıkmak, kırmak, parçalamak, bozmak’ (ŞorS, 90) <*say-a-, Tuv. *çay-* 1. ‘iftira etmek’; 2. ‘yıkmak, devirmek, düşürmek’ (TuvTS, 22), Kzk. *jayra-* ‘düzensiz, darmadağın olmak’, *jayrat-* ‘yerle bir etmek, devirmek’, *jaypa-* ‘imha etmek, kırmak, yok etmek’ (Kzk-TürkS, 153) <*jay-pa-* (pekiştirme eki) <*jay-. Hks., Alt., Şor.*say-, Tuv. çay-, Kzk. *jay- fiil köklerinin ET yay- fiilinden geliştikleri apaçıktır: ET yay- ‘yaymak, dağıtmak’, *yañ-* ‘yaymak, dağıtmak, hezimete uğratmak’ (OrhTG, 259), ETT yay- ‘(gönlü, akli) tahrik etmek, dağıtmak, perişan etmek’ (TarS VI, 4449). Hakas Türkçesinde *y->s-* gelişmesi için bk. *sağlan-* ‘(hayvan) yağlanmak, semirmek’ (Hks-TürkS, 404), *sağ* (II) ‘savaş, muharebe, kapışma’ (Hks-TürkS, 401) <*yagı, bk. ET, OT *yagı* ‘düşman’, *yagıçı* ‘savaşçı’, *yagıla-* ‘düşmanla savaşmak’ (TSD, 641-642), Hks. *sörge-* ‘sarmak’ (Hks-TürkS, 450) <*yörge-, bk. ET, OT *yörge-* ‘sarmak’ (TSD, 710).

sırğa- (I)

Tuv. *sırğa-* ‘dibine kadar içmek’ (TuvTS, 93) <*sır-ka- <*sır-, bk. Hks. *sir-bütünüyle yutmak*’ (Hks-TürkS, 93).

sırğa--sırğa- (II)

YUyg. *sırğa-* ‘kaymak’, *sırğaş* ‘kayma, kayış’ (YUygTS, 355), Özb. *sırğan-~sırğal-* ‘kaymak’ (Özb-TürkK, 77), Kzk. *sırğana-* ‘kaymak’ (Kzk-Türk S, 506), Kırg. *sırğana-* ay. (Kırg S II, 652), Kkalp. *sırğana-* ay. (Kkalp TTS IV, 249) <*sır-ka- <*sır-, Çağ. *sır-* ‘kaymak’ (ŞS, 197), *sır-* ‘(ayak) kaymak’ (İML, 62), Kzk. *sır-* ‘itmek, kaydırmak’ (Kzk TTS II, 308), *sırğı-* ‘kaymak, hızlı gitmek, patinaj yapmak’ (Kzk-Türk S, 506), Kkalp. *sırğı-* ‘düşmek’ (KkalpTTS IV, 249), YUyg. *siril-* ‘kaymak’ (YUyg TS, 355).

sıska-

Tuv. *sıska-* ‘süzme’ (TuvTS, 93) <*sıs-, *sıskar-* ‘eritip yağını çıkarmak’ (a.y.), Alt. *sıs-* ‘sızmak’ (Alt-TürkS, 93), Hks. *sıshar-* ‘süzgeçten geçirmek’ (Hks-TürkS, 429); GT *sız-* ‘sızmak, akmak, erimek’ (TSD, 486).

sınkke-

Çuv. *sınkke-* ‘zor yürümek’ (Yılmaz 2002: 141) < *sınk-* ay.

söyke--süyke-

Tarihî Türk dili alanında ETT *söyke-* ‘dayamak’ (Tar S V, 3539), Kıpç. *süyken-* ‘sırtını dayamak’(KıpçTS, 241: *söyken-*) örnekleriyle tanımlayabildiğimiz bu fiil, çağdaş Türk dili alanında pek yaygındır: TT (ağ.) *söyke-* 1. ‘yaslamak, dayamak’; 2. ‘yatar gibi oturmak’(DS X, 3683), *söyken-* ‘uzanmak, yatmak, yaslanmak’ (DS X, 4706), *söykelen-* ‘uzanmak, yatmak, yaslanmak’, *söykelen-* ‘dayanışmak, birbirine kefil olmak’ (DS X, 3683), *söyken-* ‘dirseğine dayanarak uzanmak, bir yere yaslanmak’ (MersS, 333), Azb. *söyke-* ‘dayamak, yaslamak, ya-pıştırmak’, *söyken-* ‘yaslanmak’ (AzbTS II, 1057), Kzk. *süyke-* ‘dayamak’ (KTLS I, 150), *süyket-* ‘dayatmak’ (KzkTS, 249), Türkm. *söyget* ‘dayanak, destek’ (Türkm-TürkS, 587)< **söyke-t*. *Söyke--süyke-* [<*söyke-ke-*, -e- düşmüş (orta hece ünlüsünün düşmesi)] fiilinin kökü olan *söyke--süyke-* ve ondan genişlemiş şekiller için bk. Kıpç. *süven-* ‘dayanmak, söykenmek’, *süye-* ‘dayanmak, söykenmek’, *süyen-* ‘bir şeye dayanmak’ (KıpçTS, 247), *söve-* ‘dayamak’, *söven-* ‘dayanmak, yaslanmak’ (KıpçTS, 241), Harz. *süyen-* ‘yaslanmak, dayanmak’ (KTSV, 242), *söken-* ‘dayanmak, söygenmek’ (İML, 63); Kırg. *süyön-* ‘dayanmak, söykenmek, yaslanmak’ (KırgS II, 674)< *süyen-*, söön- ay. (KırgS II, 665)< **söyön-* < **söyen-*, Kzk. *süye-* ‘dayamak’ (KzkTS, 249), *süyen-* ‘dayanmak’ (Kzk-TürkS, 496), Kkalp. *süye-* ‘dayamak’ (KkalpTTS IV, 232), Krç.-Malk. *süye-* ‘dayamak, dik-mek’ (Krç.-MalkTS, 359), Türkm. *söyke-* ‘dayamak, yaslamak’ (Türkm-TürkS, 587), YUyg. *süye-* 1. ‘dayamak, diremek’; 2. ‘yardım etmek, desteklemek’ (YUygTS, 369), Başk. *höyä-*, Özb. *süyä-*, Tat. *söyä-* ‘dayamak’ (KTLS I, 672-673).

sürke- (I)

Çağ. *sürken-* ‘sürünmek, sürtünmek’ (ML, 144)< *sürke-n-*, YUyg. *sürke-* ‘sürmek, ovmak’, *sürkeş* ‘sürme, ov-ma’ (<*sürke-ş*), *sürkel-* ‘yanaşmak, sürülmek, ovmak’, *sürken-* ‘yanaşmak, dokunmak’ (YUygTS, 369), Özb. *sürkä-* ‘sürtmek’ (Özb-TürkK, 79)< *sür-* için bk. ETT *sür-* ‘ovmak, ovuşturmak’ (TarS V, 3633), Kıpç. *sür-* ‘el ile dokunmak, el sürmek’ (KıpçTS, 245), Çağ. *sür-* ‘sürtmek’ (BD, 422), Özb. *sür-* ‘sürmek, dokundurmak’, *sürt-* ‘sürtmek’ (KTLS I, 804-805) < **sürt-t-*, YUyg. *upa sür-* ‘pudra sürmek’, *sürt-* ‘silme, kurulamak’ (YUygTS, 369), Kzk. *sür-* 1. ‘(vücut) sıyrılmak, çizilmek’; 2. ‘bir şeyin üstünü sıyırmak’ (Kzk-TürkS, 497), *sürt-* ‘silme, temizlemek, kurulamak’ (Kzk- TürkS, 498); krş. Hks. *sürtkele-* 1. ‘sürtmek’; 2. ‘ovalamak’ (Hks-TürkS, 461).

Sürke- (I) fiilinin *süyke--söykö-* (<*söyke-*) olarak da gelişmeye uğraması ilgi çekicidir. Yeni Uygur Türkçe-sinde *söymigenge sürkelme* “Sevmeyene yanaşma” (YUygTS, 369) sözünün Karaçay-Malkar Türkçesinde *süymegenine süykelme* “Sevmediğine takılma” (Krç.-MalkTS, 360) biçiminde görülmesi *sürke->süyke-* gelişme-sini tanırlar. ETT *arkırı* ‘eğri, tersine, aykırı, yanlışına, karşı’ (YTarS, 13)> TT *aykırı* kelimesinde de benzer ses gelişmesi gözlenir. Kırg. *söykö-* ‘sürtmek, sürüşürmek’ < **söyke-*, *söykön-* ‘sürtünmek’ (KırgS II, 665), *süykön-* 1. ‘sürtünmek, ilişmek’; 2. ‘kendine sürmek, bir şey sürünmek, pudra sürmek’ (KırgS I, 673), Kzk. *süyken-* ‘sürtünmek’ (KzkTS, 249), *süyke-* 1. ‘yüzeysel, gelişigüzel silmek’; 2. ‘çok yakınından geçmek, yanaş-mak’; 3. ‘çalakalem yazmak’ (Kzk-TürkS, 496), Kkalp.

süyke- ‘sürtmek, sürüştürmek’ (Kkalp TTS IV, 232), Krç.-Malk. *süyke--süykel-* ‘takılmak, sataşmak’ (Krç-MalkTS, 359-360), YUyg. *süykeş* ‘sürme, ovma’ (YUygTS, 369) <*süyke-ş*, Özb. *süykä-* ‘sürtmek’ (Özb-TürkK, 79), Türkm. *süyke-* ‘ovmak, sürtmek’ (Türkm-TürkS, 549). *Süyke-* fiili, *söyke-* ‘dayamak’ ile ilgilendirilemez: ETT *söyke-* ‘dayamak’ (TarS V, 3539), Kıpç. *söyken-* ‘sırtını dayamak’ (KıpçTS, 241) <**söyke-n-* <**söyke-*, Azb. *söyke-* ‘dayamak, yaslamak, yapıştırmak’ (AzbTS II, 1057), Türkm. *söyget* ‘dayanak, destek’ (Türkm-TürkS, 587) <**söyke-t*, *söyke-* ‘dayamak’ (a.y.).

**sürke-* (II)

Krç.-Malk. *sürkel-* 1. ‘hareket etmek, ilerlemek’; 2. ‘yaşamak, geçinmek’ (Krç-MalkTS, 358) <**sürke-l-* <**sürke-* <**sür-*; bk. ETT *sür-* 1. ‘yürümek, ilerlemek’; 2. ‘geçirmek, görüp geçirmek, yaşamak’; 3. ‘yürütmek’ (TarS V, 3631).

sürke- (III)

Çağ. *sürken-* ‘sürüklenmek, sürünmek’ (ML, 144), *sürken-* ‘sürüklenmek, mübtezil olmak, yerlerde yatmak’ (ŞS, 189), Krm. *sürke-* ‘sürüklemek, çekmek’ (ML, 144), Krç.-Malk. *sürke-* ‘sürüklemek, çekip götürmek’, *sürkel-* ‘sürünmek, sürüklenmek’ (Krç-MalkTS, 358) <*sür-*; bk. ET *sür-* ‘sürmek, uzaklaştırmak’ (OY, 60), *sür-* 1. ‘gütmek, otlatmak, sarfetmek’; 2. ‘sürmek’ (EUTS, 214), OT *sür-* ‘kovmak’ (DLT II, 7), Çağ. *sür-* 1. ‘sürmek, sevk etmek’; 2. ‘uzaklaştırmak, kovmak’ (BD, 422), Krç.-Malk. *sür-* ‘sürmek, kovalamak, takip etmek’ (Krç-MalkTS, 358). Harezmi Türkçesindeki şu veri çok önemlidir: *sür-* 1. ‘sürmek, çıkarmak, uzaklaştırmak’; 2. ‘sürü-mek, sürüklemek’ (NF III, 385). Eski Türkiye Türkçesindeki *süre süre* ‘sürüye sürüye, sürükleyerek’ (SN, 636) ikilemesi de *sür-* fiilinin ‘sürümek’ anlamını da taşıdığını gösterir.

Tarihî ve çağdaş Türk dili alanlarında ‘sürümek’ kavramına ilişkin şu şekiller göze çarpar: ET *südre-* ‘çek-mek’ (EUTS, 214), Krh. *südre--südrü-* ‘sürüklemek, zorla çekmek’, *südrün-* ‘sürüklenmek’ (TİKT, 633), Harz. *südre-* ‘sürümek, sürüklemek’ (NF III, 384), *südre-* ‘sürümek, sürüklemek’ (KE II, 576), *süyre-* ‘sürüklemek’ (KE II, 579), *sürü--sürü-* ‘sürümek, sürüklemek’, *süre-* ay. (NF III, 385), *süren-* ‘sürünmek, sürüklenmek’ (KTSV, 241), Kıpç. *süyre-* ‘sürümek’ (TZ, 242:söyre-), *süyrel-* ‘sürünmek’ (TZ, 244), *sürü-* ‘sürümek’ (TZ, 244), *süre-* ‘sürümek, yerde sürüklemek’ (KıpçTS, 245), ETT *sürü-* 1. ‘sürüklemek’; 2. ‘yüz sürmek’ (TarS V, 3635-3636), TT *sürü-* 1. ‘(bir şeyi) yere sürtünür vaziyette iterek veya çekerek götürmek, sürüklemek’; 2. ‘(etek, duvak vb.ni) yere sürterek yürümek’; 3. ‘peşine takip götürmek’ (MBTS III, 2885), Azb. *sürü-* ‘zorla bir yöne götürmek veya getirmek, çekerek veya iterek götürmek’ (AzbTS II, 1070), Türkm. *süyre-* ‘sürümek’ (Türkm-TürkS, 594), *süyren-* 1. ‘sürünmek’; 2. ‘geride kalmak’ (Türkm-TürkS, 595), *südürl-* ‘itip çekip yürütmek’ (Türkm-TürkS, 592), Kırg. *süyrö-* ‘sürüklemek, yerde çekerek götürmek’ (KırgS II, 674), Kzk. *süyre-* ‘sürümek, sürüklemek’ (Kzk-TürkS, 496), Kkalp. *süyre-* ay. (KkalpTTS IV, YUyg. 233), YUyg. *söre-* ‘sürüklemek’, *söret-* ‘sürükletmek’, *sörütüş* ‘sürükletme’, *sörülüş* ‘sürüklenme’ (YUygTS, 362), *sürüt-* ‘sürüklemek, sürümek’

(YUygTS, 370), Krç.-Malk. *süyre-* 1. 'sürükleyerek götürmek'; 2. 'kız kaçırmak' (Krç.-MalkTS, 360), Başk. *höyrä-*, Tat. *söyrä-*, Özb. *südrä-* 'sürümek' (KTLS I, 804-805), Saha. *söröö-* 'sürüklemek' (Türk-SahaS, 250), Alt. *süürte-* 'sürüklemek', *süürteş* 'sürünme' (Alt-TürkS, 161)<*süürte-ş*, Tel. *süüret-* 'sürüklemek' (TelS, 103), Şor. *sörte-* 'sürüklemek, sürükleyip götürmek, sürümek' (ŞorS, 96), Tuv. *söört-* 'taşımak, sürüklemek' (TuvTS, 95), Hks. *sözür-* 'sürüklemek' (Hks-TürkS, 451), *söörte-* 'sürüklemek', *sörte-* 'sürüklemek, çekip götürmek' (Hks-TürkS, 450).

taka-

Kırg. *taka-* 'sımsıkı yaklaştırmak, yanaştırmak': *tamğa taka-* 'duvara yanaştırmak' (KırgS II, 697), Kzk. *taka-* 'dayamak' (KTLS I, 150), *taqa-* 'yaklaşmak, yakınlaşmak, dayanmak' (Kzk-TürkS, 513), Özb. *taqa-* 'yanaştır-mak' (Özb-TürkK, 86)<**tāka-* < **tayka-* < **taya-ka-*<*taya-*, Kırg. *taya-* 'dayamak' (KırgS II, 717), Kzk. *taya-* 1. 'yaklaşmak, yaşamak'; 2. 'dayamak, diremek', *tayan-* 1. 'dayanmak'; 2. 'yaklaşmak' (Kzk-TürkS, 526), Özb. *taya-* 'dayamak' (Özb-TürkK, 167). *Söyken-* 'yaslanmak, dayanmak' (TSD, 499)>*söken-* (İML, 63) gelişmesi, **tayaka-*>**tayka-* (vurgusuz orta hece ünlüsünün düşmesi)> **tāka-* (büzülme)> *taka-* dönüşümünü mümkün kı-lar.

talga- (I)

Alt. *talga-* 'cinleri başına toplanmak' (Alt-TürkS, 166), *talgak* 1. 'durma, duraklama'; 2. 'epilepsi', *talgaş* 1. 'hissizlik durumu'; 2. 'uyuklama, pinekleme' (Alt-TürkS, 167), Kırg. *talğak* 1. 'aş yerme (gebe kadınlarda)'; 2. 'hırçınlık, hoppalık'; 3. mec. 'şiddetli arzu; şiddetle arzulayan' (KırgS II, 701), Tel. *talgak uuru* 'sara hastalığı' (TelS, 107), Hks. *talğah* 'sara' (Hks-TürkS, 474)<**tal-ka-*<*tal-*, Alt. *tal-* 1. 'bayılmak (yorulmak)'; 2. 'baygınlık nöbeti geçirmek'; 3. 'dilsiz olmak' (Alt-TürkS, 167), Kırg. *tal--tali-* 1. 'donakalmak, bayılmak'; 2. 'saradan muzdarip olmak' (KırgS II, 700), Kzk. *tal-* 1. 'bayılmak, kendini kaybetmek'; 2. 'aşırı yorulmak, hâlsizleşmek, bitkin düşmek' (Kzk-TürkS, 514), Tel. *tal-* 1. 'dili tutulmak'; 2. 'yorulmak'; 3. 'bayılmak' (TelS, 107), Hks. *tal-* 1. 'yorulmak'; 2. '(el ayak) uyuşmak'; 3. 'bayılıp düşmek' (Hks-TürkS, 472).

talga- (II)

Kzk. *talğa-* 'seçmek, seçici olmak, tercih etmek' (Kzk-TürkS, 515), YUyg. *talga-* 'seçmek, ayırmak, çıkar-mak' (YUygTS, 386)<**tal-ka-*<**tal-* için bk. Saha *tal-* 'seçmek' (Türk-SahaS, 233). *Tal-* kökünden gelişen söz-ler, tarihî ve çağdaş Türk dili alanlarında şu şekillerle tanırlar: ET, OT *talü* 'seçme, seçkin' (TSD, 521)<**tal-u*, *tahula-* 'seçmek, iyiyi seçmek' (TSD, 522), Kırg. *talda-* 'dikkatle seçmek, ayırtlamak' (KırgS II, 702)<*talla-*, Şor. *talla-* 'seçmek, ayırmak', *tala-* 'seçmek, ayırmak, ayıklamak, birer birer inceleyerek seçmek' (ŞorS, 109) <**tal-a-*, Tel. *talda-* 'seçip ayırmak, ayıklamak' (TelS, 107), Hks. *talı* 1. 'seçkin'; 2. 'sevimli', *talla-* 1. 'seçmek, ayırmak'; 2. 'titizce ayıklamak', *tallağçı* 'seçici, titiz', *tallama* 'seçkin, güzide, seçilmiş' (Hks-TürkS, 474), Saha. *talba* 'seçkin' (SahaTG, 63).

tarka-

Kıpç. *targa-* ‘dağılmak’, *targat-* ‘dağıtmak’ (KıpçTS, 263), ETT *targa-* ‘zail olmak, dağılmak, uzaklaşmak’ (TarS V, 3762), Harz. *darga-* ‘dağılmak, ayrılmak’ (ME, 113), Çağ. *tarka-* 1. ‘dağıtmak, yaymak’; 2. ‘yayıl-mak’, *tarkaş* ‘parça, kısım’ (ÇEK, 280), *tarkaş-* ‘dağılmak, ayrılmak, çözülmek’, *tarkaş* ‘dağılma, dağılıp’ (BD, 427), TT (ağ.) *darga-* 1. ‘herhangi bir şeyi bulmak için gezmek’; 2. ‘dağıtmak, darmadağın etmek’ (DS IV, 1370), *darga-* ‘eşyayı yığıntıdan aralamak, açmak, yerini değiştirmek’ (AnkS, 79), Türkm. *darga-* ‘dağılmak, saçılmak, yayılmak’; 2. ‘herkes bir yana gitmek’; 3. ‘yırılmak’; 4. mec. ‘parçalanmak’ (Türkm-TürkS, 135), YUyg. *tarka-* ‘dağılmak’, *tarkat-* ‘dağıtmak’, *tarkaş-* ‘dağılmak’, *tarkak* ‘dağınık’ (YUygTS, 391), Özb. *tärqa-* ‘yayılmak’, *tärqat-* ‘dağıtmak, yaymak’, *tärqal-* ‘dağılmak, yayılmak’ (Özb-TürkK, 84), Kırg. *tarka-* ‘ayrılmak, saçılmak, dağılmak’, *tarkat-* ‘dağıtmak, üleştirme, yaymak’ (KırgS II, 711), Kzk. *tarka-* ‘bölünüp dört bir yana dağılmak, saçılmak, yayılmak’, *tarkat-* ‘bağlanmış veya örülmüş bir şeyi çözmek, açmak’ (Kzk-TürkS, 522), Kkalp. *tarka-* ‘dağılmak, darmadağın olmak’ (KkalpTTS IV, 279), Alt. *tarka-* ‘dağılmak’, *tarkaş-* ‘birbirinden ayrılmak’ (Alt-TürkS, 169), Tel. *tarkat-* ‘dağıtmak’ (TelS, 108), *tagas-* (I) ‘saç örgüsünü dağıtmak, çözmek’, *tagas-* (II) ‘parçalamak, yıkmak’ (TelS, 106) < **tarkaş-*, Saha. *tarğas-* ‘dağılmak’ (Türk-SahaS, 57), Kmk. *tarkal-* ‘dağılmak’ (Kmk-BalkS, 49) < *tar-* (< AT *tār-* ‘dağıtmak, yaymak’, bk. TDBUÜ, 74) tarihî Türk dili alanında ta-nıklanır: ET *tar-* ‘dağıtmak, parçalamak’ (EUTS, 148), DLT *tār-* ‘dağıtmak, yaymak’ (I, 399; III, 180), Harz. *tar-* ‘dağıtmak, gidermek’ (ME, 183), *dar-* ‘dağıtmak, gidermek’, *darıl-* ‘dağılmak’ (ME, 113), *tar-* ‘dağıtmak, savurmak’, *tarıl-* ‘dağılmak, saçılmak’ (KE II, 599), Kıpç. *dar-* ‘dağıtmak, darmadağın etmek’ (KıpçTS, 56). *Tar-* fiilinin nesneli olmasına karşılık pekiştirmeli biçimi *tarka-* fiilinin çoklukla nesnesiz oluşu şaşırtıcı sayılmalıdır. –A- pekiştirme ekiyle genişlemiş *tara-* ‘dağıtmak; saçmak; döşemek; eşmek’ fiilinin çağdaş lehçelerde hem nesneli hem de nesnesiz kullanılışı (Sevortyan 1960: 186), *tar-* fiilinin de nesneli/nesnesiz kullanıldığını ta-nıklar niteliktedir: krş. Mo. *tara-* ‘dağılmak, saçılmak; ayrılmak; bölünmek; bitmek, sona ermek’ (Mo-TürkS II, 1203), *tarha-* ‘dağılmak, yayılmak, ayrılmak’ (Mo-TürkS II, 1207), *taraga-* ‘dağıtmak, savurmak; serpmek, saç-mak, etrafa dağıtmak; yaymak’ (Mo-TürkS II, 1204).

tayka-

Kıpç *taykal-* ‘sarsılmak’, *taykak* ‘kaygan yer’ (KıpçTS, 266) < *tay-* ‘ayağı kaymak, yanılmak’, Kzk. *tayka-* ‘kaçamak hareket etmek, dönmek, çaymak’, *taykak* ‘kaypak’ (KzkTS, 258), Özb. *täygän-* ‘düz bir satha engelsiz sürülmek, dönmek’ (Öztürk, 1997: 73) < *täy-gän* < *täy-* ‘kaymak’, Kzk. *tay-* ‘kaymak’, *közi tayma-* ‘çekinmemek, korkmamak’ (KzkTS, 267), *tay-* 1. ‘kaymak, dengesini kaybetmek’; 2. mec. ‘sıvışmak, kaçmak, kaytarmak’; 3. mec. ‘çaymak, vazgeçmek’; 4. mec. ‘sapmak, yoldan çıkmak’ (Kzk-TürkS, 511); krş. Alt. *taykal-* 1. ‘yuvarlan-mak, kaymak’; 2. ‘hataya düşmek’ (Alt-TürkS, 171). *Tay-* fiili tarihî Türk dili alanında ‘kaymak, düşmek’, ‘düş-mek, üstüne düşmek, titremek’, ‘yanılmak’ anlamlarıyla kullanılır (TSD, 537) < AT *täy-* ‘kaymak’ (TDBUÜ, 175).

terge-

Kıpç. *terge-* ‘tahkik etmek, araştırmak’ (KıpçTS, 271), Çağ. *tirge-* ‘sormak, sual etmek; aramak, araştırmak’ (ML, 147), Kzk. *terge-* 1. ‘sorguya çekmek, soruşturma yapmak’; 2. mec. ‘araştırmak, sorup soruşturmak’ (Kzk-TürkS, 535), Kkalp. *terge-* ay. (KkalpTTS IV, 310-311), Kırg. *terge-* ‘tahkikat yapmak; bakmak, tetkik etmek (bir işi)’ (KırgS II, 727), YUyg. *terge-* ‘sorguya çekmek’ (YUygTS, 403), Özb. *tergä-* ‘soruşturmak’ (Özb-TürkK, 87), Kmk. *terge-* ‘gözlemek, gözetlemek’ (Kmk-BalkS, 50), Çuv. *tirke-* ‘bakmak, müşahede etmek; tut-mak’ (ÇuvS, 79), Türkm. *derge-* ‘yoklamak, denetlemek, kontrol etmek’ (Türkm-TürkS, 151), Tel. *terge-* ‘yola hazırlanmak, yola çıkmak için toparlanmak’ (TelS, 112), Alt. *terge-* ‘birini yola hazırlamak’ (Alt-TürkS, 175) <*ter-* ‘dermek, toplamak’; bk. Kıpç *ter-* ‘dermek, toplamak, yığmak, bir araya getirmek’ (KıpçTS, 270), Kzk. *ter-* ‘dermek, derlemek, toplamak’ (Kzk-TürkS, 534), Kkalp. *ter-* ‘toplamak’ (KkalpTTS IV, 312), Kırg. *ter-* ‘dermek, toplamak’ (KırgS II, 727), *teriştir-* ‘soruşturmak, bütün tafsilâtiyle sormak’ (KırgS II, 728) <*ter-iştir-* (sık-lık eki), Özb. *ter-* ‘dermek’ (Özb-TürkK, 168), YUyg. *ter-* ‘toplamak, bir araya getirmek’ (YUygTS, 403), Hks. *teer-* ‘dermek, toplamak’ (Hks-TürkS, 489), *tirîn-* ‘derlenmek, toparlanmak, hazırlanmak’ (Hks-TürkS, 505) *tir-* ‘dermek, toplamak’ (Hks-TürkS, 504), Şor. *teer-* ‘toplamak, derlemek’ (ŞorS, 112), Tel. *teer-* ‘dermek, topla-mak’ (TelS, 110), Alt. *ter-* ‘dermek, toplamak’ (Alt-TürkS, 174), *teril-* ‘hazırlanmak, hazırlanmış olmak, toplan-mak, toplanmış olmak’ (Alt-TürkS, 175), Saha. *teril* ‘donatım’ (Türk-SahaS, 72), *teriy-* ‘donatmak, hazırlamak, süslemek’ (TLÖ II, 251), *terin-* ‘dermek, hazırlamak’ (TLÖ II, 250); *AT tēr-* ‘dermek, toplamak’ (TDBUÜ, 182).

*tilke--*dilke-

Bu fiile ilişkin ilk tanık, XV. yüzyıl Eski Türkiye Türkçesi metinlerinde geçen ve Tarama Sözlüğü’ne *dilgem* okunuşuyla alınan *dilkem* ‘dilim, dil şeklinde, uzunlamasına’ (II, 1151) sözünde saklıdır: “... ve dahu uzununa ve dilkemine kesilmiş et paresine de huzze dirler” <**dilke-m* <**dilke* <ETT *dil-* ‘yarmak’ (TarS II, 158), TT *dil-* ‘bir bütünü küçük ve yassı parçalara ayırarak kesmek’ (TürkS, 531) < DLT *til-* ‘dilmek, uzunluğuna yarmak veya kesmek’ (II, 23). Türkiye Türkçesi ağızlarındaki *dilkem* (I) 1. ‘tarla sınırı’; 2. ‘tarla ya da bahçenin dil şeklinde uzayan kısmı, tarla parçası’, *dilkem* (II) ‘büyük et parçası, külbastı’ (DS IV, 1495) ile Karaçay Türkçesindeki *tilkem* ‘dilim, parça’ (Krç-MalkTS, 399) *dilgem* sözünde ek başı ünsüzünün /k/ olarak okunmasını gerektirir ka-nıtlardır.

tirge--tirke-

Çağ. *tirge-* ‘engellemek; tenkid ve tekdir etmek, azarlamak’ (ML, 148), Kzn. *tirgä-* 1. ‘sövüp saymak, küfür-ler savurmak’; 2. ‘azarlamak, paylamak, aşağılamak, hakaret etmek’ (KW, 107), Başk., Tat. *tirgä-* ‘sövmek’ (KTLS I, 794-795), Çuv. *tirke-* ‘beğenmemek, reddetmek’ < Tat. *tirgä-* ‘sövmek, azarlamak’ (Ceylan 1996: 159), *tirke-* 1. ‘karpis yapmak, geri çevirmek, kabul etmemek, hor görmek, küçümsemek, hiçe saymak, beğenmemek’; 2. ‘kırılmak, bozulmak’ (Çuv-TürkS, 237) <**tir-*

*ke- < *tir-*; krş. ET terkişlen- ‘kızmak, kavga etmek’ (Maytr, 474), târkiş ‘kavga’, târkişlen- ‘kızmak, kavga tutuşmak’ (EUTS, 235), târkiş ‘kavga, kavga-cı’ (ETG, 299) < *târke-ş < *târke- < *târ-ke- < târ-.

tîrke-

Çuv. *tîrke-* ‘sarmak, bükme, kısmak’, *tîrkele-* ay., *tîrken-* ‘sarınmak, bürünmek’ (Çuv-TürkS, 232) < *tîr-* ‘bu-ruşturmak, mincıklamak’, *tîr-* ‘eğmek, bükme’ (Yılmaz 2002: 141), AT *tîir-* ‘dürmek, katlamak, toplamak, to-mar yapmak’ (TDBUÜ, 185).

tirke- (I)

DLT *tirkeş-* ‘toplanmak’ (I, 149; III, 65) < **tirke-ş-* < *tir-* ‘toplamak’. Bu kelime, Clauson tarafından **térge-* fiilinden genişlemiş olarak *térgeş-* biçiminde okunmuş, *térge-* sözü de *térig* ‘derme, deriş, dermek’ + *e-* kuruluşlu bir fiil olarak düşünülmüştür (EDPT, 545). *Tirkeş-* ‘toplanmak’, T. Tekin’ce doğru olarak okunmuştur (OYTŞ, 252). Clauson, gerek yapı gerek anlam yönünden bu fiilden farklı olan (aş. bk.) *tirkeş-* fiilini de aynı maddede (*térgeş-*) vermiştir. DLT *tirkeş* ‘sıkışma, yığılışma’ (I, 460) < *tirke-ş* türemesi de yine *térgeş* (< *térig* + *e-ş*) olarak çözümlenmiştir (EDPT, 545). Oysa *tirkeş-* ‘toplanmak, toplaşmak’ fiilini yalın veya genişlemiş biçimde Eski Türkiye Türkçesi metinlerinde bulabiliriz: *dirge--derge-* ‘toplamak, bir araya getirmek’, *dirgen--dergen-* ‘toplanmak, birikmek, derlenmek’, *dirgeş--dergeş-* ‘toplanmak, bir araya gelmek’ (TarS II, 1101-1102). Ek başı ün-süzü benzeşmeye uğrayabileceği gibi Türkiye Türkçesi ağızlarındaki *tirken-* ‘kalabalıklaşmak, birikmek, toplanmak, yığılmak’ (DS X, 3938) fiilinin tanıklığı /*k*/’li bir okuyuşa da imkân verir. Tuv. *dirge-* ‘toplamak, birleştirmek’ (TuvTS, 33) < **dir-* ‘dermek, toplamak’, Tat. *terkâ-* ‘toplamak’ (KW, 105) < **ter-*. *Tir--dir--ter--der-* (< AT *tè:r-*, bk. TDBUÜ, 182) fiili Eski Türkçe çağından beri tanıklanan sözlere aittir: ET *tir-* ‘dermek, toplamak’, *teril--tiril-* ‘toplanmak, bir araya gelmek’ (OrhTG, 254), *tir-* ‘toplamak, derlemek’ (ETG, 300), DLT *ti:r-* ‘dermek, toplamak’ (III, 181), Kıpç. *tir-* ‘dermek, toplamak, yağmak, bir araya getirmek’ (KıpçTS, 276), ETT *dir-* ‘dermek, toplamak’ (TarS II, 1110), TT (ağ.) *der-* ‘ekini biçip toplamak’ (DS IV, 1435), *dir-* ‘toplamak, derle-mek’ (DS IV, 1519), TT *der-*, Azb. *dâr-*, Kzk. *ter-*, Özb. *ter-*, YUyg. *târ-* ‘dermek’ (KTLS I, 166-167), Türkm. *ti:r-* ‘toplamak’ (TürkmDS, 650), Hks. *tir-* ‘dermek, toplamak’ (Hks-TürkS, 504), *teer-* ‘toplamak’ (Hks-TürkS, 489).

tirke- (II)

Krh. *tirkeş-* ‘katarlaşmak’: *tewi tirkeşti* ‘Develer katarlaştı’ (DLT II, 206), Harz. *térkeştür-* ‘art arda dizmek’ (ME, 186), *tirkeştür-* ‘art arda dizmek’ (ME, 188), ETT *tirken-* ‘tekerrür etmek, arka arkaya gelmek’ (TarS V, 3804), TT (ağ.) *tirge-* ‘bir sıraya dizmek’ (DS X, 3937), *tirke-* ‘arka arkaya sıralamak (vagon, deve vb. şeyler için)’ (DS X, 3939), *tirkeş* ‘birbirine fazla yanaşmak’ (DS X, 3939), *tirken-* ‘birbiri arkasına bağlanmak’ (SDD III, 1368), *terke-* ‘birinin arkasından gelmek’ (DS X, 3891), *dirkeş-* ‘arka arkaya tek sıra olmak’ (DS IV, 1518), *dirke--dirkele-* ‘yan yana ya da arka arkaya bağlamak’ (DS X, 1517), *dirken-* ‘sıralanmak’ (DS IV, 1518), *dirke-* ‘bağlamak

(hayvanları birbiri arkasına)' (DS IV, 1495)<*dirke-, tirke--dilke--dirke- 'arka arkaya bağlamak, bir-birinin arkasına dizmek, arka arkaya sıralamak', tirkeleş- 'ata arka arkaya binmek', tirken- 'arka arkaya dizil-mek' (MersS, 360), Türkm. tirke- 1. 'bağlamak, eklemek, iliştmek'; 2. 'arkasına takmak', tirkeg 'römork' (Türkm-TürkS, 629), tirke- 'takmak, iliştmek, koşmak, bağlamak' (Çeneli 1986:75), Kırg. tirke- 1. 'takmak'; 2. 'tescil etmek, kaydetmek' (KırgS II, 739), Kzk. tirke- 'peş peşe getirmek, arka arkaya koymak, arka arkaya bağ-lamak' (KzkTS, 287), tirke- 1. 'koşmak, eklemek'; 2. 'kaydetmek, kayıt yapmak' (Kzk-TürkS, 575), Kkalp. tirke- ay. (KkalpTTS IV, 324), Özb. tirkä- 'eklemek' (Özb-TürkK, 90), YUyg. tirke- 'takmak, bağlamak, ekle-mek', tirket- 'römork yaptırmak, bağlatmak', tirkeş- 'takmak, bağlamak, eklemek' (YUygTS, 414).

Şu türemelerdeki anlam gelişmelerinin tirke- (II) ile ilgilendirileceği bellidir: TT (ağ.) tirken- 'ardına düşmek, izlemek' (DS X, 3938), dirke- 1. 'koşmak, kovalamak'; 2. 'peşine adam koymak, arkasına düşürmek' (DS IV, 1518), tirke- 'sıçrayıp koşmak, atılmak' (DS X, 3938), dilke- 'peşine düşürmek, takip ettirmek' (DS IV, 1495) <dirke-, dirkeş- 'harekete geçmek, peşine düşmek (av hakkında)' (DS IV, 1518), dirke- 'göndermek, yollamak' (DS IV, 1517). Tirke- (II) fiilinin kökünü kesin olarak Çuv. tir- 'dizmek, düzmek, (iplik) geçirmek' (ÇuvS, 179), tir- 'geçirmek, dizmek' (Çuv-TürkS, 236) ile birleştirebiliriz. GT tiz- 'dizmek'~ Çuv. tir- (r~z nöbetleşmesi).

ET tirkış 'kervan' (OrhTG, 254), Türkm. tirkış (I) 'deve kervanı' (Türkm-TürkS, 630), tirkış(II) 'boyunduru-ğa takılıp bağlamak için kullanılan ip' (Türkm-TürkS, 630)<tirke-; krş. alkiş<alka-. Ayrıca bk. Kzk. irkes tirkes-irkis tirkis 'arka arkaya, birbiri ardına dizilmiş'(Kzk-TürkS, 671).

tirke- (III)

Çağ. tirge- 'direği yerine vaz etmek' (ŞS, 132), ETT dirgen- 'dayanmak, istinat etmek' (TarS II, 1167), TT (ağ.) tirken- 'yaslanmak, dayanmak' (DS V, 3938), dirgeş- (~dires-) 1. 'dayanmak, sebat etmek'; 2. 'karşı gel-mek' (DS IV, 1514), tirkeş- 1. 'sataşmak, tedirgin etmek'; 2. 'ayak diremek, direnmek' (DS X, 3939), tirkeş- 'sataşmak' (DS XII, 4764), dilke- 'dikmek' (DS IV, 1495)<*dirke-, dirkeş- 'sertleşmek, katılaşmak' (DS IV, 1518), krş. tiren- 'katılaşmak' (KıpçTS, 277)<tire-~dire-<AT ti:re- 'diremek, dayamak' (TDBUÜ, 183). Bu fiil, tarihî ve çağdaş Türk dili alanlarında yaygın olarak kullanılır: ET tire- 'diremek, desteklemek' (ETG, 300), DLT tire- 'direk veya dayak dikmek' (III, 262), tiren- 'direnmek' (OYTŞ, 252), TT (ağ.) dire- 'bir şeyi dikine koy-mak, dayamak, durdurmak' (DS IV, 1513), tire- 'tutmak, desteklemek' (Mers S, 360), TT ayak dire- 'ısrar et-mek' (TemTürkS I, 71), diren- 'dayanmak, kuvvetli davranmak, dik ve karşı durmak, inat etmek', diret- ay. (TemTürkS I, 272), Özb. tire- 'diremek' (Özb-TürkK, 89), Kırg., Kzk., Tat., YUyg. tire- 'dayamak' (KTLS I, 150-151), Krç.-Malk. tire- ay. (Krç.-MalkTS, 398), Türkm. di:re- 1. 'dayak koymak, desteklemek, payanda koymak'; 2. 'dayamak'; 3. 'koymak, dayamak'; 4. 'gelip dayanmak' (Türkm-TürkS, 162-163), Azb.dire- 'daya-mak, yaslamak' (AzbTS I, 290), Tel. tire- 'diremek, altından tutmak, desteklemek, dayak koymak' (TelS, 114), Hks. tire- 'diremek, dayamak, destek koymak' (Hks-TürkS, 504), Çuv. tiren- 'dayanmak, yaslanmak, abanmak, sağlamlaşmak, güçlenmek' (Çuv-TürkS, 232).

uykaş-

Kırg. *uykaş*- 1. ‘ahenkli olmak, ölçülü olmak’; 2. ‘kafiyelenmek’, *uykaş* 1. ‘ahenkli, ölçülü’; 2. ‘kafiyeli, kafi-ye’ (KırgS II, 790), Özb. *uyqāş* ‘uygun’ (Özb-TürkK, 98), Kzk. *uykas*- 1. ‘uygun, denk, eşit gelmek’; 2. ‘kafiyeli olmak’, *uykas* 1. ‘kafiye’, 2. ‘uygun, benzer, aynı’ (Kzk-TürkS, 582). *Uykaş*- (<*uyka-ş-) fiiliyle *uykaş* (<*uyka-ş) isminin tabanını teşkil eden *uyka- fiilinin kökünde yer alan *uy-* için bk. Özb. *uyğun* ‘uygun’ (KTLS I, 923) <*uy-, YUyg. *uygun* ‘uygun’, *uydurma* ‘uydurma’ (YUygTS, 441). GT *uy-* ‘tâbi olmak’ (TSD, 620).

***ürke-**

Çuv. *ürkev* ‘tembellik’ (Ceylan 1996: 164), *ürkev-* ‘tembellik, uyuşukluk, melankoli’, *ürken-* ‘tembellik et-mek, üşenmek’ <*ürke-<*ür- ‘üşenmek, bıkmak, usanmak’ <*ēr- ‘sıkılmak’; ET *ir-* ‘sıkılmak, bunalmak, yalnız hissetmek’ (EDPT, 481), Krh. *er-* ‘irkilmek, yalnızlık duymak’ (DLT I, 173), *erin-* ‘üşenmek’ (DLT I, 201), Harz. *ir-* ‘usanmak, bıkmak’, *irik-* ‘sıkılmak, usanmak, bıkmak’, *iril-* ‘bıkmak, usanmak’ (KE II, 271), *érnök* ‘tembel, üşengeç’ (ME, 120), Kıpç. *ir-* ‘sıkılmak, daralmak’ (KİF, 481), *irik-* (III) ‘bıkmak, usanmak, nefret et-mek’, *irik-* (IV) ‘içi daralmak, sızlamak’, *irinçek* ‘tembel’ (KıpçTS, 113), *erinçek* ‘tembel’ (Kıpç TS, 75); Türkm. *ir-* ‘bıkmak, usanmak’, *irin-* ‘tembellik etmek’ (Türkm-TürkS, 382), TT (ağ.) *erin-* ‘üşenmek, tembellik etmek’ (DS V, 170-171), *erin-* 1. ‘çekinmek’; 2. ‘üşenmek’ (DS XII, 4497), Azb. *ärin-*, Başk., Tat. *irin-*, Kzk., Özb., Türkm., YUyg. *erin-* ‘üşenmek’ (KTLS I, 921), Başk. *irinsäk*, Kzk. *erinşek*, Tat. *irinçäk*, YUyg. *erinçäk* ‘tembel’ (KTLS I, 870-871), Kırg. *erinçek* ‘üşengen’ (KırgS I, 337), Hks. *eris-* ‘(birlikte) üşenmek, erinmek’, *erİN-* ‘üşenmek, erinmek’ (Hks-TürkS, 124).

üzkel-

ET *üzkel-* ‘kırılmak, kopmak’ (EUTS, 179) <*üzke-l-<*üzke-<üz- 1. ‘kırmak, koparmak, yok etmek’; 2. ‘del-mek, parçalamak, bozmak, uzaklaştırmak’; GT *üz-* ‘koparmak, parçalamak, ayırmak, kesmek’ (TSD, 634).

varka- (bk. vırka-)

Çuv. *varka-* 1. ‘sızlamak, sızlanmak, acı duymak’; 2. ‘kederlenmek, özlemek’ (Çuv-TürkS, 50) <*vırka-*.

vırka-(bk. varka-)

Çuv. *vırka-* ‘sızlamak; sızlanmak, acı duymak, kederlenmek, özlemek’ (Çuv-TürkS, 53) <*vır-* 1. ‘fırlatmak, atmak, savurmak’; 2. ‘vurmak, dövmek, dayak atmak, yumruk atmak’ (Çuv-TürkS, 52) <*ür-* için bk. İT * *ū* > Çuv. *vř* (Ceylan, 1997: 184). AT *hūr-*, DLT *ür-* ‘vurmak’ (TDBUÜ, 111).

vırke-

Çuv. *vırke-* 1. ‘kaynaşmak, koşuşmak, öne arkaya mekik dokumak’; 2. ‘dönmek; yana dönmek’; 3. ‘merak et-mek, telaşlı olmak’ (Çuv-Türk S, 56) <*vır-* ‘kaynatmak’

(Ceylan 1996: 167), *vïre*- 1. 'kaynamak'; 2. 'merak et-mek, telaşlanmak; zahmet etmek, özlemek' (Çuv-TürkS, 55), *vïret*- 'kaynatmak' (a.y.), *vïrle*- 'kaynaşmak' (Çuv-TürkS, 56) < *vïr-le*- (sıklık eki).

*yalka-

Kıpç. *yalkav* 'tembel, gevşek' (KıpçTS, 309), Kzk. *jalqav* 'tembel, uyuşuk, erincek, üşengeç' (Kzk-TürkS, 157), Kırg *calkoo* 'tembel, aşırı tembel, işsiz gezmeyi seven' (KırgS I, 169), Başk. *yalkav* 'tembel', Tat. *yalkau* ay. (KTLS I, 870-871), YUyg. *yalkav* 'tembel, üşengeç' (YUygTS, 456), Krç.-Malk. *calkav* 'tembel, işe yara-maz; uyuşuk, üşengeç' (Krç.-MalkTS, 136), Tuv. *çalгаа* 1. 'tembellik, üşeniklik, haylazlık, uyuşukluk'; 2. 'tem-bel, haylaz, uyuşuk, miskin' (Tuv-TürkS, 20), Çuv. *yulhav* 'tembel, uyuşuk' (Çuv-TürkS, 310), *yulhav* 'tembel, uyuşuk' (Çuv-TürkS, 84) < **yalka-gu* < **yalka-* < **yal-*. Tarihî alandaki *yalk-* 'usanmak' (TSD, 649) < **yal-k-*, *yalık-* 'yalnız kalmak', *yalıl-* 'usanmak' (TSD, 648) < **yal-i-l-* verileriyle çağdaş lehçe ve ağızlardaki Hks. *çaltı* 1. 'tembel, uyuşuk, haylaz'; 2. 'tembellik, haylazlık' (Hks-TürkS, 78) < **yaltı*, Türk. *yalta* 'çalışmayı sevmeyen, tembel' (Türk-TürkS, 673) < **yaltı* < **yal-tı*, *yaltan-* 'tembellik etmek, üşenmek' (Türk-TürkS, 674) < **yal-ta-n-*, Kırg. *calık-* 'tembellik etmek, tembelleşmek' (KırgS I, 168), Kzk. *jalık-* 'usanmak, bezmek' (Kzk-TürkS, 158), Krç.-Malk. *calık-* 1. 'yorulmak'; 2. 'sıkılmak, usanmak, bezmek' (Krç.-MalkTS, 136), Çuv. *yilih-*, Miş. *yalık-* 'bıkmak, yılmak' (ÇuvS, 209), Çuv. *yulahay* 'tembel, uyuşuk' (Çuv-TürkS, 310), Kırg. *calakay* 'tahammülsüz, sabırsız; uysal; gevşek, kuvvetsiz'; 2. 'tembel' (KırgS I, 165) şekilleri, **yal-* 1. 'bıkmak, usanmak'; 2. 'üşenmek, tembellik etmek' fiil köküne götürür. Bu tasarılanmış şekil, Kıpç. *yal-* 'sakinleşmek, durgunlaşmak, dinmek' (KİF, 716) ile birleştirilebilir; krş. TT (ağ.) *yıl-* 1. 'usanmak'; 2. 'zorlanınca işten kaçmak'; 3. 'yorul-mak' (DS XI, 4742), *yılık* 1. 'usanmış'; 2. 'beceriksiz' (DS XI, 4270), *yılgın* 1. 'bıkkın'; 2. 'usanmış, yorulmuş (hayvan)' (DS XI, 4269) < *yıl-* < **yal-*. Yazı dilimizdeki *yıl-* '(gördüğü şeyler ve başına gelenler karşısında) gözü korkmak, eski cesareti kalmamak, ürkeklik gelmek' (MBTS III, 3426) fiili, büzülmeli bir biçimdir: *yıl-* < **yıgil-* 'kendisini bir şeyden men etmek, çekinmek'. ETT *yıgak* 'yasak, memnuiyet', *yıgıcı* 'engel, mani', *yıgılın* ~ *yıgılın* ~ *yıgılın* 'çekinmek, kaçınmak, nefsinin men etmek, salanmak', *yıg-* 1. 'menetmek, engel olmak'; 2. 'esirgemek, yoksun bırakmak' (YTarS, 243), Kıpç. *yıg-(II)* 'yasaklamak, engel olmak', *yıg-(III)* 'kaçınmak', *yıgil-* 'çekinmek, kaçmak' (KıpçTS, 320), Harz. *yıg-* 'alakoymak', *yıgil-* 'vazgeçmek, çekinmek' (ME, 208). Şu Moğolca şekiller, **yalka-* fiilini tasarlamamıza katkı sağlayan verilerdir: *calha-* 'korkmak, ürkmek; bıkkın usan-mak, yorulmak, yorgun düşmek; bir alışkanlığı bırakmak', *calhagu* 'tembel, aylak, haylaz; boşgezen, tembel kimse' (Mo-TürkS II, 1595).

yaska-

Yaska- fiiline ilişkin en eski veriyi Uygur Türkçesinde buluruz: *yaskag* 'yassı, düz' (EUTS, 188) < **yaska-g*. Bu fiil, tarihi Türk dili alanında Çağataycada tanıklanır: *yaska-* 1. 'yassılamak, düzlemek'; 2. 'yaslamak, daya-mak (yastık)' (ML, 154). Dadanı (Bolu) ağzından derlenmiş *yaskam* 'eğimli yer' (DS XI, 4194) < **yaska-m*, Datça (Muğla) ağzına ait *yasgam* 'dağ yamacı' (DS XI, 4192) < **yaska-m*, Türkiye Türkçesi ağızlarının ilgi çekici veri-leridir; krş. *yaslam* ~ *yaslama* 'eğimli yer' (DS XI,

4194), *yastam* ‘eğimli’ (DS XI, 4195). Tuv. *çaskam* ‘sığ tabak’ (TuvTS, 21) da bu fiille ilgilidir: *çaskam* < **çaska-m* < **yaska-m*. *Yaska-* fiilinin kökü olan *yas-*, tarihî ve çağdaş Türk dili alanlarında yaygın olarak gözlemlenir: DLT *yas-* ‘dağıtıp yaymak, çözmek’ (III, 60), KB *yas-* ‘gevşet-mek, azaltmak’ (Tezcan, 1981b: 71), Harz. *yas-* ‘dağıtmak, darmadağın etmek’ (KE II, 714), Kıpç. *yas-* 1. ‘yayın girişini gevşetmek, düz hâle getirmek, yassılamak’; 2. ‘oku yaydan ayırmak’ (KıpçTS, 313), ETT *yas-* 1. ‘yayın girişini gevşetmek’; 2. ‘yassılamak, düz hâle getirmek’ (TarS VI, 4369-4370), TT (ağ.) *yas-* 1. ‘eğmek, çökert-mek, yatırmak, bozup dağıtmak’; 2. ‘bastırmak, sindirmek’; 3. ‘yatıştırmak’; 4. ‘eğilmek, kamburlaşmak’ (DS XI, 4194), Tel. *d’as-* ‘sökmek, çözmek (örgü, ip)’ (TelS, 24), Hks. *ças-* ‘sermek, yaymak, dağıtmak, yazmak’ (Hks-TürkS, 84).

yayka-(krş.çayka-)

Eski Türkçe çağından beri yalın veya genişlemiş olarak tanıklanır: ET *yaykal-* ‘sarsılmak’, *yaykan-* ‘sallan-mak’ (ETG, 310), OT *yaykal-* 1. ‘çalkanmak’; 2. ‘her şeye gönlü meyletmek’ (DLT III, 108), Kıpç. *yayka-* ‘yıkama-mak’, *yaykan-* ‘çalkalanmak’ (KİF, 734), *yayka-* ‘ağzı çalkalamak, çalkalayarak ağzı yıkamak’ (KıpçTS, 316), ETT *yayka-* ‘yıkamak’, *yaykan-* 1. ‘yıkamak, yunmak’; 2. ‘çalkanmak, kımıldamak’ (TarS VI, 4443-4444), Çağ. *yaykal-* ‘salınarak yürümek; şıkça, sevimlice, işveyle yürümek’ (BD, 440), TT (ağ.) *yayka-* ‘yıkamak’, *yaykan-* ‘yıkamak’ (DS XI, 4211). Türkiye Türkçesi *yıka-* ‘su veya başka bir sıvı kullanarak bir şeyi temizlemek’ (TürkS, 2178), *yıyka-* ‘yıkamak’ (DS XI, 4275) ara biçiminden geçerek *yayka-* fiilinden gelişmiştir. Türkm. *yayka-* ‘iki tarafa hareket ettirmek, sallamak’ (Türkm-TürkS, 684), Azb. *yayhan-* 1. ‘yayıp oturmak veya uzan-mak’; 2. ‘sallana sallana yürümek’; *yaydan-* ‘yıkamak’ (AzbTS II, 1234), Kırg. *cayka-* ‘silmek, çırpma’, *caykal-* ‘sallanmak’ (KırgS I, 191), Kzk. *jayqa-* 1. ‘çarpmak, vurmak’; 2. ‘sallamak’, *jayqal-* ‘sallanmak, dalga-lanmak’, *jayqanda-* ‘salına salına yürümek, salınmak’ (Kzk-TürkS, 152) < **jayqaŋ+la* < **jayqaŋ* < *jayqa* < *yayka-*, Kkalp. *jaykal-* ‘sallanmak, dalgalanmak’ (KkalpTTS II, 158), Hks. *nayhal-* ‘sallanmak, ırgalanmak’ (Hks-TürkS, 310) < **yaykal-*, Alt. *cayka-* ‘sallamak, sarsmak’, *caykan-* ‘sallanmak’ (Alt-TürkS, 56), Tel. *d’ayka-* ‘baş sallamak’ (TelS, 25). Clauson, *yayka-* fiilini *yayuk+a-* biçiminde çözümler (EDPT, 981). Özünde bu tür zor-lama çözümlenmeler, pekiştirmeli fiiller türeten *-ka-* ekine ilişkin etraflıca bir çalışmanın ortaya konmayışıyla ilgilidir. *Yayka-* fiilinin kökünde yer alan *yay-* için bk. ET *yay-* ‘sallamak, sarsmak’ (ETG, 310), *yayñ-*, *yay-* ‘salla-mak, sarsmak’ (ETG, 39), *yay-* ‘dağıtmak, hezimetle uğratmak’ ~ *yayñ-* (genellikle) (OrhTG, 72), OT *yay-* 1. ‘çal-kamak, kımıldatmak, sallamak’: *ol suwda tonug yaydı* ‘O, suda elbiseyi çalkaladı, çitiledi’, *yil yıgaçığı yaydı* ‘Yel, ağacı salladı’; 2. ‘meylettirmek’: *ol menin könül yaydı* ‘O, benim gönlümü meylettirdi’ (DLT III, 245, 246-247), *yaytur-* ‘çalkalatmak’ (DLT III, 108), *yayıl-* ‘salınmak, sallanmak’ (DLT I, 412; DLT III, 191-192), *yayıl-* ‘meyletmek, meyil göstermek’: *er köŋli yayıldı yaykaldı* ‘Adamın gönlü meyletti’ (DLT III, 108), *yayığ* ‘kararsız, dönecek, bir ona bir buna meyleden adam’ (DLT III, 23) < *yay-i-g* < *yay-*, Kıpç. *yay-* ‘kışkırtmak, teşvik etmek’ (KİF, 733), ETT *yay-* ‘tahrik etmek, dağıtmak, perişan etmek’ (TarS VI, 4449).

yışúa-

Çuv. *yışúa-* ‘sızlamak, acımak’ (Çuv-TürkS, 86), *yışúa-* ‘sızlamak, ağrımak’ (Yılmaz 2002:141) < *yış-* ‘hasta-lanmak, zayıflamak, kuvvetten düşmek’, *yışih-* ‘sızlamak (kemik hakkında)’ (Çuv-TürkS, 86), *yış-* ‘azap çek-mek’ (Yılmaz 2002:141). Kıpç. *yaşık* ‘zayıf, kuru, cılız’ (KıpçTS, 314), Kırg. *caşık* ‘yavan (et hakkında); arık, zayıflamış’ (KırgS I, 186) < *yaşık*, *yéşiu* 1. ‘ağlamsıklık’; 2. ‘zayıf, cılız, lağar’, *yéşiu-* ‘zayıflamak, verimsiz hâle gelmek’ (YUygTS, 466), TT (ağ.) *yaşık* ‘yağsız, katıksız (yavan sözüyle birlikte kullanılır)’ (DS XI, 4197), *yavan yaşık* ‘katıksız, yağsız, tad alma düşünülmeden, karın doyuracak kadar (yemek için)’ (DS XI, 4203) sözle-rinin kökünde bulunan **yaş-* fiilini Çuv. *yış-* ile birleştirebiliriz: İT **a* > Çuv. *u*, *ı*, *ı* (Ceylan, 1997:154). TT (ağ.) *arık yavan* ‘zayıf, cılız, sıska’ (DS I, 316-317).

yötk-

YUyg. *yötk-* 1. ‘yerini değıştirmek, taşımak’; 2. ‘değıştirmek, değış etmek’, *yötkes* ‘yer değıştirme, taşıma’ (YUygTS, 471) < **yöt-* < **yét-*, bk. *yétek* ‘yedik’, *yétekçi* ‘önder, lider, yönetici’ (YUygTS, 467). **Yét-* > **yöt-* ge-lişmesi, başka bir deyişle düz geniş ünlülerin yuvarlaklaşması için bk. *yoşur-* ‘gizlemek, saklamamak’, *yoru-* ‘ışıklanmak, aydınlanmak’ (YUygTS, 471). Ayrıca bk. *yétele-* ‘yedeğı götürmek; elinden tutup götürmek’, *yételes* ‘yedeğı götürme; elinden tutup götürme’ (YUygTS, 467), *yöteles* (ağ.) ay. (YUygTS, 472). ET *yet-* ‘yed-mek, götürmek; (bir atı) yedekte götürmek’ (OrhTG, 259), Krh. *yet-* ‘yedmek, yedeğinde götürmek’ (DLT II, 314), Kıpç. *yet-* (IV) ‘yedeğine almak, sevk etmek’ (KıpçTS, 319), ETT *yedici* ‘kılavuz’ (TarS VI, 4466), *yed--yid-* ‘çekmek, yedekte götürmek’ (TarS VI, 4469-4471), TT (ağ.) *yed--yede-* ‘bir kimseyi elinden tutup götür-mek, bir hayvanı yedeğe alıp çekmek’ (DS XI, 4222), TT *yed-* 1. ‘beraberinde, yedeğinde götürmek, yedekle-mek’; 2. mec. ‘çekip götürmek, yol gösterip bir yöne doğru sevk etmek’ (MBTS III, 3397), Azb. *yedäk* ‘yedik’ (KTLS I, 980), Gag. *edek* ‘yedik’, *ede-* 1. ‘at gütmek’; 2. mec. ‘birini burnundan gütmek’ (GagTS, 89), Türk. *i:t-* ‘götürmek, götürüp getirmek, gezdirmek, dolaştırmak’ (Türk-TürkS, 386), *i:dekle-* 1. ‘dizginleri tutmak’; 2. ‘birisinin elinden tutmak (kör vb.)’ (Türk-TürkS, 371), Saha. *siet-* ‘getirmek, götürmek’ (VEWT, 199), Çuv. *şavıt-* ‘(elini tutup) getirmek, götürmek, sürmek, gezdirmek’ (Çuv-TürkS, 197), Kzk. *jetele-* ‘yanında yürütmek, elinden tutmak’ (KzkTS, 101), *jetekte-* ‘yedeklemek, yedeğinde çekmek’ (Kzk-TürkS, 176), Kırg. *cetele-* ‘yede-mek, yedeğe almak’, *çetek* 1. ‘yedeğe alınmış’; 2. ‘rehberlik, sevk ve idare’ (KırgS I, 204), Alt. *cedin-* 1. ‘(yeni yürümeye başlayan çocuk için) yürümesine yardım etmek’; 2. ‘yönetmek’; 3. ‘bir şeyin yardımıyla gelmek’ (Alt-TürkS, 57-58), Tuv. *çed-* ‘tutup götürmek’ (TuvTS, 22), Hks. *çidek* ‘yedik’, çidîn- 1. ‘yedeklenmek, yedeğine almak’; 2. ‘çocuğun itinmesine yardımcı olmak’ (Hks-TürkS, 97), Tel. *d’edekte-* ‘elinden tutarak yanında götür-mek’ (TelS, 25); ATy^ēt- ‘yedmek, yedeğinde götürmek’ (TDBUÜ, 182).

yulka-

Kıpç. *yulka-* ‘yolmak’ (TZ, 287-288: *yolka-*) < *yul-* ‘yolmak’, Krh. *yulkaş-* ‘(nesne) sıyrılmak’ (DLT III, 103; EDPT, 927: *yulkuş-*) < *yulka-ş-*, *yulk-* ‘sıyırmak’ (DLT III,

436) < *yul-k-<yul-* (Oğuzca: yol-) için bk. EDPT, 918; krş. Mo. *culga-* ‘yolmak, çekmek, koparmak, çekerek yırtmak; zararlı otları çıkarıp temizlemek’ (Mo-TürkS II, 1666).

III. -kAIA- Eki

Pekiştirmeli fiiller türeten *-kA-* ekinin, sıklık bildiren *-lA-*, *-AlA-* ekleriyle genişleyip kaynaşmasıyla oluşan *-kAlA-* eki; hemen hemen hepsi ünsüzle biten ve tek heceli tabanlara gelerek yine sıklık fiilleri türetir: TT(ağ.) *sekkele-* ‘bir ayak üstünde sıçrayarak koşmak, yürümek’ (DS XII, 4678), TT (ağ.) *ovkala-* ‘bir şeyi sıkarak buruş-turmak, kırıştırmak’ (DS IX, 3299), Azb. *ovhala-* ‘ovalamak’ (KTLS I, 666), Türk. *ovkala-* 1. ‘ovalamak, ov-mak, oğuşturmak’; 2. ‘dövmek, buruşturmak, ezmek’ (Türk-Türk S, 496), Özb. *ukalä-* ‘ovalamak’ (KTLS I, 667), Kzk. *uvqala-* 1. ‘ovmak, ovuşturmak’; 2. ‘mıncıklamak, buruşturmak’ (Kzk-TürkS, 579), Kkalp. *uwkala-* 1. ‘ufalamak’; 2. ‘ovmak, ovuşturmak’ (KkalpTTS IV, 396), Kırg. *ukala-* ‘oğmak, oğalamak, masaj yapmak’ (KırgS II, 780) < *uvkala-*, TT, Azb., Türk. *ov-* ‘ovmak’ (KTLS I, 666), Kkalp. *uw-* ‘ekmek, haşlanıp kavru olarak kepeği alınmış darı taneleri veya benzerlerini yağa karıştırmak, bulamak’ (KkalpTTS IV, 396). Kırg. *şaşkalan-* 1. ‘telâş etmek’; 2. ‘afallamak’ (KırgS II, 681) < **şaşkala-n-<şaş-* 1. ‘ivmek, acele etmek’; 2. ‘şaşmak, afalla-mak’, Kzk. *saskalak* ‘şaşkın, sersem’ (Kzk-TürkS, 471) < **saskala-k<sas-* ‘şaşırmak’ < ET *sas-* ‘acele etmek, acele ile yolu şaşırmak’ (OrhTG, 252), Kzn. *tartkalaş-* ‘kavga etmek, dövüşmek’ (KW, 103) < *tart-* ‘çekmek, germek; tartmak’, Hks. *sürtkele-* 1. ‘sürtmek’; 2. ‘ovalamak’ (Hks-TürkS, 461) < *sürt-* 1. ‘ovmak, ovuşturmak’; 2. ‘sürtmek, sürmek, sıvamak’, Tuv. *deskele-* ‘kaçmak, kaçınmak’ (TuvTS, 31) < **des-*, Alt. *tes-* ‘kaçmak’ (Alt-TürkS, 175), Şor. *tes-* ‘kaçmak, sıvışmak’ (ŞorS, 113), Hks. *tis-* ‘kaçmak’ (Hks-TürkS, 506) < *tez-* 1. ‘kaçmak, ayrıl-mak’; 2. ‘acele etmek’ (TSD, 549), Özb. *çökkele-* ‘çökmek’ (Özb-TürkK, 112) < *çök-* ‘çökmek’, Krç. *uçhala-* ‘kaymak, uçup gitmek’ (Krç-MalkTS, 416) < *uç-* 1. ‘uçmak’; 2. ‘kaymak’, Tel. *pışkalak* 1. ‘henüz pişmemiş, daha pişmemiş, tam pişmemiş’; 2. ‘henüz olgunlaşmamış, daha olgunlaşmamış, tam olgunlaşmamış (meyve vb.)’ (TelS, 86) < **pışkala-k<pış-* 1. ‘pişmek’; 2. ‘olgunlaşmak (meyve vb.)’, Alt. *bışkalak* 1. ‘olmamış, ham’; 2. ‘tam pişmemiş’ (Alt-TürkS, 40) < **bışkala-k<bış-* 1. ‘olgunlaşmak’; 2. ‘pişmek, pişmiş olmak’.

Çuvaş Türkçesi, *-kAlA-* türemeleri yönünden zengindir: *pırkele-* ‘buruşturmak, kırıştırmak, katlamak’ (Çuv-Türk S, 157) < *pır-* ‘daraltmak, yığmak, büzmek, toplamak’ < *bür-*, *ükkele-* ‘zaman zaman çökmek, zaman zaman düşmek (yağmur hakkında)’ (Çuv-TürkS, 255) < *ük-* ‘yağmak, çökmek, düşmek, dökülmek’, *sapkalaş-* ‘birbirine atmak, fırlatmak, sıçratmak, püskürtmek’ (Çuv-TürkS, 180) < *sap-* ‘dökmek, serpmek, saçmak, yağdırmak, dök-mek, dağıtmak’ < *sep-*, *sirkala-* ‘ara sıra yazmak’ (Çuv-TürkS, 214) < *sir-* ‘yazmak, kaleme almak, çizmek’ < **yır-* < **yar-*, krş. GT *yaz-* ‘yazmak’, *sarkalan-* 1. ‘genişlemek, yayılmak’; 2. ‘kurumlanmak, övünmek’; 3. ‘diken di-ken olmak’ (Çuv-TürkS, 180) < *sar-* ‘sermek, yaymak, döşemek, yaygınlaşmak, genişlemek’ < *ser-*, *hipkala-* ‘aceleyle açlığı bastırmak, atıştırmak’ (Çuv-TürkS, 279) < *hip-* ‘kapatmak, kavramak, yakalamak, yetişmek’, *hipalan-*,

hıpkalan- ‘acele etmek’ <*kap-*, *yuhkala-* ‘yavaş yavaş akmak, zaman zaman akmak’ (Çuv-TürkS, 312) <*yuh-* ‘akmak, akıp gitmek’, *tapkalan-* ‘tekmelenmek, tekme yemek, tepilmek’ (Çuv-TürkS, 219) <*tap-* ‘ayağıy-la itmek, dürtmek, tekmelenmek, tepinmek’ (Çuv-TürkS, 218) <*tep-*, *şavırnkala-~şavırnkala-* ‘dönmek, çevril-mek’ (Çuv-TürkS, 197) <*şavırn-şavırn-* ‘dönmek, yana dönmek, fırl fırl dönmek, eğilmek, bükülmek’ <**çevrin-*, DLT *çewür-* ‘çevirmek’ (DLT II, 82), *sikkelen-* ‘yerinden oynamak, hareket etmek, sallanmak, silkelenmek, zangır zangır titremek’ (Çuv-TürkS, 188) <*sik-* 1. ‘atlamak, sıçramak, zıplamak, hoplamak, sekmek’; 2. ‘geçmek, aşmak, dönüşmek’, AT *sēk-* ‘sıçramak, sekmek, (at) dört nala gitmek’ (TDBUÜ, 181), Çuv. *taykalan-* ‘sallan-mak, salınmak, yalpalamak, kımıldamak’ (Çuv-TürkS, 217) <**tay-*, krş. Kzn. *taykala-* ‘bazen (yahut sık sık) kay-mak’ (ÇuvS, 167) <*tay-* ‘kaymak, ayağı kayıp düşmek’ (KW, 104), Tat. *kilgele-* ‘sık sık gelmek’ (KW, 64) <*kil-* ‘gelmek’, Başk. *itkälä-* ‘itelemek’ (KTLS I, 408) <*it-* ‘itmek’ (KTLS I, 410), *törtkele-* ‘itelemek’ (KTLS I 408) <*tört-* ‘itmek, dürtmek’ (KTLS I, 196, 410), Çuv. *ıytkala-* ‘dilenmek, zaman zaman istemek’ (Çuv-TürkS, 305) <*ıyt-* ‘istemek, sormak, çağırarak, talep etmek’, Saha. *ıyıt-* ‘sormak’ (Türk-SahaS, 245), *ıyt-* ‘istemek, rica etmek’ (Ceylan, 1996: 128) <**ayt-*; *ayt-* ‘söylemek; sormak’ (TSD, 52), Çuv. *turtkala-* 1. ‘birdenbire çekmek’; 2. ‘zaman zaman sigara içmek’ (Çuv-TürkS, 241) <*turt-* 1. ‘çekmek, kaplamak, sürüklemek, taşımak, götürmek, uzatmak’; 2. ‘sigara içmek, yakmak’ <*tart-*, *pırkalan-* 1. ‘dönmek, çevrilmek; alabora olmak, devrilmek, kımıldamak, sal-lanmak’; 2. ‘gösteri yapmak, cilvelenmek, cilve yapmak’ (Çuv-TürkS, 152) <*pır-* 1. ‘döndürmek, çevirmek’; 2. ‘delik açmak, kurcalamak, buruşturmak, kırıştırmak’ <*bur-*, *kurınkala-* ‘görünüp durmak’ <*kurın-* ‘görünmek’ <*kur-* ‘görmek’ <*kör-*, *şürekele-* ‘gidip durmak’ <*şüre-* ‘yürümek’ <*yorı-*, ET *yorı-*, TT *yürü-* (Yılmaz 2002:136). -*kALA-*, Kırım Türkçesinde de kullanım sıklığı yüksek bir ek özelliği taşır. Bk. Çeneli 1997: 47.

Sonuç

Tarihî ve çağdaş Türk dili kaynaklarında tanıklanan verilerin ışığında incelemeye çalıştığımız -*kA-* eki, çoğu ünsüzle sonlanan, tek heceli ve nesnel tabanlara ulanarak pekıştirmeli fiiller türetmiştir. Yalın veya genişlemiş olarak Türkçe ek varlığının ilgiye değer bir ögesi olan -*kA-* ekinin kimi türemelerde -*gA-* olarak gözlenmesi, ek başı ünsüzünün uğradığı ötümlüleşmenin sonucudur. Başka bir deyişle, söz konusu türemelerdeki /g/ ünsüzü, i-kincil bir sestir. Bu bakımdan -*kA-* ekli tanıkları; Banguoğlu’nca ‘-ge fiilleri’ diye adlandırılan, kökleri tanınmaz durumdaki teşkillere birleştirmek mümkün değildir. -*kA-* eki, -*LA-*, -*ALA-* sıklık ekleriyle genişleyerek aynı işlevi taşıyan -*kALA-* ekinin de oluşmasını sağlamıştır. Pekıştirmeli fiiller türeten -*kA-* eki, tarihî ve çağdaş yapı bilgisi çalışmalarında göz ardı edilmemesi gereken bir dil değeridir.

KISALTMALAR VE KAYNAKLAR

a.e.: aynı eser

ağ.: ağız

AH: ARAT, Reşit Rahmeti (1992), *Atebetü'l Hakayık*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Alt.: Altay Türkçesi

Alt-TürkS: *Altayca-Türkçe Sözlük* (1999), (Hzl.: Emine Gürsoy-Naskali ve Muvaffak Duranlı), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

A.T: Ana Türkçe

AnkS: *Ankara İli Ağzı Sözlüğü* (1998), (Hzl: A. Esat Bozyiğit), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

AY: ÖLMEZ, Mehmet (1991), *Altun Yaruk III.Kitap (=5.Bölüm)*, Ankara: Odak Ofset.

ay.: aynı anlamda

a.y.: aynı yer

Azb.: Azerbaycan Türkçesi

AzbDL: *Azerbaycan Dialektoloji Lügati I* (1999), *II* (2003), (Red.: M. Ş. Şireliyev ve M.İ. İslamov), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

AzbTS: ALTAYLI, Seyfettin (1994), *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü I-II*, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.

AzTDK: HACALOĞLU, Recep Albayrak (1998), *Azeri Türkçesi Dil Kulavuzu (Güney Azeri Sahası Derleme Deneme Sözlüğü)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

BANGUOĞLU, Tahsin (1988), "Türkçede Tekerrür Fiilleri", *TDAY-Belleten 1956*: 111-133.

Başk.: Başkurt Türkçesi

BD: YÜCEL, Bilâl (1995), *Bâbü'r Divâni*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.

bk.: bakınız (1996), *Çuvaş Atasözleri ve Deyimleri*, Ankara: Simurg Yayınları.

CEYLAN, Emine (1997), *Çuvaşça Çok Zamanlı Ses Bilgisi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

COŞKUN, Volkan (2000), *Özbek Türkçesi Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Çağ.: Çağatay Türkçesi

Çağatay, Saadet (1967), "Pekiştirilen Fiiller", *TDAY-Belleten 1966*:39-50.

- ÇEK: ECKMANN, János (1988), *Çağatayca El Kitabı*, (Çev. : Günay Karaağaç), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- ÇENELİ, İLHAN (1986), “Türkmen Türkçesi Sözlüğü”, *TDAY-Belleten 1982-1983*:29-84.(1997), *Kırım Tatarcasında Yapım Ekleri*, (Çev.: Mustafa Argunşah), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Çuv.: Çuvaş Türkçesi
- ÇuvS: PAASONEN, H. (1950), *Çuvaş Sözlüğü*, İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Çuv-TürkS: BAYRAM, Bülent (2007), *Çuvaş Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlük*, Konya: Tablet Yayınları.
- DLT: ATALAY, Besim (1992), *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I-III*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- DS: TDK (1963-1982), *Derleme Sözlüğü I-XII*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- EDPT: CLAUSON, Sir Gerard (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford: At the Clarendon Press.
- EMİROĞLU, Kudret (1989), *Trabzon-Maçka Etimoloji Sözlüğü*, Ankara:Gülen Ofset.
- ERKAP, Salâhaddin (1999), *Gül Dili Isparta Ağzı*, Ankara: Mina Ajans.
- ET: Eski Türkçe
- ETG: GABAIN, A.von (1988), *Eski Türkçe Grameri* (Çev. : Mehmet Akalın), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ETT: Eski Türkiye Türkçesi, Eski Anadolu Türkçesi
- EUTS: CAFEROĞLU, Ahmet (1968), *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gag.: Gagauz Türkçesi
- GagTS: *Gagauz Türkçesinin Sözlüğü* (1991), (Akt.: Abdülmecit Doğru- İsmail Kaynak), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- GT: Genel Türkçe
- GÜNŞEN, Ahmet (2000), *Kırşehir ve Yöresi Ağzıları (İnceleme-Metinler-Sözlük)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Harz: Harezmi Türkçesi
- Hks: Hakas Türkçesi
- İdrH: İZBUDAK, Velet (1936), *El- İdrâk Haşiyesi*, İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- İML: BATTAL, Aptullah (1934), *İbnü Mühennâ Lûgati*, İstanbul: T. D. T. C: Yayınları.
- İT: İlk Türkçe
- KB: ARAT, R. Rahmeti (1979), *Kutadgu Bilig III: İndeks*, (Yyl.:Kemal Eraslan-Osman F. Sertkaya-Nuri Yüce), İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

- KE: ATA, Aysu (1997), *Nāsirü'd-dīn Bin Burhānū'd-dīn Rabgūzī, Kısasü'l Enbiyā (Peygamber Kıssaları) II, Dizin*, Ankara:Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KıpçTG: KARAMANLIOĞLU, Ali (1994), *Kıpçak Türkçesi Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kıpç TS: TOPARLI, Recep vd. (2003), *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kırg.: Kırgız Türkçesi
- KırgS: YUDAHİN, K.K. (1988), *Kırgız Sözlüğü I-II*, (Çev.: Abdullah Taymas), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KİF: ÖZYETGİN, A. Melek (2001), *Ebū Hayyān, Kitabü'l-İdrāk li Lisāni'l-Etrāk, Fiil: Tarihi- Karşılaştırmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi*, Ankara: KÖKSAV Yayınları.
- Kkalp.: Karakalpak Türkçesi
- KkalpTTS: *Karakalpak Tiliniñ Tüsindirme Sözligi I-IV* (1982-1992), Nökis: Karakalpakstan Baspası.
- Kmk.: Kumuk Türkçesi
- Kmk-BalkS : NEMETH, Gyula (1990), *Kumuk ve Balkar Lehçeleri Sözlüğü*, (Çev. : Kemal Aytaç), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- KORKMAZ, Zeynep (2003), *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Krç.-Malk.: Karaçay - Malkar Türkçesi
- Krç.-MalkTS: TAVKUL, Ufuk (2000), *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Krh.: Karahanlı Türkçesi
- Krm.: Kırım Türkçesi, Kırım Tatar Türkçesi
- krş.: karşılaştırmamız
- KTLS: ERCİLASUN, Ahmet Bican vd. (1991), *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- KTSV: BOROVKOV, A. K. (2002), *Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı (XII.-XIII. Yüzyıllar)*, (Çev. : H. İbrahim Usta, Ebülfez Amanoğlu), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KurT: TOPALOĞLU, Ahmet (1978), *Muhammed Bin Hamza, XV. Yüzyıl Başlarında Yapılmış Kur'an Tercümesi II (Sözlük)*, Ankara:Kültür Bakanlığı Yayınları.
- KW: KUNOS, Ignác (1999), *Kasantatariches Wörterverzeichnis*, (Zusammengestellt von Zsuzsa Kakuk unter Mitwirkung von İmre Baski), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Kzk.: Kazak Türkçesi

KzkTS: KEDESBAYEV İ. K. vd. (1984), *Kazak Türkçesi Sözlüğü*, (Terc. : Hasan Oraltay-Nuri Yüce Saadet Pınar), İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.

KzkTTS: KEDESBAYEV İ.K. vd. (1959-1961), *Kazak Tilinin Tüsindirme Sözlüğü I-II*, Almatı: Kazak SSR Gılım Akademiyasının Baspası.

Kzk-TürkS: KOÇ, Kenan vd. (2003), *Kazak Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Akçağ Yayınları.

Kzn: Kazan Türkçesi, Kazan Tatar Türkçesi

Marz: KORKMAZ, Zeynep (1973), *Marzuban-nâme Tercümesi*, Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları.

Maytr: TEKİN, Şinasi (1976), *Uygurca Metinler II: Maytrisimit*, Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları.

ME: YÜCE, Nuri (1988), Ebu'l-Kāsım Cārullāh Mahmūd Bin eOmar Bin Muhammed Bin Aħmed Ez- Zamaōşarī El- Hwārizmī, Mukaddimetü'l-Edeb, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

MersS: TOR, Gülseren (2004), *Mersin Ağzı Sözlüğü*, İstanbul: Kitap Matbaası.

MBTS: AYVERDİ, İlhan (2005), *Misalli Büyük Türkçe Sözlük I-III*, İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı.

Miş.: Mişer ağzı

ML: BARUTÇU ÖZÖNDER, F. Sema (1996), 'Alī Şīr Nevāyī, *Muhākemetü'l-Luğateyn, İki Dilin Muhakemesi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Mo.: Moğolca

Mo-TürkS: LESSING, Ferdinand D. (2003), *Moğolca-Türkçe Sözlük. I-II*, (Çev. : Günay Karaağaç), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Nog.: Nogay Türkçesi

NF: ATA, Aysu (1998), *Nehcü'l-Ferādīs, UřtmaōlarınıÆ Açuk Yolu, III, Dizin-Sözlük*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

OrhTG: TEKİN, Talat (2000), *Orhan Türkçesi Grameri*, Ankara: Sanat Kitabevi.

Osm.: Osmanlı Türkçesi

OT: Orta Türkçe

OTWF: ERDAL, Marcel (1991), *Old Turkic Word Formation I-II*, Wiesbaden: Otto Harrasowitz.

Oyr.: Oyrat Türkçesi, bugün Altay Türkçesi

OY: TEKİN, Talat (1988), *Orhon Yazıtları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- OYTŞ: TEKİN, Talat (1989), *XI. Yüzyıl Türk Şiiri, Dīvānu Lugāt'it-Türk'teki Manzum Parçalar*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Özb.: Özbek Türkçesi
- Özb-Türk K: YAMAN, Ertuğrul ve Nizamiddin MAHMUD (1998), *Özbek Türkçesi-Türkiye Türkçesi ve Türkiye Türkçesi-Özbek Türkçesi Karşılıklar Kılavuzu*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÖZTÜRK, Rıdvan (1997), *Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- POPPE, Nicholas (1992), *Moğol Yazı Dilinin Grameri*, (Çev.:Güney Karaağaç), İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- RÁSONYI, Lydia (1971), "Türklerde Halıcılık Terimleri ve Halıcılığın Menşei", *Türk Kültürü*, 103(Mayıs): 46-59.
- Saha.: Saha Türkçesi, Yakut Türkçesi
- SahaTG: KİRİŞÇİOĞLU, Fatih (1999), *Saha (Yakut) Türkçesi Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- SDD: TDK (1947), *Söz Derleme Dergisi III*, İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- SEVORTYAN, E. V.(1960), "Türk Dillerinde Fiillerin Transitif (Geçişli) Geçişsiz (İntransitif) Olmalarına Dair", *VIII. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler 1957*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- SN: DİLÇİN, Cem (1991), *Süheyl ü Nev-Bahār (İnceleme-Metin-Sözlük)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ŞHD: KARASOY, Yakup (1998), *Şıban Han Dīvānu (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Şor.: Şor ağzı
- ŞorS: TANNAGAŞEVA, N. N. Kurpeşko ve Şükrü Haluk AKALIN (1995), *Şor Sözlüğü*, Adana: Çukurova Üniversitesi Basımevi.
- ŞS: Şeyh Süleyman Efendi-yi Buhârî (H.1298), *Luğat-i Çağatay ve Türkî-yi Osmanî*, İstanbul: Mihran Matbaası.
- TarS: TDK (1963-1972), *Tarama Sözlüğü I-VIII*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tat.: Tatar Türkçesi
- TDBUÜ: TEKİN, Talat (1995), *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı- Simurg.
- TDES: EREN, Hasan (1999), *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara: Bizim Büro Basımevi.
- TDF: HACIEMİNOĞLU, Necmettin (1991), *Türk Dilinde Fiiller (En Eski Türkçeden Çağdaş Türk Şivelerine Kadar)*, Ankara:Kültür Bakanlığı Yayınları.

TDK (1972), *Divanü Lûgat-it- Türk Dizini*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tel.: Teleüt ağzı

TelS: RYUMİNA-SIRKAŞEVA, L.T. VE N.A. KUÇİGAŞEVA (2000), *Teleüt Ağzı Sözlüğü*, (Çev.: Şükrü Haluk Akalın ve Çaştegin Turgunbayev), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

TemTürkS: *Temel Türkçe Sözlük I-III* (1985), (*Sâdeleştirilmiş ve Genişletilmiş Kâmûs-ı Türkî*), (İlmî kontrol ve redaksiyon: Mertol Tulum), İstanbul: Tercüman Gazetesi Yayınları.

TETTL: TIETZE, Andreas (2002), *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı I*, İstanbul-Wien:Simurg Yayınları.

TEZCAN, Semih (1981a), “Tanıtmalar”, *TDAY-Belleten 1978-1979*: 284. (1981b), “Kutadgu Bilig Dizini Üzerine”, *Belleten XLV/2*, 178:23-78.

TİKT: ATA, Aysu (2004), *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Ryland Nüshası), Karahanlı Türkçesi (Giriş- Metin- Notlar-Dizin)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

TLÖ: ÇAĞATAY, Saadet (1972), *Türk Lehçeleri Örnekleri II (Yaşayan Ağzı ve Lehçeler)*, Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları.

TSD: PAÇACIOĞLU, Burhan (2006), *VIII-XVI. Yüzyıllar Arasında Türkçenin Sözcük Dağarcığı*, Ankara: Bizim Büro Basımevi.

TT: Türkiye Türkçesi

Tuv.: Tuva Türkçesi

TuvTS: ARIKOĞLU, Ekrem ve Klara KUULAR (2003), *Tuva Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tüm: Tümen ağzı

Türk-KzkS: ZEYNEŞ, İsmail, *Türkçe Kazakça Sözlük*, Ankara:Lazer Ofset (yayım tarihi belirtilmemiş).

Türkm.: Türkmen Türkçesi

TürkmDS: *Türkmen Diliniñ Sözlüğü* (1962), (Hzl.:M.Ya. HAMZAYEV vd.) Aşgabat: Türkmenistan SSR İlimler Akademiyasının Neşriyatı.

Türkm-TürkS: *Türkmençe-Türkçe Sözlük* (1995), (Hzl.: Talat Tekin vd.), Ankara: Simurg Yayınları.

TürkS: TDK (2005), *Türkçe Sözlük*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Türk-SahaS: VASİLİEV, Yuriy (1995), *Türkçe-Sahaca (Yakutça) Sözlük*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

TZ: ATALAY, Besim (1945), *Et- Tuhfetu'z-Zekiyye fi'l-Luğati't-Türkiyye*, İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- VEWT: RÄSÄNEN, Martti (1969), *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*, Helsinki.
- YILMAZ, Emine (2002), *Çuvaşça Çok Zamanlı Morfoloji*, Ankara: Grafiker Yayınları.
yuk. bk.: yukarıya bakınız
- YUyg.:Yeni Uygur Türkçesi
- YUygTS: NECİP, Emir Necipovic (1995), *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*, (Çev.: İklil Kurban), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- YTarS: *Yeni Tarama Sözlüğü* (1983) (Dzl.: Cem Dilçin), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

TERİM OLUŞTURMA YÖNTEMLERİ

Burcu İlkey KARAMAN*

Özet

Bilginin artmasıyla, keşif ve icatların yapılmasıyla ortaya terimleştirilmesi gereken yeni kavramlar çıkmaktadır. Terimleştirmek, yani terim oluşturma eylemi, bilinçli yapılan bir etkinlik olmalıdır; çünkü kökenlerinin nereye dayandığı her zaman belirgin olmayan sözcüklerden farklı olarak terimler belli başlı kurallara ve yöntemlere dayandırılırlarsa rastgelelikten uzak sistematik bir düzen içerisinde yer alırlar. Bu makalede dil içi terim oluşturma yöntemlerinin yanı sıra diller arası, yani çeviri odaklı, terim oluşturma yöntemlerine değinilmiştir.

***Anahtar sözcükler:** terim bilimi, terimleştirme, dil içi terim oluşturma, diller arası/çeviri odaklı terim oluşturma.*

Term Formation Methods

Abstract

With the increase of knowledge, scientific discoveries and inventions being made, there is a need for terminologising new concepts. Terminologisation, in other words term formation, should be a conscious activity, since if, unlike words whose origin is almost impossible to trace back, terms are the result of deliberate and conscious creations, they will be systematic in relation to other terms rather than arbitrary. This article deals both with monolingual term formation methods as well as with translation-oriented term formation methods.

***Key words:** terminology, terminologisation, intralingual term formation, interlingual/translation-oriented term formation.*

1. Giriş

Birçok yazar terim oluşturma hakkında bir dizi yöntem tavsiye etmektedirler (bk. Cabré 1999: 94; COTSOWES 1990: 3ff; Picht & Draskau 1985: 106ff; Özdemir 1973: 19ff; Rogers 1997; 10/3-10/5 Part II; Sager 1990: 71ff; Suonuuti 1997: 25; Zülfikar 1991: 149ff). Bunlar temelde *dil içi terim oluşturma* eylemi ile *diller arası*,

* Yrd. Doç. Dr. Dokuz Eylül Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Dil Bilimi Bölümü.

ya da başka deyişle, *çeviri odaklı terim oluşturma* eylemi diye ikiye ayrılırlar. Aşağıda bunlara değinilmektedir.

2. Dil içi terim oluşturma

Sözcük yaratmaktan farklı olarak, terim yaratma ya da daha doğrusu terim oluşturma eylemi bilinçli ve kontrollü yapılmaktadır. Teknoloji ve bilimde icatlar ve keşifler yapıldıkça ortaya çıkan yeni kavramlar için yeni terimler türetmek gerekiyor. Bilim insanları yeni kavramlar hakkında ancak bu şekilde birbirleriyle iletişim kurabilirler. Terim oluşturma dil bilimsel yöntemleri üç gruba ayrılır: (i) var olan kaynakların kullanımı, (ii) var olan kaynakların değişimi, ve (iii) yeni kaynakların kullanımı (bk. Sager, Dungworth & McDonald: 1980: 251ff.; bk. Sager 1990: 71 ff.). Bunlar aşağıda açıklanmıştır.

2.1 Var olan kaynakların kullanımı

Bu grupta *çok anlamlılık (polysemy)*, yani *benzetme (simile)*, *eğretileme (metaphor)* ve *düz değişmece (metonymy)* ile *eş adlılık (homonymy)* yöntemlerine başvurulur. Bu gruba göre, var olan bir terim tekrardan anlamlandırılıyor, yani var olan terime yeni anlam katılıyor. Dil bilimsel açıdan bakılacak olursa, var olan sözcüklerin anlamları genişletilebileceği gibi (çok anlamlılık ve çeşitleri) daraltılabilir de (buna *tekrardan tanımlama* denir (*redefinition*)). Bu durum sadece özgün dillerde¹ (ÖD) değil genel dilde² (GD) de gözlemlenebilir (Sager et. al. 1980: 251ff.).

2.1.1 Çok anlamlılık

Çok anlamlılık'ta bir nesneyi başka bir nesneye benzetirken “gibi”, “şeklinde”, “vari” sözcükleri ile “-msı, msi” ve “-mtırak” ekleri kullanılmaz. Daha ziyade şekil, işlev ve konum ile ilgili bileşik isimler kullanılır. Örneğin:

- (1) (tr) cep telefonu (elektronik mühendisliği)
- (2) (tr) döner kavşak (trafik)
- (3) (tr) fil kulağı (bitki bilimi)
- (4) (tr) köprü ayağı (mimarlık)
- (5) (tr) nehir yatağı (jeoloji)
- (6) (tr) soğan kubbe (mimarlık)

(i) Anlam aktarımı

Anlam Aktarımı'nda terimlerin her biri genel dilin (GD) söz değerleridir (Özdemir 1973: 23). Başka deyişle anlam aktarımı yeni bir terimi karşılamak için

1 Özgün dil (ÖD), bir bilim dalına veya sanata has sözcüklerden oluşan dildir.

2 Genel dil (GD), bir dilde var olan tüm sözcükleri kapsayan dildir. GD'ye gündelik dil de denebilir.

o terimin anlamını, GD’de kullanılan bir sözcüğe aktarma, daha doğrusu onun bir yönünü terimsel anlamla sınırlandırmadır (Özdemir 1973: 28). Kısaca, gündelik dilde kullanılan sözcüklerden amaca uygun olanı alınır ve herhangi bir bilim dalında terim olarak kullanılır (Zülfikar 1991: 173). Örneğin, “dalga” denilince bu sözcüğün düşüncemizde uyandırdığı ilk anlam çağrışımı şudur: “Deniz ya da göl gibi geniş sularda rüzgârın tümsek tümsek yükselterek sürdüğü su yığını.” Oysa terimsel anlamıyla sözcüğün GD’deki bu anlamı arasında doğrudan bir ilişki yoktur. Demek oluyor ki bu sözcüklerin belli bir yönünden yararlanarak onlara belli bir terimsel anlamı aktarmış, GD’deki temel anlamı yanı sıra yan anlamlarından birini terim olarak benimsemişiz (Özdemir 1973: 23). Aşağıda (8)-(12) anlam aktarımına örnek bir dizi terimler bulabiliriz:

- (7) (tr) bez (biyoloji)
- (8) (tr) çanak (bitki bilimi)
- (9) (tr) çekirdek (biyoloji)
- (10) (tr) dalga (fizik)
- (11) (tr) doğru (matematik)

Demek ki bir kavramı karşılamak için bazı durumlarda GD’in bir sözcüğü seçilip ona karşılanmak istenen anlam aktarılıyor. Başka deyişle, o sözcüğe terimsel bir anlam yükleniyor (Özdemir 1973: 29).

Anlam aktarımına zorunlu kalmadıkça başvurulmamalıdır, çünkü terim biliminde her kavram tek bir terimle (tek anlamlılık), her terim de tek bir kavramla (tek adlılık) karşılanmalıdır (Karaman 2009: 29ff).

(ii) Benzetme

Benzetme (*mecaz* ya da *teşbih*), terim oluşturmada en çok başvuru alan yöntemlerden biridir. Türkçede genelde “gibi”, “şeklinde”, “vari” kelimeleri ile “-msı, msi” ve “-mtırak” ekleri kullanılır. Aslına bakılacak olursa *benzetme* yolu ile oluşturulan terimler kavramın gerçek görüntüsünü pek de yansıtmıyor oluyorlar. Dolayısıyla bu yöntem yeni terimlerin oluşturulmasında yetersiz bir yöntem sayılabilir. Hâliyle, benzetme yöntemi terim oluşturulmasında belki de bir hazırlık safhası ya da geçici bir süreç olarak görülebilir. Bundan sonraki aşamalarda terimin kalıcı olabilmesi için başka yöntemlere başvurulmalıdır.

Örnek:

- (12) (en) rock-like substance
- (13) (en) modern-style building

(iii) Düz değişmece

Düz değişmece bir kavramı, bir oluşu, duyuşu veya hareketi bunların bir yönüyle bağlantı kurarak başka bir kavramın adıyla karşılamaktır. Sözcük ve tümce düzeyinde bazı örneklere bakılacak olursa:

Sözcük düzeyinde:

- (14) (tr) teker = (tr) araba
- (15) (tr) hilâl = (tr) bayrak
- (16) (en) stage = (tr) tiyatro oyuncusu
- (17) (tr) raket = (tr) tenis oyuncusu

Tümce düzeyinde:

- (18) (tr) Çankaya yine veto etti
(tr) Çankaya = (tr) Cumhurbaşkanlığı
- (19) (tr) Brüksel'den çatlak sesler
(tr) Brüksel = (tr) Avrupa Birliği
- (20) (tr) kent uyuyordu
(tr) kent = (tr) insanlar

(iv) Eğretileme

Eğretileme bir tümcedeki geçen sözcüğün sözlük anlamı dışındaki yorumlanmasıdır. Dolayısıyla *eğretileme* anlam sapmasının bir biçimidir. Bilhassa insan vücuduna ait kısımlar ile hayvanlara mahsus belli başlı vücut bölümleri *eğretileme* için çok uygun kaynak oluşturur. Bazı durumlarda *eğretileme* tek bir kelimedenden de oluşabilir. Örneğin:

- (21) (tr) cep (trafik)
- (22) (tr) fare (bilgisayar)
- (23) (tr) köprü (diş hekimliği)
- (24) (tr) blister (kimya)

2.1.2 Eş adlılık

Bir bilim dalına has terimler bazen başka bir bilim dalında da kullanıma girebilirler. Bu da *eş adlılık* durumunun ortaya çıkmasına sebep olur. Örneğin:

- (25) (tr) yüz (matematik: sayı)
(26) (tr) yüz (anatomi: çehre, sima)
(27) (tr) yüz (spor: suda yüzme faaliyeti)
(28) (tr) yüz (deri yüzme faaliyeti)

2.2 Var olan kaynakların değişimi

Bu grupta *dönüştürme (conversion)*, *sıkıştırma (compression)*, yani *başharfleme (initialism)* veya başka adıyla *kısa adlama (acronymy)*, *kısaltma (abbreviation)*, *kırpma (clipping)* ya da *kısalama (shortening)* ile *niteleme, takılama (affixation)* ya da *türetme (derivation)*, yani *ön ekleme/belirleme (prefixation/determination)* ve *son ekleme (suffixation)*, ayrıca *özelleme (eponimi)*, *bileşik terim oluşturma (compounding)*, yani *bileşik isim oluşturma (noun compounds)* ile *özel bileşik isimler (eponymic compounds)* gibi işlemler yer almakta (bk. Sager 1990: 72-79).

2.2.1 Dönüştürme

Dönüştürme (conversion) yönteminde sözcüğün biçimsel yapısı değiştirilmeden sözcük sınıfı değiştirilir. Uygulamada bir isimden fiil türetildiği ya da tersinin söz konusu olduğu pek ayırt edilemez (Sager 1990: 79). Örneğin:

- (29) (tr) kişisel {sıfat} – (tr) kişilik {isim}
(30) (tr) akıtma {eylem} – (tr) akıtma {isim}

(28)'inci örnekte görüldüğü gibi, “kişi” sözcüğünün köküne “-sel” eki getirilip sıfat türetilmiştir (“kişisel”). Aynı köke farklı bir ek olan “-lik” eki getirilip isim oluşturulmuştur (“kişilik”). Örnek (29)'da ise eylemden isim yapılmıştır; burada görüldüğü gibi “akıtma” eyleminin biçimsel yapısı değişmemiş sadece sözcük sınıfı değişmiştir. Kısaca, eylemin isimleştirilmesi söz konusu olduğu gibi böyle bir isim istendiğinde tekrar eylem durumuna getirilebilir. Sıfat olan bir sözcük gerektiğinde isim olarak da kullanılabilir; tabii bunun tersi de mümkündür. Bir sıfat ilgili olduğu sözcük sınıfından çıkarılıp isim durumuna getirilebilir. Bu yüzden Türkçenin yapısının oldukça kıvrak ve esnek olduğu söylenebilir (Zülfikar 1991: 171). Örneğin:

- (31) (tr) yumru kök (botanik)
(32) (tr) sıra dağ (coğrafya)
(33) (tr) katma değer (ekonomi)
(34) (tr) kurşun oksit (kimya)
(35) (tr) temel sayı (matematik)
(36) (tr) kıkırdak doku (biyoloji)

Bu örneklerde görüldüğü gibi her biri birer isim olan “yumru”, “sıra”, “katma”, “kurşun”, “temel” ve “kıkırdak” sözcükleri ilgili oldukları sözcüğün başına alınmış, bunların taşıdığı niteliklerden yararlanılarak birer sıfat tamlaması oluşturulmuştur. Aynı yöntemle gerektiğinde daha başka terimler de oluşturulabilir (Zülfikar 1991: 171).

2.2.2 Sıkıştırma

Sıkıştırma'da (*compression*) sözcüklerin ilk harflerinden yeni terimler oluşturmak mümkün. Bu grupta alt yöntemler olarak *kısaltma* (*abbreviation*), *başharfleme* (*initialism*) ve *kırpma/kısalama* (*clipping/shortening*) var. Bunlarla ilgili şunları söyleyebiliriz:

(i) Başharfleme

Birçok kuruluşun adı *başharfleme* (*initialism*) sonucu ortaya çıkmıştır (Felber 1984: 178). Bunlardan bazıları günlük hayatımızda o kadar yer etmiştir ki, birer terim şeklinde kullanılmaya başlamışlardır. Örneğin:

- (37) EBSO (Ege Bölgesi Sanayi Odası)
- (38) ATO (Ankara Ticaret Odası)
- (39) BOP (Büyük Ortadoğu Projesi)
- (40) BM (Birleşmiş Milletler)
- (41) ABD (Amerika Birleşik Devletleri)

(ii) Kısaltma

Kısaltmada terimlerin ilk birkaç hecesi muhafaza edilirken, son birkaç hecesi ise kesiliyor. Örneğin:

- (42) (tr) otomobil – (tr) oto
- (43) (de) Katalysator – (de) Kat
- (44) (fr) métropolitain – (fr) métro

(iii) Kırpma/Kısalama

Sıkça başvurulan ve oldukça verimli olan diğer bir yöntem ise *kırpma* (*clipping*) ya da başka adıyla *kısalama* (*shortening*) (Sager 1990: 79) oluyor. Bu yöntemde sözcüklerden harfler veya heceler atılıyor ve ortaya yeni bir terim çıkıyor. Örneğin:

(45) (en) exposition – (en) expo

(46) (en) radioactive waste – (en) radwaste

Diğer verimli yöntem ise kelimeleri *kırparak (clipping) birleştirip (blending) bileşik sözcük (compound)* oluşturmak. Örneğin:

(47) (en) moped = (en) motor + (en) pedal

Bu örnekte *motor* sözcüğünün ilk hecesi ile *pedal* sözcüğünün ilk üç harfi kaynaştırılarak yeni bir terim türetilmiştir.

2.2.3 Takılama/Türetme

Takılama ya da *türetme (affixation/derivation)* de denilen bu yöntemde kelimeye takı ilave edilerek terim oluşturuluyor. Yapısal açıdan değerlendirilecek olursa Türkçede *ara ek (interfix)* veya *son ek (suffix)* kullanma sonucu yeni bir terim oluşur. İşlev açısından bakılacak olursa *türetme* sonucu, yani sözcüğün sınıf değiştirmesi sonucu, yeni terim ortaya çıkıyor. İngilizcede *son ekler (suffix)* sözcük sınıfının değişmesine ve *ön ekler (prefix)* ise türetmeye sebep oluyorlar (Sager 1990: 72&74). Benzer durum Türkçe için de söz konusudur. Türetme, ad ve eylem köklerine, gövdelerine yapım ekleri getirerek yeni terimler üretme işidir (Özdemir 1973: 24). Türkçede var olan kimi sözcüklere ekler getirerek yeni terimler elde edilebilir (Özdemir 1973: 22). Aşağıdaki örnekler (48)-(52) Özdemir'den (1973: 22 & 24) alınmıştır:

(48) (tr) ayır-aç

(49) (tr) böl-ge

(50) (tr) çek-im

(51) (tr) eri-y-ik

(52) (tr) kum-ul

Dilimiz, yapım ekleri yönünden, daha doğrusu terim oluşturma yönünden, çok zengindir ve doğurgan bir dildir. Yeni kavramlara bu olanaklardan yararlanılarak karşılıklar bulunabilir (Özdemir 1973: 24).

2.2.4 Özelleme

Özelleme (eponimi), özel isimden terim oluşturma anlamına gelmektedir. Bazı kişilerin ya da kurum veya kuruluşların isimlerini terimleştirmek mümkündür.

Genelde bir icat ya da keşifte bulunan kişi ya da kuruluşun ismi ortaya çıkan/çıkarılan yeni kavrama verilmektedir.

- (53) (tr) Behçet sendromu
- (54) (tr) Holter cihazı
- (55) (de) Ottomotor
- (56) (tr) daksillemek
- (57) (tr) gırgırlamak
- (58) (en) to xerox
- (59) (en) to hoover

2.2.5 Birleştirme/Birleşik terim oluşturma

Birleştirme ya da *Birleşik Terim Oluşturma* (*compounding*) yöntemiyle sözcükler birleştirilerek yeni sözcükler oluşturulur (Sager 1990: 72). Birleştirmede, terimler birden çok sözcüğün birleştirilmesiyle elde edilir (Özdemir 1973: 22). Zülfikar'a göre, iki sözcüğün bir arada bir kavramı karşılaması, o kavramın tek sözcükle ifade edilemediği durumlarda başvurulan bir yoldur (1991: 165). Birleştirme'ye Özdemir (1973: 27) şu örnekleri (60)-(66) vermiştir:

- (60) (tr) akçaağaç
- (61) (tr) atardamar
- (62) (tr) balözü
- (63) (tr) eğreltiotu
- (64) (tr) gizilgüç
- (65) (tr) kafadanbacaklılar
- (66) (tr) yerçekimi

Özdemir'in örneklerinden görüleceği gibi isim ile isim, sıfat ile isim ya da fiil ile isimden birleşik terim oluşturulabilir. Aşağıda sıfat ile isimden oluşturulmuş bir terime örnek veriyoruz:

- (67) (tr) eş-basınç – (tr) eşbasınç

Aynı zamanda, Türkçede iki emir durumundaki fiilin birleştirilmesi ile de birleşik terim oluşturulabilir. Örneğin:

- (68) (tr) çek-yat – (tr) çekyat
(69) (tr) tut-kal – (tr) tutkal

Örneklerden görüldüğü gibi, dilimizde yeni bir kavramı karşılamak için iki ya da daha fazla sözcüğü birleştirerek yeni bir terim oluşturulur.

2.3 Yeni kaynakların kullanımı

Bu grup ise *yeni oluşturma* (ya da kısaca *oluşturma* (*neology/neologism*)) ve *ödüncleme* (*borrowing*) gibi konuları ele alıyor (bk. Sager 1990: 79 ff.).

2.3.1 Oluşturma (Neoloji)

Oluşturma (yani *terim oluşturma eylemi*), bilimde ve teknolojiye yeni kavramların ortaya çıkmasıyla bu kavramları adlandırma eylemidir. Yeni bir icat, keşif, teknoloji veya yöntemin meydana gelmesi sonucu ortaya çıkan yeni kavramları adlandırma zorunluluğu vardır. Sager'e (1990: 79) göre *oluşturumlar* (*neolojiler*) iki gruba ayrılırlar:

- (a) tamamen yeniden oluşturulanlar,
- (b) başka dillerden ödünç alınanlar.

İngilizcede, Latince ve Grekçe (Eski Yunanca) dillerinden ödünçleme yaparak ve bunları 'İngilizceleştirerek' oluşturumlar türetilir. İngilizce, Latince ve Grekçeden başka Fransızcadan da faydalanır. Oluşturma yaparken İngilizcede bilhassa bu üç dilden faydalanılır. Ancak, oluşturma gerçekleşikten sonra hangi üç dilden faydalandığı belirgin olamayabilir. Yani, Grekçe, Latince ve Fransızca İngilizcede terim oluşturmada vazgeçilmez kaynaklar oldukları için, bazen gerçek oluşturmalarla var olan kaynakların kullanımı veya bunların değişikliğe uğratılmasının söz konusu olup olmadığı pek açık değildir.

Türk dilinde de İngiliz dilinde olduğu gibi oluşturma yaparken başka dillerden faydalanılmakta. Hukuk dilinde Arapça terimler hâkim iken, tıp dilinde Grekçe ve Latince terimler oluşturulur.

Cabré'ye (1999: 204) göre bir kavramın ortaya çıkışıyla o kavrama ait bir dil bilimsel işaret de meydana gelir. Bu yeni dil bilimsel işaret, başka deyişle *adlandırma* (*naming*), o yeni kavramın ortaya çıkışına sebep olan toplumun dilinde olur. Oluşturuma daha sık özgün dillerde (ÖD'de) rastlanır. Ancak güncel dilde de oluşturmaya rastlamak mümkündür.

Çeşitli bilim dallarında yeni kavramların ortaya çıkışıyla oluşturumu gerçekleştirme etkinlikleri de süreklilik kazanır hâle gelir. Cabré'ye (ibid) göre oluşturmayı gerektiren en az iki durum vardır: birincisi, iki veya ikiden fazla terimin bir kavramı ifade etmesi, ve ikincisi, ÖD'nin bir kavramı ifade edebilmesi için gerekli terimin var olmamasıdır. Buna göre, birincisinde var olan terimlerin bire indirilmesi ve ikincisinde ise kavram hakkında iletişim kurabilmek için bir terimin oluşturulması gerekmektedir.

Cabré'ye (1999: 25) göre bir terimin oluşturma olup olmaması dört ölçüte bağlıdır. Bunlar sırasıyla şöyledir:

- (1) *artsüremlilik*: bir terim çok yakın bir zamanda ortaya çıktıysa oluşturmudur,
- (2) *sözlük bilimi*: bir terim sözlüklerde yer almıyorsa oluşturmudur,
- (3) *tutarsızlık*: bir terim morfolojik, ontolojik, ses bilimsel, anlamsal vs. olarak tutarsızlık gösteriyorsa oluşturmudur,
- (4) *psikoloji*: bir terim ancak kullanıcıları tarafından oluşturulmuş olarak algılanıyorsa bir oluşturmudur.

Oluşturumcular, bir terimin oluşturma olup olmamasında sözlük bilimi ölçütünü en tutarlı ölçüt olarak görüyorlar. Başka bir deyişle, sözlüklerde yer almayan bir terim oluşturma olarak sınıflandırılıyor. Bu da tabii ki, oluşturmaların türlerini gündeme getiriyor. Cabré (ibid) oluşturmaları iki ana başlıkta topluyor: *gerçek oluşturmalar* (*neolojiler*) ve *adlamalar* (*neonimler*). Bunlar aşağıda belirtilen özelliklere göre birbirlerinden ayırt ediliyor:

- (1) oluşturmaları
- (2) işlevleri
- (3) eş adlıları ile olan ilişkileri
- (4) oluşumlarında tercih edilen kaynak
- (5) dildeki devamlılıkları
- (6) var olduğu kavram sistemindeki yeri
- (7) diğer kavram sistemlerine olan ilişkisi

Genel Dil'deki (GD'deki) *sözcüksel oluşturmalar* (*lexical neologisms*), *adlamalardan*, yani *terimsel oluşturmalar*dan, aşağıda belirtilen özelliklere göre ayrılırlar (Cabré 1999: 206):

(1) *Sözcüksel oluşturmalar* doğaçlama ortaya çıkarlar, yani herhangi bir sebep olmadan ortaya çıkarlar ve kısa süre yaşarlar; *adlamalar* ise ihtiyaç duyuldukları için oluşturulurlar ve daha kalıcıdır.

(2) *Sözcüksel oluşturmalar* eş adlılıktan etkilenmezler ve genelde de eş adlıları olur. *Adlamalar* ise, eş adlılığı kabul etmezler çünkü eş adlılık iletişimi bozabilir.

- (3) *Sözcüksel oluşturmaların* morfolojik yapıları kısadır. *Adlamalar* ise bileşik sözcüklerden oluşurlar.
- (4) *Sözcüksel oluşturmalar* bir dilin lehçesine ve *ödünclemelere* has oluşturulurlar.
- (5) *Sözcüksel oluşturmalar* oluşturuldukları dilden başka dile geçiş yapmazlar. *Adlamalar* ise daha çok uluslararası niteliğe sahiptirler.

Sözcüksel oluşturmalar kıyaslanacak olursa, *adlamalar* terimlere has özelliklere sahiptirler. Dolayısıyla, *adlamalar* anlam belirsizliğine sebep olmadıkları gibi tek kavramı referans alırlar, belli bir bilim dalına hastırlar, anlam sınırları belirgin ve değişmezdir ve var olan terim oluşturma yöntemlerine uygun oluşturulmuşlardır. *Sözcüksel oluşturmalar* ile *adlamalar* arasında yukarıda değinildiği gibi bazı farklılıklar olması rağmen yine de ikisini birbirinden ayırt etmek oldukça güçtür (ibid).

Terimsel oluşturmalar, yani *adlamalar*, morfolojik yapıları itibariyle diğer terimlerden pek farklı değiller. *Adlamalarda* terim ile kavram arası ilişkide belirsizlik yoktur, yani bir kavrama ait bir terim vardır ve bir terime tek bir kavram aittir. Cabré'nin tabiriyle *adlamalar tek göndergesel/gönderimsel (monoreferansiyel)* özelliğe sahiptirler (1999: 207). Oluşturulma nedenleri arasında bir kavramı adlandırma ihtiyacı vardır. Genelde tek sözcükten oluşan terimlerden daha uzundur çünkü kavramı tasvir eder (*descriptive*) özelliğe sahip tamlamalardan oluşurlar ve uzun zaman yaşarlar. Örneğin, teknik terimler tamlamalardan oluşurken, bilimsel terimler Grekçe ve Latince kökenli sözcüklerden oluşturuldukları için tek sözcüklü terimlerden ibarettirler.

Oluşturmaların incelenmesi uygulamalı dil bilimi alanını ilgilendirdiği gibi dil planlaması ve dilde standartlaştırılma çalışmalarını yakından ilgilendirir. Oluşturumsal incelemeler *sözlük bilimini* de (*lexicography*) yakından ilgilendirir, çünkü genel dil sözlükleri sürekli olarak yenilenirler. Bu incelemeler terim bilimini olduğu gibi dil planlamasını da yakından ilgilendirmekte, çünkü terim biliminde özgün dilde adlandırmalar yapılmalı, ve dil planlaması açısından dile uygun adlandırma kriterleri oluşturulmalıdır.

2.3.2 Ödüncleme

Ödüncleme, bir terimi kaynak dilden (KD) erek dile (ED) *yazılışını (orthography)*, *yapısını (morphology)* ve/veya *fonolojisini (phonology)* muhafaza ederek aktarmak demektir. *Ödüncleme* Sager'e göre (1990: 85ff.) *doğrudan ödüncleme (direct borrowing)* ve *uyarlamalı ödüncleme (adapted borrowing)* diye ikiye ayrılır. *Doğrudan ödünclemede* terimin yazılışı, yapısı ve/veya sesbilgisi erek dile uyarlanır. Terim anlamsal olarak hiçbir değişikliğe uğramaz. Örneğin:

(70) (tr) yoğurt – (en) yoghurt

(71) (en) television – (tr) televizyon

(72) (no) fjord – (en) fjord/fjord

Uyarlamalı ödünçlemede ise terim anlamsal olarak erek dilde değişikliğe uğrar. Bu ödünçleme yönteminde, genelde bir terimin genel dilden (GD) özgün dile (ÖD) aktarımı gerçekleşir. Anlamsal seviyedeki değişiklik bazen çok anlamlı bir sözcüğün aktarımdan sonra anlamının daha özgün/belirgin olmasını sağlar, genel dilden özgün dile ödünçlemeye sebep olur, veya hatta ödünç alınmış bir terimin asıl anlamını değiştirebilir (Sager 1990: 86).

Türkçede bazı bilim dallarına has özgün dillerde geçen terimler Latince ve/veya Eski Yunanca kökenli olabildiği gibi (örneğin: kimya, bitki bilimi, tıp) Arapça ve/veya Farsça da olabiliyor (örn. hukuk, ilahiyat). Bu terimlerin bilhassa yazılımı ve ses bilgisi Türkçeye uyarlanıyor, yani terimler Türkçeye doğrudan ödünçleniyor.

3. Diller arası/çeviri odaklı terim oluşturma

Terim oluşturma dil içerisinde gerçekleşebileceği gibi birden fazla dil arasında da gerçekleşebilir. Terim oluşturma sadece ve sadece yeni kavramları adlandırmaktan ibaret değildir; bunun başka sebepleri daha vardır. Başka bir dilin, sistemin ve/veya kültürün ürünü olan kavramlar hakkında iletişim kurabilmek için terim oluşturulabilir. Terim biliminde bu eyleme *ödünç alma* ya da *ödünçleme (borrowing)* denir. Örneğin, bir bankacılık terimi olan (en) *mortgage* terimi İngilizceden Türkçeye (tr) *mortgage* diye geçmiştir ve (tr) *hipotekli ev kredisi* anlamına gelmektedir. Farklı ülkelerin farklı bankacılık sistemi vardır. Dolayısıyla, İngiliz bankacılık sisteminde yer alan bir kavramı Türk bankacılık sistemine yerleştirirken ve bu kavram hakkında iletişim kurarken ilk etapta *ödünçleme (borrowing)* yolu ile hareket edilir. Bu belki geçici bir yöntemdir veya kalıcı da olabilir. Ancak, *ödünçleme* yöntemindeki en önemli sorun ödünç alınan terimin erek dilin özelliklerine uyum sağlayıp sağlayamamasıdır.

Diller arası terim oluşturmaya, ya da başka adıyla *çeviri odaklı terim oluşturmaya*, dair bir dizi yazar bazı yöntemler tavsiye etmektedirler (cf. Cabré 1999: 94; COTSOWES 1990: 3ff; Picht & Draskau 1985: 106ff; Özdemir 1973: 22ff; Rogers 1997; 10/3-10/5 Part II; Sager 1990: 71ff; Suonuuti 1997: 25). Bu yöntemler *dil içi terim oluşturmaya* yönelik yöntemlere paralel gelişmiştir. Bu yüzden aşağıda *diller arası terim oluşturmaya* yönelik sadece örnekler verilecektir:

A. Açıklama

- (de) Katauto = (en) car fitted with a catalytic converter

B. Ödünç Terim ya da Ödünçleme

- (en) mortgage = (tr) mortgage
- (en) weekend = (fr) weekend

C. Ödünç Terim yerine Oluşturum

b. Oluşturum

- (en) piston = (tr) itenek
- (en) erosion = (tr) aşınma
- (en) solution = (tr) çözelti

c. Ödünç Çeviri

- (en) television = (tr) televizyon
- (en) contact lense = (tr) kontak lens
- (no) fiord = (en) fiord/fjord = (tr) fiyort

d. Birleştirme/Birleşik Terim Oluşturma

- (en) computer = (tr) bilgisayar
- (en) coronary artery = (tr) atardamar
- (en) river bed = (tr) nehir yatağı
- (de) Schwermetall = (tr) ağır metal

e. Özelleme

- (tr) Behçet sendromu = (en) Behcet's syndrome
- (en) Portland cement = (tr) Portland çimento

f. Anlam Katma

(i) Eş adlılık:

- (en) virus (viroloji) - virus (bilgi teknolojisi) = (tr) virüs (viroloji) – (tr) virüs (bilgi teknolojisi)

(ii) Çok anlamlılık:

- (en) mouse (hayvan bilimi) – (en) mouse (bilgisayar teknolojisi) = (tr) fare (hayvan bilimi) – (tr) fare (bilgisayar teknolojisi)

g. Niteleme

- (en) mortgage = (tr) ipotekli ev kredisi

h. Takılama/Türetme

- (i) Son Ekleme: -aç, -ge, -ul, -ak, -ek, -ma, -me

i. Dönüştürme

- (en) constant {sıfat} – (en) constant {sıfat} = (tr) sabit {sıfat} – (tr) sabit {isim}

j. Sıkıştırma

(i) Kısaltma

- (de) Automobil – (de) Auto = (tr) otomobil – (tr) oto

(ii) Başharfleme

- (en) World Health Organization – (en) WHO = (tr) Dünya Sağlık Örgütü – (tr) DSÖ
- (en) Genetically Modified Organism – (en) GMO = (tr) Genetiği Değiştirilmiş Organizma – (tr) GDO
- (fr) Transports Internationaux Routiers – (fr) TIR = (tr) TIR – (tr) tır
- (fr) Fédération Internationale de Football Association – (fr) FIFA = (tr) Uluslararası Futbol Federasyonu – (tr) FIFA

(iii) Kısalama

- (en) biological physics – (en) biophysics = (tr) biyofizik
- (en) radiological therapy – (en) radiotherapy = (tr) radyoterapi

Çevirmenler çeviri esnasında terim oluşturabilirler. Terim oluştururken anlam belirsizliğini engellemek önde gelmelidir. Terimler anlamı belirgin ve kısa olmalıdırlar. Bir terim henüz daha oluşturulmadan aynı yapısal özelliğe sahip başka bir terimin olup olmadığı incelenmeli, buna göre oluşturulmalıdır. Ayrıca, bir terim oluşturulurken, önerilen terimin farklı ya da aynı kavramı temsil edip etmediğine de dikkat etmelidir. Eğer buna önem verilmezse *eş adlı* veya *çok anlamlı* terimlerin oluşumu kaçınılmazdır. Son olarak, terim oluşturmada bir başka önemli unsur ise oluşturulacak terimin kendine yakın diğer terimlerle ilişkisidir.

7. Sonuç

Bilim, sanat ve teknik alanlarında ortaya çıkan yeni kavramların terimleştirilmesi (*dil içi terim oluşturma*) ile yabancı bir dildeki kavramı ve/veya terimi Türkçe bir terimle karşılama eylemi (*diller arası yani çeviri odaklı terim oluşturma*) görüldüğü gibi belli başlı kurallara dayanmaktadır ve benzer yöntemler gerektirmektedir.

Bilindiği üzere, yeni bir kavramın ortaya çıkışıyla ilk etapta bilim insanları, mühendisler ve teknisyenler o kavrama dil bilimsel işaret, yani terim, bulurlar. Yeni terimler oluşturulduktan sonra konferans, seminer ve yayınlarla bilim camiasında yaygınlaşmaya ve paylaşılmaya başlanırlar. Oluşturulmuş terimler, yani oluşturmalar, bilim dünyasında yerlerini bulmaya kadar ve başka dillerde de kabul göresiye kadar, daha doğrusu eş değerleri bulunmaya kadar, oldukça uzun bir zaman geçer. Ancak, birkez oluşturulunca, terimlerin yapılarını değiştirmek hemen hemen olanaksızdır. Dolayısıyla bütün bilim insanları, mühendisler ve teknik çevirmenler terim oluşturma konusunda gerekli eğitimi almalıdırlar.

Kaynakça

- Cabré, Teresa M.** (1999), *Terminology: Theory, Methods and Applications*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- COTSOWES** (1990), *Recommendations for Terminology Work*. Conference of Translation Services of West European States Working Party on Terminology and Documentation. Berne: Swiss Federal Chancellery.
- Felber, Helmut** (1984), *Terminology Manual*. Paris: UNESCO and Vienna: INFOTERM.
- Karaman, Burcu İ.** (2009), “Dünyada ve Türkiye’de Dili Ölçünlüleştirme Etkinlikleri”. Şükrü Halûk Akalın (ed.), *Türk Dili – Dil ve Edebiyat Dergisi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 691.
- Özdemir, Emin** (1973), *Terim Hazırlama Kılavuzu*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 379.
- Picht, Heribert & Draskau, Jennifer** (1985), *Terminology: An Introduction*. The Copenhagen School of Economics. Guildford: University of Surrey.
- Rogers, Margaret A.** (1997-98), *Terminology*. Department of Linguistic & International Studies, School of Language & International Studies, University of Surrey, Guildford, UK.
- Sager, Juan C., Dungworth, David & McDonald, Peter F.** (1980), *English Special Languages: Principles and Practice in Science and Technology*. Wiesbaden: Oscar Brandstetter Verlag KG.
- Sager, Juan C.** (1990), *A Practical Course in Terminology Processing*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Suonuuti, Heidi** (1997), *Guide to Terminology*. Nordterm Series. Helsinki: Tekniikan Sanastokeskus ry.
- Zülfikar, Hamza** (1991), *Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 569.

ANADOLU'DA OĞUZ TÜRKÇESİ TEMELİNDE İLK YAZI DİLİNİN KURULUŞU

Zeynep KORKMAZ*

Özet

Eldeki makalede, Anadolu Türk yazı dilinin oluşmasını hazırlayan etkenler ve Oğuzcanın Eski Anadolu Türkçesi ile nasıl bağımsız bir yazı dili durumuna geldiği konusu ele alınmıştır. Ayrıca bu dönem yazı dilinin daha sonraki gelişmelere temel oluşturan etkileri üzerinde de durulmuştur.

Anahtar kelimeler: Oğuzca, Eski Anadolu Türkçesi, yazı dili.

The Formation of Turkish Language in Anatolia Within The Frame of Turkish Culture.

Summary

In this article, the factors that prepared the formation of Anatolian Turkish written language and the subject of how the Oguz language and the old Anatolian Turkish become an independent written language were examined. Moreover, the effects of the written language of this era which caused the later developments were emphasized.

Key words: Oguz language, old Anatolian Turkish, writing language.

1. Anadolu'da Türk yazı dilinin oluşması XIII. yüzyıla rastlar ve Türkiye Türkçesinin tarihsel gelişiminde, XIII-XV. yüzyıllar arasını dolduran ilk dönem olarak *Eski Anadolu Türkçesi* veya *Eski Türkiye Türkçesi* diye adlandırılır.

Anadolu bölgesindeki tarihî, siyasi, sosyal ve kültürel değişmeler, doğal olarak etkisini dile de yansıttığı için, dilin yapısında kendini gösteren önemli birtakım farklılıklar, dil tarihinde değişik adlandırmalarla anılan yeni dönemler oluşturmuştur. Bunlar bilindiği üzere, Eski Anadolu Türkçesinden sonra gelen ve XV. yüzyıl ortalarından XIX. yüzyıl ortalarına, yani genel bir sınırlandırma ile 1839 Tanzimat Dönemine kadar uzanan *Klasik Osmanlı Türkçesi* dönemi ile, onu izleyen ve dil yapısı bakımından birbirinden az ya da çok oranda birtakım ayrılıklar göstererek, Tanzimat ve Servet-i Fünûn dönemlerini içine alan Yenileşme Dönemi Osmanlı Türkçesi veya Yeni Osmanlıca diye adlandırılan dönem ile bunu izleyen *Millî Edebiyat* ve *Cumhuriyet Dönemi Türkçeleridir*.

* Prof. Dr.

Bizim konumuz Türk kültürü çerçevesinde Anadolu'da Türk yazı dilinin oluşumu olduğu için, konuyu yalnız başlangıç dönemi olan Eski Anadolu Türkçesi üzerinde yoğunlaştıracamız.

2. Eski Anadolu Türkçesinin temel dayanağı Oğuzca ve Oğuzcanın konuşma dilidir. Oğuzların tarihî varlıkları eldeki belgelere göre VI. yüzyıla kadar uzanmaktadır. Köktürklere ait *Orhun* ve *Yenisey Yazıtları*'ndaki kayıtlardan ve bu konuda yapılan araştırmalardan, Oğuzların VII. yüzyılın ilk yarısında *Yenisey* bölgesindeki Barlık Irmağı yörelerinde, VII. yüzyılın 2. yarısından sonra da Tula Irmağı boylarında ve Ötüken yöresinde oturdukları bilinmektedir. Oğuzlar, Köktürklerin yerini alan Uygurlar döneminde de Orhun Irmağı bölgesindedirler. Bu Türk kavmi Karahanlılar döneminde de sahnede olmuş ve varlıklarını Karahanlıların batısındaki sınır bölgelerinde sürdürmüşlerdir. Oğuzların IX-XI. yüzyıllar arasındaki dönemde, Aral Gölü kuzeyindeki steplerde ve Seyhun (Sirderya) Irmağı'nın iki yakasında oturdukları, hattâ bir birtakım şehirler de kurarak ve bir Yabgu devleti oluşturarak kısmen yerleşik kısmen de göçebe yaşayışlarını sürdürdükleri tarihî ve coğrafi kaynakların verdikleri bilgilerden anlaşılmaktadır.¹ Ancak, Oğuzlar ta VI. yüzyıldan başlayarak XIII. yüzyıla kadar Köktürk, Uygur, Karahanlı ve Harezmi devletlerinin sınırları içinde önemli bir etnik unsur olarak yer aldıkları hâlde, ne yazık ki bu yüzyıllar zarfında bağımsız bir yazı diline sahip olamamışlardır. Gerçi, Köktürk ve Uygur devletlerinin yazı dillerini temsil eden *Eski Türkçe Döneminin Yenisey ve Orhun Yazıtları* ile *n lehçesi* metinlerinde belirtiler hâlinde Oğuz Türkçesi özelliklerine rastlanmaktadır.² Kaşgarlı Mahmud da XI. yüzyılda Oğuzların elde ettikleri büyük siyasi güç dolayısıyla *Divanü Lûgati't-Türk* adlı ansiklopedik sözlüğünde Oğuzlara ve Oğuzcaya önemli bir yer ayırmıştır.³ Ne var ki, Kaşgarlı'nın verdiği bilgilere göre XI. yüzyıl Oğuzcası da daha bir geçiş dönemini yaşamaktadır. Oğuzların VI-XIII. yüzyıllar arasında Orta ve Batı Asya'da etnik açıdan böyle güçlü bir varlık göstermelerine rağmen, bu dönemde bağımsız bir yazı dili kuramamış olmalarının başlıca nedeni, bağımsız bir devlet kuramamış olmalarıdır. Anadolu'da bağımsız bir yazı dilinin kuruluşu için Anadolu Selçuklu Devleti'nin kuruluşunu ve bunun devamı olan *Anadolu Beylikleri* dönemini beklemek gerekmiştir.

Tarihî kaynakların verdiği bilgilere göre, XI-XIII. yüzyıllar arasında Harezmin Türkleşmesinde Kıpçaklarla birlikte önemli bir etken olan Oğuzlar, Aral Gölü ve Sirderya yakasından Harezmi yoluyla Horasan'a kadar uzanarak orada 1040 yılında Büyük Selçuklu Devleti'ni kurmuşlardır. Batı Türkistandan başlayan bu göçler, daha batıda İran ve Azerbaycan üzerinden Anadolu ve Irak'a kadar uzanarak Anadolu'nun da süratle Türkleşmesine yol açmış; 1071 Malazgirt zaferinden sonra da 1077 yılında *Anadolu Selçuklu Devleti* kurulmuştur.

XII-XIII. yüzyıllarda Harezmi bölgesinin, Hazar Denizi'nin ve Karadeniz'in kuzeyinden gelen Oğuz ve Kıpçakların da katılımıyla iyiden iyiye Türkleştirilmiş olması, VI-XIII. yüzyıllar arasında birbirinin devamı niteliğinde tek bir kol hâlinde

1 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Z. Korkmaz, "XI-XIII. Yüzyıllar Arasında Oğuzca", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, C. I, TDK 2005, s. 268 ve ö. Bu konuda 1. ve 2. dipnotlarda gösterilen eserler (Eser kısaltması TDÜA).

2 Ayrıntılı bilgi için bk. Z. Korkmaz, "Eski Türkçedeki Oğuzca Belirtiler", *TDÜA*, C. I, 2005, s. 205-216

3 Ayrıntılı bilgi için bk. Z. Korkmaz, "Kaşgarlı Mahmud ve Oğuz Türkçesi", *TDÜA*, C. I, s. 141-253.

ilerleyen ortak yazı dilini artık Harezm Türkçesinden başlayarak bir dallanma sürecine sokmuştur. Bu dallanmanın doğu kolu Çağatay yazı dilinin oluşmasına temel hazırlarken kuzeydeki Altınordu kolu ile güneydeki Mısır-Suriye kolu, Kıpçak yazı dilinin, Anadolu'ya uzanan batı kolu da Oğuzcaya dayanan bağımsız yeni bir yazı dilinin oluşmasına temel hazırlamıştır.

O günün sosyal ve kültürel koşulları dolayısıyla Büyük Selçuklu Devleti'nde olduğu gibi, Anadolu Selçuklu Devleti'nde de resmî dil Farsça idi. Daha doğrusu din dili ve medrese dili olarak Arapça, divan dili ve edebiyat dili olarak da Farsça yürürlükte idi. Yalnız halkın dili Türkçe olduğu için devlet, halkla olan ilişkilerinde elbette Türkçeye başvuruyordu. Gerçi, Anadolu'ya dalgalar hâlinde göç eden Türk kitlelerinin büyük çoğunluğunu oluşturan Oğuzlar, Anadolu'ya hazır bir yazı dili getirmemişlerdir. Ama sözlü edebî geleneklerini de birlikte getirdikleri için, Orta Asya ile olan kültürel bağlantıları sürmekte⁴ ve bunun uzantıları yer yer Anadolu'da da görülmekte idi. Devletin halkla olan ilişkilerinde Türkçeye başvurma gereği dolayısıyla, halka sıradan dinî bilgiler vermek ve tasavvuf ilkelerini halk arasında yaymak amacıyla yazılan eserlerin dili de Türkçe idi. Bunlara daha sonra yapacağımız sınıflandırmada adları bildirecek olan destani nitelikteki eserlerle, bazı halk edebiyatı ürünleri de katılabilir. Bu bakımdan Anadolu Selçuklular Döneminde her ne kadar yazı dili Türkçe değil idiyse de halkın dilinin Türkçe olması ve halka seslenen eserlerde Türkçeye başvurulması nedeniyle, XII. yüzyılın ikinci yarısı ile XIII. yüzyıla giren zaman sürecinde birtakım Türkçe eserler de ortaya konmuş olduğundan, resmen olmasa bile fiilî olarak Türkçenin XII-XIII. yüzyıllar Selçuklular Döneminde de artık bir yazı diline doğru yönelen ilk adımlarını attığı görülmektedir. Ancak, Anadolu bölgesinde, eski Doğu Türkçesinin kalıntılarından ayıklanmış, Oğuzcaya dayalı yepyeni bir yazı dilinin asıl kuruluş dönemi ise, Selçuklu Devleti'nin parçalanmasından sonra devreye giren Anadolu Beylikleri döneminde dir.

3. XIII. yüzyıl Moğol akını önünde batıya göç eden ve çoğunluğunu Oğuzların oluşturduğu göçler, Anadolu bölgesinin iyiden iyiye bir Türk ülkesi durumuna gelmesini sağlamıştır. Moğol akınından önce, Anadolu'da Selçuklu Devleti'ne sınır boyları çarpışmalarında uç beyleri görevini yüklenen Anadolu Türkmen Beyleri, Moğol egemenliği altına düşen devletin 1307 yılında parçalanması üzerine, buldukları yerlerde bağımsızlıklarını ilan ederek Anadolu Beylikleri Dönemini başlatmışlardır. İşte bu dönem, Anadolu'da Türkçeye dayalı bağımsız ve güçlü yeni bir yazı dilinin oluşmasını gerçekleştiren bir rönesans yani yeniden doğuş dönemi niteliğindedir.

Anadolu'da Selçuklu Devleti'nin yerini alan ve batıdan doğuya, kuzeyden güneye doğru uzanan başlıca Beylikler şunlardır: *Ladik* (Denizli), Honas ve Dalaman yörelerinde *İnançoğulları* (1261-1368); Milas-Muğla ve kısmen Aydın-Denizli yörelerinde *Menteşeoğulları* (1280-1424); Manisa-Gördes-Turgutlu ve Denizli yörelerinde *Saruhançoğulları* (1302-1410); Birgi-Selçuk-İzmir ve dolaylarında *Aydinoğulları* (1308-1496); Afyon ve yöresinde *Sahip Ataogulları* (1275-1341);

4 Fuat Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1980, s. 333.

Balıkesir-Çanakkale yörelerinde *Karesi Beyliği* (1297-1360); Kütahya-Uşak, Denizli ve Afyon çevrelerinde *Germiyanoğulları* (1300-1429); Beyşehir, Seydişehir ve yörelerinde *Eşrefoğulları* (-1326); Isparta, Eğirdir, Burdur ve Antalya yörelerinde *Hamitoğulları*; kuzeybatı Anadolu'nun Eskişehir, Bursa yörelerinde *Osmanoğulları* (1243); Güney Anadolu sahillerinde *Alaiye Beyliği* (1293-1471); Maraş-Elbistan bölgesinde *Dulkadiroğulları* (1339-1521); Adana bölgesinde *Ramazanoğulları* (1352-1608); Orta Anadolu'nun Sivas, Kayseri, Niğde, Tokat, Amasya bölgesinde *Kadı Burhaneddin Devleti* (1344-1398); Konya, İçel ve Ermenek bölgelerinde *Karamanoğulları* (1256-1483); Karadeniz bölgesinde Trabzon ve Sinop yörelerinde *Pervaneoğulları* (1277-1322) Beylikleri.⁵ Bunlar içinde en güçlüleri *Karamanoğulları*, *Germiyanoğulları*, *Osmanoğulları*, *Aydınoğulları*, *Saruhanogulları*, *Menteşeoğulları* gibi beyliklerdir.

Anadolu'nun siyasi tarihinde, Selçuklu Devleti'nin yıkılıp parçalanmasından başlayarak Osmanlı Beyliği'nin öteki beyliklerin varlığına son veren güçlü bir devlet hâline geçişine kadar uzanan dönem "Beylikler Devri" veya "Beylikler Dönemi" diye adlandırılır. Bu dönem XIII. yüzyıl sonlarından XV. yüzyıl başlarına kadar sürer.

4. Anadolu Beyliklerinin başlarında bulunan, Arap ve Fars kültürüne de pek aşına olmayan Türkmen beyleri, bilinçli bir tutumla Türkçeye sarılmışlardır. Dolayısıyla, bu dönem, Anadolu'da Arap ve Fars dillerine karşı Türkçeyi egemen kılma mücadelesinin verildiği bir dönemdir. Karamanoğlu Mehmed Bey'in 1277 yılında Konya'yı Selçuklu Sultanı II. Alaaddin Keykubat'tan alıp Cimri'yi saltanat tahtına geçirdikten sonra divan toplayarak "*Şimden girü hiç kimesne kapıda ve divanda ve mecâlis ve seyranda Türki dilinden gayri dil söylemeye*", "*deFTERleri dahı Türkçe yazalar*" şeklindeki buyruğu⁶, aynı zamanda öteki bütün Anadolu beylerinin de duygu ve tutumlarına tercüman olan bir buyruktur.⁷

İşte bu bilinçli tutum dolayısıyla ki, Beylik merkezlerindeki saraylarda, kısa zamanda dil, edebiyat, düşünce, bilim ve kültür hayatı açısından yeni bir filizlenme dönemi başlamış ve kısa sürede bu filizlenme gürleşerek meyvelerini çok yönlü eserler hâlinde ortaya koymuştur. Bu bakımdan Anadolu Beylikleri Dönemi, Türk dili tarihinde ilk kez Oğuzcaya dayalı bütünleşmiş bir yazı dilinin oluşma dönemidir. Böyle bir oluşma sürecinin ürünü olan Eski Anadolu Türkçesi, genel bir sınırlandırma ile XIII. yüzyılın 2. yarısından XV. yüzyıl ortalarına kadar sürer. Bu yazı dilinin başlangıç ve bitişini kesin birer tarihe bağlamak mümkün değildir.

Eski Anadolu Türkçesi dil yapısı ve temel nitelikleri açısından kendi içinde üç alt döneme ayrılır: Bu dönemler:

a. Selçuklu Dönemi Türkçesi,

5 Anadolu Beylikleri üzerinde geniş ve ayrıntılı bilgi için bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri*, Ankara 1988; Yaşar Yücel, *Çobanoğulları-Candaroğulları Beylikleri*, Ankara 1980, s. 1-18; Aynı yazar, *Kadı Burhaneddin Ahmet Devleti*, Ankara 1970; Paul Wittek (çev.: O. Ş. Gökyay), *Menteşe Beyliği*, Ankara 1944, Himmət Akın, *Aydınoğulları Tarihi Hakkında Bir Araştırma*, Ankara 1968.

6 bk. İbn Bîbî, *Tevârih-i Âli Selçuk* (Yazıcı-zâde Ali çev.), Topkapı Sarayı Müzesi Kitaplığı, R. 1391, YP. 404/b-14.

7 Daha ayrıntılı bilgi için bk. Z. Korkmaz, "Anadolu Beylikleri Devrinde Türk Dili ve Karamanoğlu Mehmet Bey", *TDÜA*, C. I, Ankara 2005, s. 424-428.

b. Beylikler Dönemi Türkçesi,

c. XV. yüzyıl ortalarına kadar süren Osmanlı Dönemi Türkçeleridir.

Bu üçüncü dönem, Anadolu'daki son beyliklerin de siyasi varlıklarına son verilerek, Osmanlı idaresine alındığı bir dönem olmasına rağmen, dil yapısı bakımından genellikle Beylikler Döneminden farksızdır. Onun doğal bir devamı durumundadır.

Şimdi kısaca bu dönemlerin temel özelliklerine ve başlıca eserlerine işaret edelim:

Selçuklu Dönemi Türkçesi:

Anadolu Selçuklu Döneminden günümüze kadar uzanan eserlerin sayısı oldukça azdır. Bunlardan bir kısmı eldedir. Bazıları da bize ulaşamamıştır. Varlıkları yalnız bazı kaynaklarda verilen bilgilere ya da bunların XIII. yüzyıldan sonraki kopyalarına dayanmaktadır. Söz gelişi Şeyyat İsa'nın *Salsalnâme*'si, yazarı bilinmeyen *Şeyh San'an Hikâyesi*, Anadolu'daki İslam fetihlerini işleyen *Battalnâme*, destani bir roman niteliğindeki *Danişmentnâme* gibi eserler bu niteliktedir. Bu eserlerin günümüze kadar gelememiş olmaları, Haçlı Seferleri ve XIII. yüzyıl Moğol istilası ile birçok eserin tahribata uğramış olması ile açıklanabilir.

Bu dönemden günümüze ulaşabilen eserlerin sayısı da sınırlıdır. Bunlar dil yapıları bakımından iki gruba ayrılabilir.

Birinci gruptakiler yani XII. yüzyılın ikinci yarısı ile XIII. yüzyılın ilk yarısına giren *Behcetü'l-hadâik fi mev'izeti'l-halâik*, *Kitâb al-Faraiz*, *Kudurî Tercümesi*, *Kitâb-ı Güzide* gibi dinî eserlerle Ali'nin *Kıssa-i Yûsuf*'u gibi eserlerin yazıldığı yerler belirli değildir. Ancak, bu eserler üzerinde çalışmalar genellikle bu dönemin Anadolu'suna dâhil etmişlerdir. Söz konusu eserler dil yapıları bakımından bir yandan Oğuzca özellikler taşıırken bir yandan da Orta Asya'nın yazı dili olan Karahanlı Türkçesinin izlerini taşımaktadır. Bu nedenle araştırmacılar tarafından "Karişik dilli eserler" diye adlandırılmıştır.

Daha önce işaret edildiği üzere, Oğuzların X. XI. yüzyıllarda Karahanlıların batı sınırlarında, Aral Gölü çevresinde ve Sirderya Irmağı'nın iki yakasında Yenikent merkez olmak üzere kurdukları Yabgu Devleti ile yüksek kültürlü bir yerleşime geçtikleri, XI. yüzyılda Kâşgarlı Mahmud'un Oğuzcanın yapısı üzerine verdiği bilgiler ve XII. yüzyıldan başlayarak Harezmi bölgesinin beşiklik ettiği yeni yazı dillerinin oluşumunda Karahanlı-Harezmi, Karahanlı-Kıpçak doğrultusundaki gelişmeler yanında, Karahanlı-Oğuz-Türkmen doğrultusundaki eğilim ve gelişmeler de dikkate alınrsa, yukarıda adlarını verdiğimiz eserler ile Oğuz Türkçesinin XIII. yüzyılın ilk yarısına kadar uzanan devrede bir geçiş dönemi yaşadığı yargısına varılabilir.

Selçuklular Dönemine ait eserlerin bir kısmı da dil yapıları bakımından doğrudan doğruya Oğuz Türkçesini temsil eden eserlerdir. Ahmed Fakih'in *Çarhname*'si ile *Kitabu Evsaf-ı Mesacidi's-şerife*'si, Hoca Dehhâni'ni *Manzumeleri*, Şeyyat Hamza'nın *Yusuf ve Zeliha*'sı, Mevlana ve Sultan Veled'in Türkçe beyit ve manzumeleri ile Yunus Emre'nin şiirleri günümüze kadar uzanan bu nitelikte eserlerdir.

Karışık dilli eserler ile Selçuklu Döneminin dil yapısı üzerine daha önce tarafımızdan ve öteki bazı meslektaşlarımız tarafından epeyi yayın yapıldığı için burada dilin özelliklerini sıralamadan eldeki yayınlara gönderme yapmakla yetiniyoruz.⁸

Anadolu'nun siyasi tarihinde, Selçuklu Devleti'nin yıkılıp parçalanmasından başlayarak Osmanlı Beyliği'nin öteki Anadolu beyliklerinin varlığını sona erdiren güçlü bir devlet durumuna geçişine kadar uzanan dönem, Beylikler Dönemi diye adlandırılır ve XIII. yüzyıl sonlarından XV. yüzyıl başlarına kadar uzanır. Buna, Eski Anadolu Türkçesinin dildeki doğal devamı olması dolayısıyla XV. yüzyıl başlarından 1453'te İstanbul'un fethine kadar uzanan dönemi de eklemek gerekir.

Anadolu Beylikleri Dönemi, artık Anadolu'nun tam bir Türk ülkesi durumuna girmesi, siyasi, sosyal ve kültürel koşulların da elverişli olması nedeniyle, Oğuz Türkçesinin bütünüyle konuşma dilinden yazı diline dönüşerek çok çeşitli alanlarda telif, Arap ve Fars dillerinden çeviri ve uyarlama yolları ile hem manzum hem mensur pek çok eserin ortaya konduğu verimli bir dönemdir. Telif eserler yanında, Farsçadan ve kısmen de Arapçadan uyarlama yoluyla yapılan çeviriler, yazı diline bir güç kazandırdığı gibi, bu dönemdeki Türk kültürünün zenginleşmesine de yardımcı olmuştur.

Anadolu Beylikleri ve onun devamı olan dönemin başlıca temsilcileri ile ortaya koydukları eserler şunlardır:

Yunus Emre (1241(?)-1320): Yaşamı XIV. yüzyılın ilk çeyreğine de taşan Yunus Emre, edebî gücünün daha sonraki yüzyılları da etkilemesi dolayısıyla, aynı zamanda Beylikler Dönemi'ni de temsil eder. Aruz ve hece vezniyle yazılmış şiirlerinden oluşan bir *Divan*'ı ile *Risalütü'n-Nushiyye* adlı ahlaki bir mesnevîsi vardır.

Gülşehri'nin 1317'de ünlü İran şairi Feridü'd-dîn Attar'dan çevirip yeni ilavelerle genişleterek özgün bir eser durumuna getirdiği 4300 beyitlik *Mantıku't-Tayr*'ı ile 167 beyitlik *Kerâmât-ı Ahi Evran* mesnevîsi; Âşık Paşa'nın *Fakr-nâmesi*, *Vasf-ı Hâl*, *Kimya Risalesi* gibi küçük eserleri bir yana bırakılırsa, on iki bin beyitlik *Garb-nâme*'si (1330) çok ünlüdür. Hoca Mes'ud'un *Ferhenk-nâme-i Sadi*'si ile Farsçadan çevirdiği ve araya kendi gazellerini de katarak süslediği romantik bir aşk hikâyesi olan 5468 beyitlik *Süheyl ü Nevbahar* (1350)'i; Kaygusuz Abdal'ın *Divan*'ı ile *Gülistan*, *Cevher-nâme*, *Minber-nâme* adlı mesnevîleri; Süle Fakih'in *Yusuf ve Züleyha* mesnevîsi; Aydınoğlu İsa Bey adına Nizami'den çevirdiği *Hüsrev ü Şirin*'i; Kul Mes'ud'un Aydınoğlu Umur Bey adına Farsçadan aktardığı, hayvan hikâyelerine dayanan mensur hikemî bir eser olan *Kelile Dimne*'si; Kadı Burhaneddin'in *Divan* (1339)'i; Şeyhoğlu Mustafa Sadrü'd-din (1340 (?)-1410)'in 7903 beyitlik *Hurşid-nâme*'si, *Kenzü'l-kübera* ve *Mehekkü'l-ulema*, *Kabus-nâme* ve yine hayvan hikâyelerine dayanan ahlaki-siyasi nitelikteki *Marzuban-nâme Tercümeleri* gibi mensur eserleri; Fahrî'nin *Hüsrev ü Şirin* (1367) mesnevîsi; Erzurumlu Mustafa Darîr'in *Kıssa-i Yusuf*, *Sîretü'n-Nebî*, *Fütuhu's-Şam*, *Yüz Hadîs* ve *Yüz Hikâye* adlı eserleri; Aydınoğlu, Mehmed Bey

8 Karışık dilli eserlerin ve Selçuklu Türkçesinin dil yapısı için bk. Z. Korkmaz, *TDÜA*, C. I, Ankara TDK 2005, s. 241-267 arasındaki makaleler ve "XI-XIII. Yüzyıllar Arasında Oğuzca", s. 268-273; "Selçuklular Çağı Türkçesinin Genel Yapısı", s. 274-286 ve buralarda gösterilen bibliyografya. Ayrıca Mustafa Özkan, *Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi*, İstanbul 2000, s. 59-68: "Selçuklular Dönemi".

adına Salebi'nin bir eserinden çevrilen *Kıyas-ı Enbiya*; yine Anadolu beylerinden bazıları için yazılan *Cevâhîrî'l-asdaf* adlı *Kur'an* tercümesi ile *Yâsin Tefsiri*, *İhlas Tefsiri*, *Fatiha Tefsiri*, *Sure-i Mülk Teksiri* gibi *Kur'an-ı Kerim*'den alınmış sure ve ayet tefsirleri; Mehmed adlı bir şairin Emir Süleyman adına kaleme aldığı *Işk-nâme*'si (1398); bunlara eklenecek çeşitli gazavât kitapları; Hacı Paşa'nın *Müntehab-ı Şifa*, *Teshil* adlı tıpla ilgili eserleri, Geredeli İshak bin Murad'ın *Edviye-i Müfred*e, Ali Çelebi'nin, *Yadigâr-ı İbn Şerif* adlı tıp kitapları; Ahmedî'nin (1390'da tamamlanan) *İskender-nâme*'si ile XV. yüzyılın ilk yarısına giren *Cemşid-ü Hurşid*, *Tervihü'l-ervâh*, *Esrar-nâme* adlı eserleri; Ahmed-i Dâi'nin (?-1421) *Türkçe Divan*'ı, *Çeng-nâme*'si, *Vasiyet-i Nuşirevan* ve *Camasb-nâme Tercümesi*; *Tercüme-i Tefsîr-i Ebü'l-leys es-semerkandî*; *Tezkiretü'l-Evliya*, *Tabir-nâme* adlı eserler; asıl adı *Kitâb-ı Dedem Korkut Alâ Lisân-ı Tâife-i Oğuzan* olan ve Oğuzların destani hikâyelerine dayanan ünlü *Dede Korkut Hikâyeleri*; halk hikâyeleri niteliğindeki *Kırk Vezir Hikâyeleri*; Gelibolulu Zaifi Muhammed'in *Gazavat-ı Sultan Murad Han*'ı; Şeyhi'nin *Divan*'ı, *Hüsrev ü Şirin*'i, *Har-nâme*'si, Devletoğlu Yûsuf'un, *Hikaye Terümesi*; Mercimek Ahmed'in *Kabus-nâme Tercüme*'si; Yazıcıoğlu'nun *Muhammediye*'si; kardeşi Ahmed Bican'ın *Envarü'l-Aşıkân*'i; Süleyman Çelebi'nin *Mevlid* (Vesiletü'n-Necat)'i ilk sırada akla gelen eserlerdir. Bunlara daha başka nice eser eklenebilir. Biz bu örnekleri, Anadolu Türkçesinin oluşma döneminde bile ne kadar çok eser ortaya konduğunu belirtme bakımından sıralamakla yetindik.⁹

Yukarıdan beri özet olarak vermeye çalıştığımız siyasi, sosyal ve kültürel gelişmeler, Anadolu bölgesinde, Eski Anadolu Türkçesi diye adlandırılan yeni ve zengin bir yazı dilinin kurulmasına yol açmıştır.

Eski Anadolu Türkçesi söz varlığı bakımından Eski Türkçe (İslam öncesi Türk dili dönemi) ile ortaklaşan birtakım özellikler göstermekle birlikte¹⁰, dilin ses ve şekil yapıları bakımından Doğu Türkçesini temel alan Karahanlı Türkçesinden tümüyle ayrılan özelliklere sahiptir. Söz gelişi:

1. Kelime başındaki *k->g-* değişimi (*kez-* > *gez-*, *kir-* > *gir-*, *kök* > *gök*, *köl* > *göl* vb.).

2. Ön seste *b->p;*, ön, iç ve son seslerde *b->v-* değişimi (*biñar* > *piñar*; *busu* > *pusu*, *barmak* > *parmak*; *bar-* > *var-*, *bir-* > *vir-*, *yablak* > *yavlak*, *tabışkan* > *tavşan*, *ab* > *av*, *eb* > *ev* vb.

3. *t->d-* değişimi: Eski Türkçede ön seslerinde *t-* bulunan sözlerin *d-*'ye dönüşümü ince sıradan sözcüklerde çok daha yaygındır. Kalın sıradan sözcüklerde ise ikili bir durum söz konusudur: *teg-* > *deg-*, *teve* > *deve*, *titre-* > *ditre-*, *türe-* > *düre*, *tag* “dağ”, *tal* “dal”, *tamu* “cehennem”, *tegül* “değil”, *togru* “doğru”, *tatlıg* > *datlu*, *tunç* > *dunç*, *tokun-* > *dokun-* vb.

9 Eski Anadolu Türkçesi ile yazılmış eserler hakkında daha ayrıntılı bilgiler için Özkan, *Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi*, İstanbul 2000, s. 68-85; Gürer Gülsevin - Erdoğan Boz, *Eski Anadolu Türkçesi*, Ankara 2004, s. 56-73; Zeynep Korkmaz, “Türkiye Türkçesi” maddesi, *Türk Ansiklopedisi*, C. XXXII/261, s. 393-397; “Eski Anadolu Türkçesi”, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, C. III, TDK yay., Ankara 2007, s. 127-140; “Anadolu Beylikleri Döneminde Dil ve Edebiyat”.

10 Geniş bilgi için bk. Saadet Çağatay “Zur Wortgeschichte des Anatolisch-Türkischen” (Anadolu Türkçesindeki söz varlığının tarihi üzerine), *Ural-Altäische Jahrbücher*, C. XXXII/1-2, s. 78-87.

4. Eski Türkçede birden çok heceli sözlerin sonlarında bulunan -g ünsüzü ile yapım ve çekim eklerinin başlarındaki g-'lerin düşmesi: *arıg* > *aru* "temiz", *adrig* > *ayru*, "ayrı", *kapıg* > *kapu*, *yalgan* > *yalan*, *emgek* > *emek* vb.

5. Kalın sıradan sözlerin iç ve son seslerinde görülen *k* > *ħ* değişimi (*arka* > *arħa*, *bak-* > *baħ*, *budak* > *budaħ* vb.);

6. *yalhñuz* > *yalgız* "yalnız", *iñen* > *igen* "pek", *eñirt- egirt-* "kuşatmak" örneklerinde görülen *ñ* > *g* değişimi ve ünsüz ikizleşmesi gibi.

Bunlara ünlü ve ünsüz değişimi ile ilgili daha birçok örnek eklenebilir.

7. Şekil bilgisi açısından, Karahanlı Türkçesinde bulunmayan Oğuzcaya özgü yeni şekiller yer almıştır. Söz gelişi, *yoru-* "yürümek" yardımcı fiilinin geniş zaman çekimi olan *-yoru-r* şeklinin, bir esas fiilin zarf-fiili üzerine gelerek *-A yorur* biçimi ile şimdiki zaman kipini oluşturması (*al-a yorur* "alıyor", *gele yorur* "geliyor" vb.

-p zarf-fiil ve *dur-* yardımcı fiili ile oluşturulan *alıp-durur* "almıştır", *viripdür* "vermiştir", *sarmaşup-durur* "sarmaşmıştır" biçimindeki geçmiş zaman kipinin kurulması: *gör-esi göz*, *yi-y-esi vakt*, *işid-esi kulak*, *varacak yir*, *veril-ecek nesne* örneklerinde görülen *-AsI*, *-AcAk* isim-fiilleri ile bunların *alısaram* "alacağım", *alısar*, *geliserem* "geleceğim", *solısar* "solacak", *yiyeceksin* vb. örneklerde görülen çekimli fiil türleri;

alıcak "alınca", *göricek* "görünce", *tutıcak* "tutunca", *kıyamet kopıcağaz* "kıyamet kopar kopmaz", *göricegez* "görünce, görür görmez", *bakıncak* "bakınca", *atadan görmeyince*; *açuban* "açarak", *delüben* "delerek", *bağlanuban* "bağlanarak", *yiüyüben* "yiyerek" vb. örneklerde yer alan *-IcAk*, *-IncAk*, *-IcAgAz* vb. zarf-fiil ekleri yazı diline bu dönemde girmiştir. Bunlara, ses ve şekil bilgisi açısından Karahanlı Türkçesinden farklı daha nice şekil ve örnekler katılabilir. Ancak, amacımız Eski Anadolu Türkçesinin özelliklerini sıralamak değil, niteliğini belirtmek olduğu için, yalnızca birkaç örnek vermekle yetindik.¹¹

Bir de belirtelim ki Arap ve Fars dillerinden yapılan çeviriler yoluyla dile bazı Arapça ve Farsça sözler girmişse de bunların sayısı çok sınırlı ve oranca bir sonraki dönemin Osmanlı Türkçesi ile karşılaştırılmayacak derecede azdır.

Bir de XI-XIII. yüzyıllar arasındaki göçlerle Anadolu'ya 24 Oğuz boyu dışında az sayıda Kıpçak, Çiğil, Kanglı vb. daha başka Türk boyları da göç etmiş olduğu¹² ve 24 Oğuz boyu arasında Kâşgarlı Mahmud'un da belirttiği üzere¹³ başlangıçtan beri birtakım ağız ayrılıkları bulunduğu için Eski Anadolu Türkçesi ile yazılan eserlerin dil yapılarında, bu durumdan kaynaklanan birtakım ses ve şekil bilgisi ayrılıkları da söz konusudur.

11 Eski Anadolu Türkçesinin dil yapısı üzerinde geniş bilgi için not 9'da verilen yayınlara bk.

12 bk. Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı yay., İstanbul 1992, s. 173; Zeynep Korkmaz, "Anadolu ve Rumeli Ağızlarının Tarihî Devirlerle Bağlantısı Üzerine", *TDÜA*, C. II, TDK yay., Ankara 2007, s. 635.

13 *Divanü Lûgati'l-Türk*, Besim Atalay çev.: ,TDK yay., Ankara 1992, C. I, s. 29-30, 55.

Sonuç:

Yukarıdan beri yapılagelen kısa değerlendirmelerden sonra, Türk dilinin Anadolu bölgesinde yepyeni bir oluşumla Eski Anadolu Türkçesinde ortaya koyduğu sonuçları şu noktalarda özetleyebiliriz:

1. Eski Anadolu Türkçesi, bir yandan konuşma dilini yazı diline dönüştürme savaşımı verirken bir yandan da Selçuklu Türkçesindeki Doğu Türkçesinden gelme bazı kalıntıları temizlemeye çalışmış ve bunun dışında, Farsçaya karşı bilinçli bir mücadele vererek doğrudan doğruya Oğuz lehçesine dayalı bir yazı dilinin oluşmasını gerçekleştirmiştir. Gerçi Arapça ve Farsça ile kıyaslanarak o dönem dilinin yetersizliğinden yakınan bazı şair ve edipler olmuştur.¹⁴ Oğuzca bu dönemde bir geçiş mücadelesinin içinde olduğu için bu yakınmalar olağandır. Ancak, bunlar böyle geçici birer yakınma olmaktan ileriye geçememiş ve yazı dilinin oluşumu tamamlanmıştır.

2. Böyle bir oluşumu temsil eden Eski Anadolu Türkçesi, Türk dil ve kültür tarihinde bir dönüm noktası oluşturur. Çünkü, Oğuz Türkçesi, siyasi, sosyal ve kültürel koşulların etkisi altında, VI-XIII. yüzyıllar arasındaki belirsizlikten ve tarihin sisli perdesi altında eriyip kaybolmaktan kurtularak bağımsız ve zengin bir yazı dili hâlinde varlığını ortaya koyabilmiştir.

3. Bu yazı dilinin oluşması ile, Oğuz Türkçesinin ses bilgisi, şekil bilgisi ve söz varlığı açısından Eski Türkçe ile ortaklaşan yanları dışında, klasik Doğu Türkçesinden ayrılan dil yapısı bütün ayrıntıları ile gün ışığına çıkmıştır.¹⁵

4. Eski Anadolu Türkçesinin böyle bağımsız ve zengin bir yazı dili durumuna gelişi, Oğuz lehçesinin daha sonraki dallanmasında da önemli bir etken olmuş; zamana ve yeni sosyal, kültürel koşullara bağlı değişme ve gelişmelerle Osmanlı Türkçesinden başlayarak, Türkiye Türkçesi, Kırım Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi ve Gagavuzca gibi lehçe kollarını içine alan Güneybatı Türk lehçeleri grubunun oluşmasına temellik etmiştir.

5. Eski Anadolu Türkçesi, bir yandan Osmanlı Türkçesine ve Türkiye Türkçesine uzanan yazı dili temelindeki gelişmesini tamamlarken bir yandan da yazı dilinin baskısından uzak kalan değişim ve gelişmelerle Anadolu ve Rumeli ağızlarının oluşmasına temel hazırlamıştır. Yapısında var olan çok çeşitli özellikler ile günümüz Anadolu ve Rumeli ağızlarındaki zenginlik ve çeşitliği beslemiştir.

Eski Anadolu Türkçesi ile günümüz Anadolu ve Rumeli ağızlarındaki bu bağlantı, 24 Oğuz boyundan gelen ve dile yansıyan ağız ayrılıklarının tespitine ve tarihî diyalektoloji çalışmalarına da dayanak görevini yapacaktır.¹⁶

14 Bu konuda bk. "Anadolu Yazı Dilinin Tarihi Gelişmesinde Beylikler Devri Türkçesinin Yeri", *TDÜA*, C. I, Ankara TDK yay., 2005, s. 420/1.

15 Bu konuda bk. Zeynep Korkmaz, "Eski Anadolu Türkçesinin Türk Dili Tarihindeki Yeri", *TDÜA*, C. III, TDK yay., Ankara 2007, s. 151-157.

16 Bu konudaki ayrıntılı bilgi için bk. Zeynep Korkmaz, not 11'de verilen eser, s. 631-640.

BALIKESİR YÖRÜK AĞIZLARINDA KULLANILAN ŞİMDİKİ ZAMAN BİÇİMLERİ

Hüseyin Kahraman MUTLU*

Özet

Balikesir Yörükleri günümüzde tamamıyla yerleşik hayat düzenine geçmişlerdir. Kendilerini tarif etme noktasında Oğuzluktan gelen boy adlarını unutan bu Yörük toplulukları, Karakeçili, Kızılkeçili, Ahmetli, Kılaz, Kubaş, Hardal, Yüncü ve Yayı Bedir gibi oymak adlarını kullanmaktadırlar. Balikesir Yörük ağzlarının gramer yönünden en belirgin özelliği, söz konusu ağzlarda kullanılan farklı şimdiki zaman biçimleridir. Temelde “yori-, Fiil + Ip yat- ve Fiil + Ip bar-” şekillerinden ortaya çıkan bu şimdiki zaman biçimlerinde, bazı ses olayları neticesinde değişmeler de meydana gelmiştir.

Balikesir ili sınırları içerisinde Türkmenler, Manavlar, ve Çepnilerle birlikte dördüncü ana ağız grubunu meydana getiren Yörüklerin, dil özellikleri bakımından Manav ağzlarına daha yakın oldukları görülür.

Anahtar kelimeler: Balikesir, Yörükler, Anadolu ağzları, şimdiki zaman ekleri.

“Present Continuous Tense Forms used in Balikesir Yoruk Accents”

Abstract

Today, Balikesir Yörük clans have a settled order of life. These clans have forgotten to describe themselves with their Oğuz clan names and started to call themselves with tribe names such as “Karakeçili, Kızılkeçili, Ahmetli, Kılaz, Kubaş, Hardal, Yüncü and Yayı Bedir”. The most significant feature of Balikesir Yörük accents are different forms used in the Present Continuous Tense. Basically these forms sprang up from “yori-, Verb + Ip + yat- and Verb + Ip + var-” and these forms went through changes among themselves.

Yoruks, which consist the fourth group of accent in the borders of Balikesir with Türkmens, Manavs and Cepsnis, are close to Manavs in terms of accent.

Key words: Balikesir, Yoruks, Anatolia local dialects, present continuous forms.

* Yrd. Doç. Dr. Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü Öğretim Üyesi.

1. Giriş

Yörük kelimesi, Anadolu’da konargöçer olarak yaşayan topluluklar için kullanılır. Bu kelime Türkay’a (2001:691) göre, “İyi ve çabuk yürüyen, göçebe, Anadolunun çadırda oturan Türkmenleri; bir yerde yerleşmeyen göçebe halk” olarak tanımlanır. Eröz (1991: 20) ise Yörük kelimesini, “Yörü- fiilinden yapılma, Anadoluya gelip yurt tutan göçebe Oğuz boyları” şeklinde tarif eder.

Balıkesir İli ağızları Yörük, Türkmen, Manav ve Çepni olmak üzere dört ana ağız grubuna ayrılır. Yörük ağızlarının diğer ana ağız gruplarına göre belirgin özelliği içerisindeki farklı gramer şekillerinin çok olmasıdır. Bölgedeki Yörük aşireti sayısının çok olması bu farklılıkları çoğaltan bir unsurdur.

Bu yazıda Balıkesir Yörükleri hakkında genel bilgi verildikten sonra şimdiki zaman çekimlerinde kullanılan farklı biçimler tanıtılmaya çalışılacaktır. Makalemizdeki örnekler hazırlanmış olduğumuz “Balıkesir İli Ağızları, İnceleme-Metinler-Sözlük” adlı doktora tezimizden alınmıştır.

2. Balıkesir Yörükleri Hakkında

Osmanlı devletinin kurulmasından sonra Rumeli, Balkanlar ve Orta Avrupa istikametinde seyreden Türk fetih hareketleri, ele geçirilen topraklara Türk nüfusu yerleştirme ihtiyacını doğurur. İlk dönemlerde Bizans sınırlarına yerleştirilen bu Türk topluluklarından bir kısmı zamanla Rumeli’ye aktarılırken bir kısmı da mevcut yerleşik düzene bağlı olarak askerî veya iktisadî yapı içerisinde yer almıştır.

16. asır tahrir defterlerine göre Bursa civarındaki konargöçer nüfusu fazla değildir. Bu dönemde Söğüt’te bulunan 56 hanelik bir “Karakeçili” aşiretinden söz edilir. “Söğütlü” ya da “Karakeçili” olarak da bilinen bu aşiretin görüldüğü yerler Bursa, Balıkesir, Ezine, Edremit, Burhaniye ve Balya’dır. Bu dönemde Bursa’dan daha batıda bulunan Biga Sancağı’nda da aynı durum söz konusudur (Emecen 2000: 116).

17. asır sicil kayıtlarında Balıkesir’e Bursa, Kütahya ve Manisa çevrelerinden Yörük gruplarının geldiği belirtilmektedir. 18. asırda ise İç Anadolu ve Doğu Anadolu’dan Bozulus, Danişmendli, Yeni İl, Dulkadirli Türkmenleri ve Çepnilerin de bu bölgeye yerleştikleri belirtilir (Emecen 2000: 117).

Balıkesirdeki konargöçer aşiretler 1858-1864 yıllarından itibaren yerleşik düzene geçirilmeye başlanmış ve bölgede sayısı 40’a yakın köy kurulmuştur. Bu köylere yerleştirilen aşiretlerinden en tanınmış olanları Akçakoyunlu, Burhanlı, Caferli, Çepni, Hardal, Karakeçili, Kılaz, Kubaş¹, Söğütlü ve Yayıcı Bedir² aşiretleridir (Orhonlu 118).

1 Balıkesir yöresinde nüfusu fazla olan Yörük aşiretlerindedir. Bozulus’a tabi olan Kubaş Yörükleri, 1691 yılında Rakka’ya gönderilmişse de oradan geri dönmüşlerdir. “Kırlı” ve “Nacakeç” adıyla iki cemaatleri daha mevcuttur (Ayhan 1999: 100).

2 Dulkadirli Türkmen grupları içinde bulunan Yayıcı Yörükleri 1691 yılında Adana Ovasına yerleştirilmişlerdir. Sıtma salgınından dolayı Anadolu’nun muhtelif yerlerine dağılan Yayıcılar’dan bir kısmı da Balıkesir civarlarına gelmişlerdir. Balıkesir ve yöresindeki Yayıcı Bedir yerleşim yerleri şunlardır:

Sındırgı	: Karakaya, Eğridere, Alakır, Çakıllı, Eşmedere Köyleri.
Bigadiç	: Yağcıbedir, Kayalıdere, İlyaslar, Çağış, Çömlekçi Köyleri.
Kepsut	: Ahmetölen, Bağtepe, Karaağaç, Dedekaşı, Tilkiçik, Sarıçayır, Ovacık, Dombaydere, Danahisar, Sarıfakıhlr Köyleri.
Bergama	: İslamlar, Kızılcukur, Demirciler, Mazılı, Kıroba, Kocaoba, Yenice, Samanlık, Çağlan, Çakırlar, Yanıgüzel Köyleri.

Derlemelerimiz sırasında Balıkesir’de tespit edebildiğimiz Yörük aşiretleri, *Karakeçili, Kılaz, Kubaş, Yayı Bedir, Şehitli, Ahmetli, Hardal, Nacaklı, ve Yüncü* aşiretleridir.

Anadoluda bulunan Yörük aşiretleri isimlerini -Ankara, Afyon, Kütahya, Bolu ve Söğüt Yörükleri gibi - bazen yaşadıkları yer adlarından; bazen de -Yüncü³, Darıcı, Ellici ve Yayı Yörükleri gibi- ekonomik uğraşlarından almışlardır (Orhonlu 1987: 18).

Bunlardan Balıkesirdeki “Yayı Bedir” Yörük aşireti, ok ve yay işçiliğiyle uğraşmasından dolayı bu isimle adlandırılmıştır.

3. Balıkesir Yörük Ağızlarındaki Şimdiki Zaman Biçimleri

3.1. - yoru / - yuru / - yörü / - yru Biçimleri

Diğer Batı ve Orta Anadolu ağzlarında da görülen bu şekil⁴, yori- yardımcı fiilinin, yor-ır kullanımındaki -r geniş zaman ekinin düşmesiyle meydana gelmiştir. Bu şekil, Türkiye Türkçesi yazı dilinde kullanılan -yor ekinin bir önceki safhasıdır (Ercilasun 2007: 376; Karahan 1996: 140).

-yuru, -yuru, -yörü, -yru biçimleri Balıkesir’deki Yörük aşiretlerinden “Kılazlar” arasında daha fazla kullanılmaktadır. Kılazlardan başka Karakeçili Yörüklerinde de bu biçimler görülür.

-yuru şekli, -yuru ekindeki o ünlüsünün daralmasıyla meydana gelmiştir. -yörü biçimi ise genellikle ince sıralı fiil tabanlarında görülür. Kullanım alanı diğer biçimlere göre daha sınırlı olan bu şeklin yalnız teklik birinci kişi çekimine rastlanmıştır.

Nadir olarak tespit edilen diğer bir örnek de -yru biçimidir. Bu şeklin de sadece üçüncü teklik kişi çekimine rastlanmıştır. -yuru, -yuru, -yörü şekillerinin kişilere göre tespit edilebilen çekimleri şunlardır:

Teklik Birinci Kişi

Kişi eki olarak -n eki kullanılmaktadır.

-(I⁴)yurun: Olumsuz çekimdeki uzun ünlü fiil gövdesi sonundaki ünlü ile şimdiki zaman ekinin bağlantı ünlüsünün kaynaşmasından meydana gelmiştir.

biliyorun “biliyorum” (IV.27.30), deyorun “diyorum” (IV.20.18), görüyorsunuz “görüyorum” (IV.25.86). bilmeyorun “bilmiyorum” (IV.12.1)

Bunlardan Kepsut’a bağlı Danahisar ile Sarıfakihlar Köylerinde Yayı Bedirlerden farklı unsurlar da yaşamaktadır (Ayhan 1999: 97).

3 Yüncü Yörükleri 1862-1864 yıllarında Ahmet Vefik Paşa tarafından İvrindi’de Akgök ve Karagedik Köyleri ile Sa-vaştepe ve Kepsut ilçeleri civarlarına iskan edilmişlerdir. Turgutlu Yörükleri de denilen Yüncülerin eski yurtları Eski İl (Konya)’dır. 1600’lü yılların başından itibaren Balıkesir’de görülmeye başlayan Yüncü Yörükleri, Mamalu Türkmenlerine tabi idi (Ayhan 1999: 101).

4 -yuru şimdiki zaman eki, diğer Anadolu ağzlarından Adana, Bolvadin (Afyon), Antalya (Merkez), Akseki, Serik, Manavgat, Kaş (Antalya), Bozdoğan (Aydın), Söğüt (Bilecik), Burdur, Bursa, Tavas, Acıpayam (Denizli), Eskişehir, Şarkikaraağaç, Yalvaç, Gelendost (Isparta), İçel, İzmir, Konya, Kütahya, Alaşehir, Kula, Gördes (Manisa) ve Muğla ağzlarında da görülmektedir (Karahan 1996: 141).

-(I⁴)yurun: biliyurun “biliyorum” (IV.20.58), duruyurun “duruyorum” (IV.22.59), ediyurun “ediyorum” (IV.22.59)

-(I⁴)yörün: Bu örneklerde şimdiki zaman ekinin dil uyumuna girdiği görülmektedir. deyörün “diyorum” (IV.24.98), isdēyörün “istiyorum” (IV.24.97)

Teklik İkinci Kişi

İyelik ve zamir kökenli kişi ekleri birlikte kullanılır. Zamir kökenli kişi ekinin sonunda görülen nazallaşmalar, iyelik ekinden ekinden bulaşma yoluyla meydana gelmiş olmalıdır.

-(I⁴)yoruñ: alıyuruğ “alıyorsun” (IV.12.53), biniyuruğ “biniyorsun”(IV.12.153), çığarıyuruğ “çıkarıyorsun” (IV.12.41).

-(I⁴)yuruñ: yapıyuruğ “yapıyorsun” (IV.20.77)

-(I⁴)yorusuñ: dönüyurusuğ “dönüyorsun” (IV.12.39), oturuyurusuğ “oturuyorsun” (IV.12.12).

-(I⁴)yurusuñ: çuvallāyurusuđ “çuvallıyorsun” (IV.14.23), çekiyurusuğ “çekiyorsun” (IV.14.29), ğalıyurusuğ “kalıyorsun” (IV.14.43), yiyurusuğ “yığıyorsun” (IV.14.22).

Teklik Üçüncü Kişi

-(I⁴)yuru: biniyuru “biniyor” (IV.12.87), deyuru “diyor” (IV.20.18), dönüyuru “dönüyor” (IV.12.12), yetmēyuru “yetmiyor” (IV.23.93), yörümēyuru “yürümüyor” (IV.23.9)

-(I⁴)yuru: bayramlaşıyuru “bayramlaşıyor” (IV.14.74), yapılyuru “yapılıyor” (IV.14.47), diyuru “diyor” (IV.14.50)

-(I⁴)yru: oluyru “oluyor” (IV.14.47), toplayru “topluyor” (IV.14.21), bağılmayru “bakılmıyor” (IV.14.36), demeyru “demiyor” (IV.25.34)

Çokluk Birinci Kişi

Kişi eki olarak -z ve -s ekleri kullanılır.

-(I⁴)yorus, -(I⁴)yorus: deyorus “diyoruz” (IV.23.4), yatıyoruz “yatıyoruz” (IV.25.39), duruyorus “duruyoruz” (IV.12.1)

-(I⁴)yurus / -(I⁴)yurus / - (I⁴)yuruĶ: Kişi eki olarak -z ve -s ekleriyle birlikte -K eki de kullanılır. Olumsuz bazı çekimlerde ünlü kaynaşmasına dayalı olarak ünlü uzunluklarının oluştuğu görülür.

gidiyurus “gidiyoruz” (IV.14.38), eTmēyurus “etmiyoruz” (IV.24.47), sürüyuruĶ “sürüyoruz” (IV.12.3).

Çokluk Üçüncü Kişi

-(I⁴)**yorulā**: Şahıs eki olarak -lā eki kullanılır. Ek sonundaki r ünsüzünün erimesi, yandaki ünlünün uzamasına sebep olmuştur.

atıyorulā “atıyorlar” (IV.12.11), çekiyorulā “çekiyorlar” (IV.12.25)

-(I⁴)**yorulā**: dikildiylorulā “dikeldiyorlar” (IV.14.48)

3. 2. -yor / -yur Biçimleri

Bu şekillerden -yor eki Türkiye Türkçesi yazı dilinde kullanılan şimdiki zaman ekiyle aynıdır. -yur biçimi, y'nin daraltıcı etkisiyle ortaya çıkmıştır. Tespit edilebilen örneklerle göre bu şimdiki zaman çekimi şu şekillerde yapılmaktadır:

-(I⁴)**yorsuñ**: Bu çekimde zamir kökenli şahıs ekleri kullanılmıştır. biliyorsuñ “biliyorsun” (IV.22.168)

-(I⁴)**yor**: Ünlü kaynaşmasına bağlı uzun ünlüler meydana gelmiştir.

ğovalāyor “koyalıyor” (IV.25.90), oynāyor “oynuyor” (IV.12.100). bulmāyor “bulmuyor” (IV.25.4), durmāyor “durmuyor” (IV.23.5), durmeyor “durmuyor” (IV.27.93).

-(I⁴)**yur**: gönuyur “konuyor” (IV.14.6), durmāyur “durmuyor” (IV.23.9)

-(I⁴)**yorlā**: Olumsuzluk yapma ekinin şimdiki zaman ünlüsüyle kaynaşmasından ortaya çıkan ünlü uzaması burada da görülmektedir.

annamāyorlā “anlamıyorlar” (IV.23.96), ekmēyorlar “ekmiyorlar” (IV.9.12) deyorlā “diyorlar” (IV.22.166), isdeyorlā “istiyorlar” (IV.22.120),

-(I⁴)**yurlar / -(I⁴)yurlā**: ediyurlar “ediyorlar” (IV.17.7), bağıyurlā “bakıyorlar” (IV.22.61).

3. 3. -yo / -yu / -yı / -yü / -y Biçimleri

Türkiye Türkçesi ağızlarının birçoğunda ve günlük konuşma dilinde de rastladığımız -yo şimdiki zaman eki, -yor ekinin sonundaki r ünsüzünün düşmesiyle meydana gelmiştir. Diğer ekler -yo ekinin türeyen biçimlerdir. Konuyla ilgili şimdiki zaman çekimleri şunlardır:

Teklik Birinci Kişi

-(I⁴)**yon-(u)ğ / -(I⁴)yom** : Teklik birinci kişi çekiminde fiili kuvvetlendirmek amacıyla bazen +uğ ekinin⁵ kullanıldığı görülür. Bu çekimde kişi eki olarak -n ve -m ekleri kullanılmıştır.

bıraçıyon-uğ “bırakıyorum” (IV.27.25), deyon-uğ “diyorum” (IV.27.27); alıyon

5 Edremit ilçesine bağlı Beyoba köyünde tespit edilen bu ek, Eski Türkçe dönemindeki oğ / ök kuvvetlendirme edatının ekleşmesiyle meydana gelmiş olmalıdır.

“alıyorum” (IV.27.26), örüyön “örüyorum” (IV.22.131), alıyom “alıyorum” (IV.27.6)

-(I⁴)yun : geziyun “geziyorum” (IV.7.106), güdüyun “güdüyorum” (IV.26.32),
çorKımyun “korkmuyorum” (IV.6.10)

-(I⁴)yın / -(I⁴)yım: Yalnız düz ünlülü fiil tabanlarına gelen bu ekler, -n ve -m kişi ekleriyle çekimlenir.

alamāyın “alamıyorum” (IV.10.33), bilmēyın “bilmiyorum” (IV.13.11), geliyın
“geliyorum” (IV.13.27), yatıyın “yatıyorum” (IV.8.79), geliyım “geliyorum” (IV.13.1)

Teklik İkinci Kişi

İyelik ve zamir kökenli kişi ekleri birlikte kullanılır.

-(I⁴)yoñ: biliyoñ “biliyorsun” (IV.9.25), geziyoD “geziyorsun” (IV.9.129),
beslēyoD “besliyorsun” (IV.9.129)

-(I⁴)yuñ / -(I⁴)yusuñ / -(I⁴)yusun : Zamir kökenli kişi ekinin sonunda görülen
nazallaşmalar, iyelik ekinden ekinden bulaşma yoluyla meydana gelmiş olmalıdır.

baçıyoD “bakıyorsun” (IV.26.34), biliyoD “biliyorsun” (IV.19.29), bälāyusuD
“bağlıyorsun” (IV.14.36), deliyusun “deliyorsun” (IV.18.30)

-(I⁴)yıñ, -(I⁴)yısıñ: Düz ünlüyle başlayan fiil tabanlarında görülmektedir.

annāyıD “anıyorsun” (IV.10.47), yıçāyıD “yıkıyorsun” (IV.10.74), omuzlāyısıD
“omuzluyorsun” (IV.18.23).

-(U)ysUn: Zamir kökenli kişi ekleriyle çekimlenen bu şekilde şimdiki zaman eki
y ünsüzüdür.

doçıysun “dokuyorsun” (IV.18.28), alüysündür “alıyorsundur” (IV.7.16),
ğarıysün “karıyorsun” (IV.7.3)

Teklik Üçüncü Kişi

Olumsuz çekimlerde ünlü kaynaşmasına bağlı olarak ortaya çıkan uzun ünlüler
fazlaca görülür.

-(I⁴)yo: oynēyo “oynuyor” (IV.8.58). aranmāyo “aranmıyor” (IV.18.43), gelmēyo
“gelmiyor” (IV.8.56).

-(I⁴)yu: ödēyo “ödüyor” (IV.18.18), yıçāyo “yıkıyor” (IV.18.5). kesilmēyo
“kesilmiyor” (IV.17.146), çıçıyo “çıkıyor” (IV.10.2), düşüyo “düşüyor” (IV.4.3),
esiyu “esiyor” (IV.1.46)

-(I)yi: geliyo “geliyor” (IV.8.4), ekiliyo “ekiliyor” (IV.14.4), olmiyo “olmuyor”
(IV.8.23), çıçmāyo “çıkıyor” (IV.10.3), dikmēyo “dikmiyor” (IV.12.32)

Çokluk Birinci Kişi

-(I⁴)yus: Kişi eki olarak genellikle -s eki kullanılmaktadır.

çiziyus “çiziyoruz” (IV.17.72), yapıyus “yapıyoruz” (IV.1.21), hazırlāyus “hazırlıyoruz” (IV.17.89), temizlēyus “temizliyoruz” (IV.17.81)

-(I⁴)yız / -(I⁴)yıs / -(I⁴)yıç: Düz ünlüyle sona eren fiil tabanlarına gelen bu şekilde kişi eki olarak -s, -z ve -k ekleri karışık olarak kullanılır.

ğatıyız “katıyoruz” (IV.13.9), yapıyız “yapıyoruz” (IV.10.26), yatıyıs “yatıyoruz” (IV.8.68), bişiriyıç “pişiriyoruz” (IV.13.10)

-(I⁴)yüs, -(I⁴)yük: -k ve -s kişi ekleri kullanılmaktadır. yapıyüs “yapıyoruz” (IV.4.34), sürüyük “sürüyoruz” (IV.3.4)

Çokluk İkinci Kişi

-(I⁴)yuñuz: biliyuñuz “biliyorsunuz” (IV.2.23), yapıyuñuz “yapıyorsunuz” (IV.26.21)

Çokluk Üçüncü Kişi

-(I⁴)yular: indiriyular “indiriyorlar” (IV.17.133), yapıyular “yapıyorlar” (IV.17.133)

-(I⁴)yulā: Çokluk ekinin sonundaki -r ünsüzünün erimesi, a ünlüsünü uzatmıştır. biliyulā “biliyorlar” (IV.6.36), dolduruyulā “dolduruyorlar” (IV.5.28), alamıyulā “alamıyorlar” (IV.4.2)

-(I)yıllar: Düz ünlülü fiil tabanlarında görülen bu şeklin olumsuz çekimlerinde ünlü uzunlukları görülür.

oynēyiler “oynuyorlar” (IV.8.58), yadırgıyılar yadırgıyorlar” (IV.8.48), yaPmēyiler “yapmıyorlar” (IV.8.59), getimēyiler “getirmiyorlar” (IV.10.41).

-(I⁴)yılā: Şimdiki zaman eki olarak y ünsüzü kullanılır. dutuyulā “tutuyorlar” (IV.1.14), düylē “diyorlar” (IV.3.37), gidiylā “gidiyorlar” (IV.13.31), yapıylā “yapıyorlar” (IV.5.28), yapıylā “yapıyorlar” (IV.4.29)

3. 4. -ōru / -ūru / -ūrū Biçimleri

Balıkesir’de sadece Yörük ağızlarında görülür. -yuru, -yuru, -yörü ve -yürü biçimlerinin kendilerinden önceki bağlantı ünlüleriyle birlikte kaynaşması, bu biçimleri ortaya çıkarmış olmalıdır (geleyoru > gelōru, gelmeyoru > gelmōru).

Bu konuda tespit edilebilen örnekler şunlardır:

-ōrun-(u): Teklik birinci kişi olumsuz çekiminde bazen kişi ekinde sonra -u pekiştirme eki kullanılmaktadır.

bilmōrun-u “bilmiyorum ki” (IV.12.123), aḍladōrun “anlatıyorum” (IV.24.11), bilmōrun “bilmiyorum” (IV.12.126).

-ūrūn: sıçūrūn “sıkıyorum” (IV.24.40), bilmūrūn “bilmiyorum” (IV.12.141)

-**ürün**: bilærün “biliyorum” (IV.24.33).

-**öru**: soröru “soruyor” (IV.24.10), yapöru “yapıyor” (IV.24.12), olmör “olmuyor” (IV.12.36)

-**üru**: tutüru “tutuyor” (IV.24.15), sıçılmüru “sıkılmıyor” (IV.16.45)

-**ürü** : edærü “ediyor” (IV.24.45), işlærü “işliyor” (IV.16.45), getürærü “getiriyor” (IV.16.8)

3. 5. -ö / -^a / - ü Biçimleri

Bu şimdiki zaman şekillerinin tamamı Balıkesir’deki Yörük ağızlarıyla beraber bazı Manav ağızlarında görülmektedir. Bunlardan -^a şekline Yörük ve Manav⁶ ağızları yanısıra Çepni ağzında da yaygın olarak rastlanır. -ö, -ü, -^a şimdiki zaman şekillerinin tespit edilen örneklerdeki çekimleri kişilere göre şu şekildedir:

Teklilik Birinci Kişi

-**a**n : Zamir kökenli kişi ekleriyle çekimlenen bu şekilde -y ünsüzünün daraltıcı tesiri olmalıdır.

d^an “diyorum” (IV.1.5), gel^an “geliyorum” (IV.13.26), hatırl^an “hatırlıyorum” (IV.26.2).

-**üm**: Genellikle yuvarlak ünlülü fiil tabanlarına gelen bu ekle ilgili bazı örneklerde m dudak ünsüzünün yuvarlaklaştırıcı tesiri de olmalıdır.

duræm “duruyorum” (IV.3.53), göræm “görüyorum” (IV.3.105), yamæm “yamıyorum” (IV.3.121)

-**ün**: -üm şekliyle aynı biçimde ortaya çıkmış olmalıdır. Kişi olarak -n eki kullanılmıştır.

atæn “atıyorum” (IV.7.4), dæn “diyorum” (IV.16.102), isdæn “istiyorum” (IV.3.84), bilmæn “bilmiyorum” (IV.2.26)

Teklilik İkinci Kişi

-**öñ**, -**ön**: Kişi eki olarak genellikle nazal n’nin kullanılmasıyla birlikte bazen nazallığın kaybolduğu görülür.

oturöd “oturuyorsun” (IV.16.64). duymön “duymuyorsun” (IV.16.120)

-**a**ñ: bil^añ “biliyorsun” (IV.10.64)

-**ün**: everæñ “everiyorsun” (IV.3.109), gezæñ “geziyorsun” (IV.1.78), bilmæñ “bilmiyorsun”(IV.16.113)

6 Manav, *Konargöçer olmayan yerleşik ve yerli Türk unsurlar veya Yerleşik düzene geçiş çok eskilere dayanan, hareketli nüfusa karşın devamlı yerleşik düzende yaşayan Türk halkı* anlamlarına gelmektedir.

Tarihî kaynaklarda “Marsavlar”, “Manavlı veya Manavlı”, “Manavlar Perakendesı” adlarıyla kaydedilen bu topluluğun *Yörükan Taifesine* bağlı olduğu belirtilir (Türkay 2001: 491).

Bu kelime, “Taze yemiş satan esnaf”ve “Balkan göçmenlerince, Osmanlı döneminde İstanbul saraylarının sebze, meyve, et, süt ve yoğurt gibi ihtiyaçlarını karşılayan yerleşik yöre insanı” olarak da tanımlanmaktadır (Aktaş 2002: 1). Manav, Balıkesir ve yöresinde 16. asra kadar yerleşik düzene geçmiş olan Türkler için kullanılır.

Teklik Üçüncü Kişi

-**o:**⁷ varō “varıyor” (IV.15.11), tanımō “tanımıyor” (IV.16.63)

-**a:** bār^a “bağırıyor” (IV.10.82), dik^a “dikiyor” (IV.11.34), ed^a “ediyor” (IV.7.11), durdur^a “durdurmuyor” (IV.7.1)

-**ū** / -**ū:** bişæ “pişiyor” (IV.1.61), çalışæ “çalışıyor” (IV.3.78), çekilæ “çekiliyor” (IV.10.27), olmæ “olmuyor” (IV.5.92), vermæ “vermiyor” (IV.10.6), dutmū “tutmuyor” (IV.16.1)

Çokluk Birinci Kişi

-**öz** : bilmōz “bilmiyoruz” (IV.12.126)

-**a:s**, -**a:z**: al^{a:s} “alıyoruz”(IV.5.13), dik^{a:s} “dikiyoruz” (IV.11.32), ğal^{a:z} “kaldıyoruz” (IV.11.21)

-**ūs**, -**ūz**: alæs “alıyoruz” (IV.3.75), biçæs “biçiyoruz” (IV.3.6), bilæs “biliyoruz” (IV.16.37), ay^{læz} “ayıklıyoruz” (IV.3.16), bilmæs “bilmiyoruz” (IV.16.36), ğaynatmæs “kaynatmıyoruz” (IV.3.101).

Çokluk İkinci Kişi

Örneğini nadir olarak tespit edebildiğimiz bir şimdiki zaman çekimidir.

-**a:sis** : yap^{a:sis} “yapıyorsunuz” (IV.7.4)

Çokluk Üçüncü Kişi

-**olā**: açōlā “açıyorlar” (IV.16.7), baçōlā “bakıyorlar”(IV.16.5)

-**a^lĀ**, -**a^lAr**: ed^{a^l}lē “ediyorlar” (IV.7.12), gey^{a^l}ler “giyiyorlar” (IV.8.56), yap^{a^l}lā “yapıyorlar” (IV.1.74), çıçar^{a^l}lar “çıkarıyorlar” (IV.10.33)

-**ū^lĀ**: bişiræ^llē “pişiriyorlar” (IV.16.70), dövæ^llē “dövüyorlar” (IV.3.48), dæ^llē “diyorlar” (IV.16.6), oynæ^llā “oynuyorlar” (IV.1.56)

3. 6. -I⁴P bā- / -I⁴P bar- / -I⁴P barı⁻⁸ Biçimleri

Fiil + I⁴P bā- ve Fiil + I⁴P bar- şimdiki zaman biçimlerindeki *bar-* yardımcı fiilinin Eski Türkçe dönemindeki “bar-“ fiilinden geldiği düşünülmektedir.⁹

-I⁴P bā- yapısının -I⁴P bar-ır >-I⁴P bar-ı>-I⁴P bā- şeklinde geliştiği ve ek sonundaki r ünsüzünün kaybolmasıyla uzun a ünlüsünün oluştuğu düşünülmektedir. Aynı biçim Muğla ili ağızlarında da görülmektedir (Akar 2004: 57).

7 Şimdiki zamanın bu şeklinin Balıkesir’deki Yörük ağızları yanında özellikle Dursunbey, Bigadiç ve Kepsut ilçelerindeki Manav ağızlarında da yaygın olarak kullanılması ilgi çekicidir.

8 Havran ilçesine bağlı Karaoğlanlar Köyünden soruşturma yoluyla tespit ettiğimiz -I⁴P bar- biçiminin çekimi şu şekildedir:

Teklik 1. Kişi:	geliP barn	Çokluk 1. Kişi:	geliP bartz
Teklik 2. Kişi:	geliP barsıD	Çokluk 2. Kişi:	geliP barsız /sıDız
Teklik 3. Kişi:	geliP barı	Çokluk 3. Kişi:	geliP barırlar

9 Bugün bu şeklin yerini -İp dur- yapısı almıştır. *Okuyupduruyor, gelipduruyoruz.*

Balıkesir Yörük ağzlarında kullanım alanı daha yaygın olanı “ Fiil + I⁴P bā-” biçimidir. Bu yapının en belirgin özelliği şu anda yani olayın konuşulduğu anda gerçekleşmekte olan fiilleri anlatıyor olmasıdır.¹⁰

-I⁴P bar- şeklinin ise Yörük ağzlarında yalnız çokluk birinci kişi çekimi tespit edilebilmiştir. biçip barız “biçiyoruz, biçmekteyiz” (IV.15.17), beceremēP baris “beceremiyoruz” (IV.22.167)

Şimdiki zaman şeklinin çekimleri göre şöyle yapılmaktadır:

Teklik Birinci Kişi

-I⁴P bān¹¹: isdēP bān “istiyorum, istemekteyim” (IV.22.147), satıP bān “satıyorum, satmaktayım” (IV.21.76)

-I⁴P bām : diyiP bām “diyorum, demekteyim” (IV.21.62)

Teklik İkinci Kişi

-(I⁴)P bāñ: getiriP bāñ “getirmektesin” (IV.21.69), soruP bāñ “sormaktasın” (IV.22.84), yapıP bāñ “yapmaktasın” (IV.21.76)

-(I⁴)P bāsīñ: acıyıP bāsıñ “acıymaktasın, acıyıp duruyorsun” (IV.21.56), geliP bāsıñ “gelmektesin” (IV.21.54), isdeP bāsıñ “istemektesin” (IV.15.35)

Teklik Üçüncü Kişi

-(I⁴)P pā: barıP pā “varmakta” (IV.15.13), ğonuP pā “konuyor, konmakta” (IV.15.7), oluP pā “olmakta, oluyor” (IV.15.12)

-(I⁴)P bā: çııP bā “çıkıyor” (IV.22.148), geliP bā “geliyor” (IV.21.85), gidiP bā “gidiyor” (IV.21.43)

Çokluk Birinci Kişi

-(I⁴)P bāz¹²: gidiP bāz “gidiyoruz, gitmekteyiz” (IV.31.63), işlemēP pāz “işlemiyoruz” (IV.15.2)

Çokluk Üçüncü Kişi

-(I⁴)P bālā, -(I⁴)P bāla: alıP bālā “almaktalar, alıyorlar” (IV.22.115), ğoyvuruP bāla “koyuvermekte” (IV.21.64)

10 Edremit'e bağlı Beyoba Köyündeki derlememiz sırasında bu ekle ilgili olarak anlatılan bir hadiseye göre; köy ilkokulunu teftişe gelen ilköğretim müfettişi öğrencilerden *Postacı* şarkısını söylemelerini ister. Öğrenciler de bu çocuk şarkısını:

“*Bak postacı gelip pā, selam verip pā*

Herkes ona bakıp pā, merak edip pā” biçiminde söyler ve halk arasında bu şekilde yayılır.

11 Aynı biçim Denizli / Tavas İlçe ağzında da görülmektedir. *satılıP ban* “satıyorum” (Korkmaz 1994: 65)

12 Tavas ağzında *alaşıP-bārız* “ağlaşıyoruz” biçimi mevcuttur (Korkmaz 1994: 65)

-(I⁴)P bālar: basıP bālarımış “basmaktalarmış, basıyorlarmış” (IV.21.81), biçiP bālar “biçiyorlar, biçmekteler” (IV.15.17)

3. 7. -I⁴P batı / -I⁴P batır¹³ Biçimleri

“Fiil + I⁴P batı ” ve “Fiil + I⁴P batır” biçimlerinin¹⁴ “ Fiil + I⁴P yat-ır” biçimden ortaya çıktığı ve y'nin p'nin tesiriyle b'ye (y> b) dönüştüğü düşünülmektedir¹⁵ (Caferoğlu 1962: 109; Akar 2004: 57).

Gülensoy, bu yapıların Nogay, Kırım ve Türkmen Türkçelerinin etkisinden kaynaklandığını belirtir (Gülensoy 1985: 291).

Balıkesir Yörük ağzındaki bu yapı yine konuşmanın yapıldığı anda gerçekleşen eylemlerde kullanılır. Şimdiki zaman şekliyle ilgili örnekler şunlardır:

Teklik Birinci Kişi

-I⁴P batır-ın: satıP batırın “satıyorum, satmaktayım” (IV.24.40), deyviriP batırın “demekteyim” (IV.24.103), tasalanıP batırın “tasalanıyorum” (IV.24.49)

Teklik Üçüncü Kişi

-(I⁴)P batır: baçıP batır “bakmakta, bakıyor”(IV.24.96), dēP batır “demekte” (IV.24.15)

-(I⁴)P batı: dutuvēriP batı “tutuvermekte” (IV.24.39), sōP batı “sormakta” (IV.24.16), soruP batı “sormakta” (IV.16.92). beceremēP batı “ beceremiyor” (IV.24.100).

Çokluk Üçüncü Kişi

-(I⁴)P batır-lā: götürüP batırlā “götürüyorlar” (IV.24.104)

Balıkesir Yörük ağzında tüm bu şimdiki zaman biçimlerinden başka bir de “-I⁴P

13 -Ip batı ve -Ip batır biçimlerinin diğer Anadolu ağzlarından Muğla, Aydın, Milas, Gördes-Kıranköy ağzlarındaki kullanımıyla ilgili örnekler şunlardır:

yiyi batı “yiyor” (Aydın), *akı batı* “akıyor” (Muğla), *diyi batırın* “diyorsun” (Milas), *çağırı batıllā* “çağırıyorlar” (Milas), *yeke patırız* “yıkıyoruz” (Muğla), *yazı vatıdl* “yazıyordun” (Aydın), *yakap batırkana* “yıkıyorken” (Gördes-Kıranköy), *gelip batır* “geliyor” (Gördes-Kıranköy), *gelip batırı* “geliyor” (Muğla), *yazıp batı* “yazıyor” (Teke Sancar), *çöşüp batır* “çözüyor” (Teke / Sancar). (İlker 1999: 81).

14 Bu eklerle ilgili olarak *Türkiye Türkçesi Ağzlarında Fiil Çekimi* adlı çalışmada, *biz üşüğü batırız* “biz üşülmekteyiz”, (*Muğ., Muğ. A, 111*); *ne gelipşbatır* “niye geliyorsunuz?”, (*Nev. Derinkuyu, Doğala K., Nev. YA, 139 / XIV / 25*); *ne yatıp-batır* “niye yatıyorsunuz?”, (*Nev. Derinkuyu, Doğala K., Nev. YA, 139 / XIV / 26*) örnekleri verilmektedir (Ay 2009: 809).

15 Bu biçimin, “-Ip batır” biçiminde baskın ünsüzün -b olmasından dolayı “batır-” filinden geliştiği belirtilmektedir (İlker 1999: 81).

dur-” biçimiyle teşkil edilen şimdiki zaman biçimleri vardır. Bu konudaki örnekler; dönüPduru “dönüpduruyor” (IV.12.12), ālāpdürü “ağlayıpduruyor” (IV.16.123) biçimindedir.

4. Sonuç

4.1. Yazımızın başında da belirttiğimiz gibi Balıkesir Yörük ağzlarındaki en belirgin özellik, şimdiki zaman ifadelerinde görülen farklı yapılarıdır.

4.2. Esasen *yoru-*, *Fiil + Ip yat-* ve *Fiil + Ip bar-* ” şekillerinden ortaya çıkan bu şimdiki zaman biçimlerinde, bazı ses olayları neticesinde değişimler meydana gelmiştir. Bu ses olayları, daha çok y ve r ünsüzlerinin sebep olduğu daralma, incelmeye, büzülme ve ünsüz kaybolması hadiseleridir.

4.3. Balıkesir Yörük ağzlarıyla ilgili bir başka husus da fiil tabanının ince sıralı veya kalın sıralı olmasına göre ekin değişebilmesidir. Bu durum genellikle dil veya dudak uyumu sırasında görülür.

4.4. Uzun ünlüler ise genellikle ünsüz düşmeleri sonucunda ortaya çıkmaktadır. Fiil tabanı sonundaki ünlüyle şimdiki zaman ekinin bağlantı ünlüsünün kaynaşması, uzun ünlülerin oluşmasına sebep olur. Bu durum ana ağız gruplarından sadece Yörük ağzlarında görülür. (oyñāyo, oynamāyo, isdēyom gibi).

4.5. “I⁴P batı, -I⁴P batır, I⁴P bā- ve -I⁴P bar-” şimdiki zaman biçimleri, “ Fiil + Zarf-fiil + Yard. Fiil + (Geniş Zaman Eki) + Kişi Eki” yapısından ortaya çıkmışlardır. Sonradan bu yapı içerisinde meydana gelen ses olayları farklı şekilleri ortaya çıkarmıştır.

4.6. Balıkesir ili sınırları içerisindeki Yörük oymaklarının çok çeşitlilik göstermesi bu farklılıkların ortaya çıkmasındaki temel unsur olmalıdır.

5. Kaynaklar

AKAR, Ali (2004), *Muğla İli Ağzları*, Muğla: Muğla Üniversitesi Yay., Muğla.

AY, Özgür (2009), *Türkiye Türkçesi Ağzlarında Fiil Çekimi*, TDK Yay., Ankara .

AKTAŞ, Ali (2002), “Sakarya’da Yaşayan Manavlar”, *Irmak Kültür ve Sanat Dergisi*, S. 14-15, Sakarya.

AYHAN, Aydın (1999), *Balıkesir ve Çevresinde Yörükler, Çepniler ve Muhacırlar*, Zağnos Vakfı yayınları, Balıkesir.

- CAFEROĞLU, Ahmet (1963), “Muğla Ağzı”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten (1962)*, TDK Yay., s. 107-130, Ankara.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican (2007), “Muğla Ağzında Kullanılan Bir Şimdiki Zaman Şekli”, *Makaleler; Dil-Destan-Tarih- Edebiyat*, Yayına Hazırlayan: Doç. Dr. Ekrem Arıkoğlu, s. 376-379, Akçağ Yay., Ankara.
- GÜLENSOY, Tuncer (1985), “Anadolu Ağzlarında Şimdiki Zaman Eki”, *Türk Kültürü Araştırmaları* , XXIII/ 1-2, s. 282-295, Ankara .
- İLKER, Ayşe (1999), “ Manisa-Göredes Ağzında Şimdiki Zaman İşlevli –İp Batır Birleşik Fiili Hakkında”, *I. Balıkesir Kültür Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, Balıkesir Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Yay., s. 79-83, Balıkesir.
- KARAHAN, Leylâ (1996), *Anadolu Ağzlarının Sınıflandırılması*, TDK Yay., Ankara.
- KORKMAZ, Zeynep (1994); *Güney-Batı Anadolu Ağzları – Ses Bilgisi (Fonetik)*, TDK Yay., Ankara
- MUTLU, Hüseyin K. (2008); *Balıkesir İli Ağzları (İnceleme-Metinler-Sözlük)*, *Doktora Tezi, I, II Cilt*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tez Danışmanı: Prof. Dr. Leylâ Karahan, Ankara.
- ORHONLU, Cengiz (1987); *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskânı*, Eren Yayıncılık ve Kitapçılık, İstanbul.
- ÖZTÜRK, Erol (2001), *Silifke ve Mut`taki Sarıkeçili ve Bahşiş Yörükleri Ağzı*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Konya.
- TÜRKAY, Cevdet (2001), *Başbakanlık Arşivi Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğunda Oymak, Aşiret ve Cemaatler*, İşaret Yay., İstanbul.

Çıkma Durumu Eki Pekiştirme Eki Olabilir mi?

İ. Gülsel SEV*

Özet

Çıkma durumu eki kelime gruplarında ve cümlede fiilin gösterdiği oluş ve kılışın kendisinden uzaklaştığını göstermek veya sebep bildirmek için kullanılan ve daha başka görevler de yüklenmiş olan +DAn durum ekidir. Pekiştirme eki ise ad veya ad soyundan bir kelimeye gelerek anlamını güçlendiren ek veya ekleşmiş edattır. Bu yazıda çıkma durumu ekinin pekiştirme işlevi üzerinde durularak pekiştirme ekleri arasında değerlendirilip değerlendirilmeyeceği ortaya konulacaktır.

Anahtar kelimeler: çıkma durumu eki, pekiştirme, pekiştirme eki.

Abstract

Ablative is a +DAn case suffix which shows that the occurrence and render indicated by the act is away from itself or to indicate a reason in phrases and sentences and additionally, it also have some other functions. Reinforcement intensive is a suffix or an integrated preposition which strengthens the meaning of a noun or nominal. In this paper reinforcement function of ablative will be considered and whether ablative can be included within reinforcement intensives or not.

Key words: ablative, reinforcement, reinforcement intensive

Çıkma durumu (Alm. ablativ, Fr. ablatif, İng. ablative, Lat. ablativus, Osm. den'li mef'ul, mef'ûlün anh) kelime gruplarında ve cümlede, fiilin gösterdiği oluş ve kılışın kendisinden uzaklaştığını göstermek için kullanılan ad durumudur.¹ Daima ekli olan bu hâl isimlere +DAn ekiyle bağlanır.

Ekin ana fonksiyonu uzaklaşma ifade etmektir. Ancak bu ekin Ergin'in de ifade ettiği gibi çok çeşitli özel fonksiyonları vardır: uzaklaşma, çıkma, yer, ayrılma, menşe, cins, terkip, başlama, mahrumiyet, yokluk, vasıta, zaman, sebep, tarz, ölçü, değer,

* Doç. Dr., Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

¹ Korkmaz, Zeynep: **Gramer Terimleri Sözlüğü**, TDK Yayınları, Ankara 2007, s. 60.

kıymet, bedel, parça, kısım, karşılaştırma, korku, ürküntü, hoşlanma, vazgeçme, aitlik, çeşit, vasıf, tercih, görüş, noktainazar vs.²

A. Dilaçar, şekilce –den eki ile yapılan bu “hâl”in 30 kadar görevi olduğunu belirterek şu örnekleri verir: köprüden geçmek (geçiş), bir şeyden hoşlanmak, usanmak, korkmak vb. (geçişsiz fiillerde), ondan dayak yedim (edilgen fiillerle), korkusundan gelmedi (neden), resim sanatından anlamak (bilgisi bulunmak), birden oturuverdi (apansız), **ağlayarak** geldi (durum süresi), her dilden konuşur (çeşitleme), yeniden yeniye (yakın geçmiş), deriden eldiven (madde), esnaftan biri (sınıf), kudret elinden yazılmış (araç), dersini hangi kitaptan çalıştın? (kaynak), bundan fazlası (kıyaslama), sizden bahsettiler (hakkında), erkenden sokağa çıktık (zaman), yumurtaları kaçtan aldınız? (paha esası), başından vuruldu? (nahiye), yalancıkdan bir kavga (nitelik), daireden söylediler (menşe), köye bu yoldan gidilir (izlemek), benden yana çıktı (taraf, birlik), birazdan gelirim (süre), evden nasıllar? (topluluk), buraya uğramadan gitti (-sız değeri), daha girmeden anladım (önce), seneden seneye (aşamalı), iyiden iyiye (aşırılık), toptan satmak (tarz) vb.³

Bu yazıda çıkma durumu ekinin pekiştirme işlevinden hareketle pekiştirme eki olup olamayacağı üzerinde durulacaktır.

Pekiştirme; kök kelimenin belirttiği özelliği çeşitli yollarla yoğunlaştırma, *Pekiştirme eki* ise (Alm. verstärkungsendung, Fr. renforcement, intensif, particule d'intensite, İng. reinforcement intensive, Osm. lâhika-i te'kid) ad veya ad soyundan bir kelimeye gelerek anlamını güçlendiren ek veya ekleşmiş edattır. Bu eklerin başlıcaları +Ok⁴ ve +k, +ÇA, +ÇAK, +kınıyA > +kıya, yme > +ma, +m; bunlara ilaveten +GAK, +rAk, +IA, +çI'dir. timin+ök > timinök: hemencecik, neçe+ök > neçük: nasıl, barır+ça > barça: bütün, hepsi, az+kınıya > azkına: azıcık, yig+rek > yigrek: daha iyi; körk+le: daha güzel; demin+ce+cik > demincecik: hemen biraz.⁵

Konumuz temelde -ArAk⁶ zarf-fiiliyle ilgili olduğu için bu zarf-fiilin Türkçede hangi işlevleri yerine getirdiğine bir bakalım⁷:

- Cümledeki asıl fiilin gösterdiği hareketle aynı zamanda yapılan başka bir hareketi bildirir. Ekin bu işlevi genelleşmiş durumdadır.

“Ağaçların bile sıhhatine **imrenerek** yürürdüm.” (Peyami Safa - Dokuzuncu Hariciye Koşuşu, 9)

“Genç kızlar kendilerini **tutamayarak** gülüşmeye başladılar.” (Y.Kadri Karaosmanoğlu, Kiralık Konak, 155)

2 Ergin, Muharrem: **Türk Dil Bilgisi**, Bayrak Yayınları, İstanbul 1988, s. 224.

3 Dilaçar, A: **Gramer**: Tanımı, Adı, Kapsamı, Türleri, Yöntemi, Eğitimdeki Yeri ve Tarihçesi, s. 95.

4 Konuyla ilgili bk. Korkmaz, Zeynep: Türkçede ok/ök Pekiştirme (Intensivum) Edatı Üzerine, **Türk Dili Üzerine Araştırmalar I. Cilt**, TDK Yayınları Ankara 2005, s. 98-109.

5 Korkmaz, Zeynep: **age.**, Ankara 2007, s.174-175.

6 Ekin yapısıyla ilgili bilgi için bk. Korkmaz, Zeynep: “-arak/-erek Ekinin Yapısı Üzerine”, **Türk Dili Üzerine Araştırmalar I. Cilt**, TDK Yayınları Ankara 2005, s. 128-132.

7 Konuyla ilgili açıklamalar Korkmaz'ın Türkiye Türkçesi Grameri'nden alınmıştır. Korkmaz, Zeynep: **Türkiye Türkçesi Grameri**, TDK yayınları, Ankara 2003, s. 993-999.

- Asıl fiilden biraz önce yapılan hareketi bildirir.
“Ellerini toprağa **bastırarak** usul usul kalktı.” (Yaşar Kemal-İnce Memed, 47)
“Altımızda bir mayıs gününü **birakarak** şubat ayını yukarda kamçı gibi bizi bekler bulduk.” (Sait Faik Abasıyanık, Lüzumsuz Adam, 49)
- Cümle içinde aynı işlevde iki veya daha fazla zarf-fiilin kullanılma durumunda, anlatımdaki tekrarı ve üsluptaki tek düzeliği gidermek üzere, -ArAk yanında aynı değerdeki -İp’lı zarf-fiil de kullanılabilir.
“Babaları arabaya atlayıp çarşıya **inerek**, çocuklarının ihtiyacı olan şeyleri alıp getirdi.”
- -ArAk’lı zarf-fiil şahıs kavramını cümledeki esas fiilden aldığı için, cümledeki öznesi her iki ögede de ortaktır.
“Adnan teyzesini **hatırlayarak** burada durdu.” (Mithat Cemal Kuntay-Üç İstanbul, 32)
Pek nadir hâllerde her iki ögenin öznesi farklı olabilir. Bu durumda da her iki öznenin biri gayri şahsî ifade taşır ya da esas fiil edilgen yapıdadır.
“Nihal belinden çarşafı **sarkarak** odasından çıktı.” (Halit Ziya Uşaklıgil-Aşk-ı Memnu)
“Eve hırsız girdi **sanılarak** bahçede tertibat alınmıştı.”
- -ArAk ekli zarf-fiil, cümledeki esas fiiline, aynı zamanda veya biraz önce gerçekleşme ilişkisiyle değil, doğrudan doğruya “-mak suretiyle” anlamında bir tarz bildirme ilişkisi ile de bağlanabilir.
“İhtiyar kadın merdivenden her basamaktan durup **dinlenerek** inmeye başladı.” (Oktay Akbal, Garipler Sokağı, 20).
- Yalnızca tarz bildirme işlevindeki bu zarf-fiil, genellikle tekrarlı -A...-A zarf-fiilinin yerini tutar ve onunla kolayca yer değiştirebilir.
“Ettiği eşkiyalığı bir kahramanlık gibi **anlatarak** (ya da anlata anlata) herkesi ağzına bakıtıyor.” (H. Rahmi Gürpınar, Eşkiya İkinde, 23)
- -ArAk’lı zarf-fiil, bazen asıl fiile “-dığı için, -dan dolayı” anlamında bir sebep ilişkisi ile de bağlanabilir.
“Adeta **korkarak** eve dönmeye karar verdim.” (Halide Edip Adivar, Kalp Ağrısı, 63)
- -mA olumsuzluk ekinden sonra gelen -ArAk eki, esas fiile “-mAdAn, -mAkIsZIn” zarf-fiillerinin yerini tutan bir olumsuzluk ilişkisi ile bağlanır.
“Ara sıra, ben de bu konuşmalara **istemeyerek** kulak misafiri olurum.” (Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Hep O Şarkı, 60)
- -ArAk eki belirli birkaç fiilde, anlam kaymasına uğrayarak kalıplaşmış edat veya zarflar da oluşturmuştur. bakarak (göre, nazaran), giderek (yavaş yavaş, gittikçe, nihayet), olarak (...vasfı ile, biçiminde) vb. açıklayıcı işlevi ile.
“Beytepe’ye **bakarak** burası daha yakın geldi bana.”
“Sana bu kitabı hediye **olarak** veriyorum.”

Açıklamalardan ve örneklerden de anlaşılacağı üzere –ArAk zarf-fiili, temelde, yüklemi tarz bakımından tamamlayan bir zarf-fiil olarak kullanılmaktadır.

–ArAk zarf-fiil ekinin fonksiyonunu güçlendirmek için +tAn çıkma durumu eki getirilir. Konuşma dilinden özellikle ağızlardan yazı diline geçmiş bir ek olan –ArAktAn ekinin gramerlerimizdeki kullanımına gelince;

J. Deny *Türk Dili Grameri*'nde “konuşma dilinde –(y)erek’li siyga git gide çok kere mefulünan sonucuyla –(y)erekden suretinde söylenmektedir der.” ve edebiyat diline de giren şu örneği verir:

“Birçok heveskar-ı tahsil adamlara tesadüf ediliyor ki fedakarlıkta **bulunarakdan** her türlü müşkilata **maruz olarakdan** kıraate başlıyorlar.”⁸

T. Nejat Gencan, –arak durum ulacını açıklarken –araktan biçiminde de kullanıldığı olur şeklinde ifade ederek Y.Kemal Beyatlı’dan alınan örneği verir.

Ben yolcuuyum bugün. Yolun ufkunda Çamlıca.

Hâlâ görünmüyor;

Hâlâ görünmüyor **diyerekten** sabırsızdım. (Karnaval ve Dönüş).⁹

T. Banguoğlu, –erek hâl zarf-fiilinin kimden hali ekiyle uzatılmış şekli de halk dilinde yaygındır diyerek Kayseri yöresine ait meşhur bir Türkünün nakaratını örnekler.

“Tek tek **basaraktan**, bade süzerekten

İnci **dizerekten**, gel yarım, gel aman.”¹⁰

H. Ediskun, –erek yapılı ulaca, kendinden sonraki eylemle daha kesin bir zamandaşlık anlamı verilerek istenirse, –den durum eki ulanır: Eve **koşaraktan** gitti... vb. biçiminde açıklar.¹¹

K. Acarlar, “kimi belirteç ve o görevde kullanılan sözcükler de yerine göre çıkma durumunda bulunurlar.” der ve şu örnekleri verir.

“Onu çoktan görmedim.”, “Tetik açılmış, tabanca elimde birden patladı.”, “Nereden geliyorsunuz?”, “Bu kumaşın metresini kaçtan aldınız.”, “Havalar yeniden soğudu.”, “Dünden haberim olsaydı gelirdim.”, “Bu günden işe başlamanız gerekiyor.”, “Yorgunum dedi, akşamdan yattı.”, “Babam ansızdan çıka geldi.”, “Çocuk **ağlayarakdan** yanıma sokuldu.”¹²

Acarlar’ın örneklerinin arasında –ArAktAn örneğinin bulunması kayda değerdir.

E. Naci Gökşen Çıkma Durumu (–den) ve Kapsamı isimli makalesinde çıkma

8 Deny, J: *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)*, Çev. A. U. Elöve, İstanbul 1941, § 1323.

9 Gencan, Tahir Nejat: *Dilbilgisi*, TDK yayınları, Ankara 1979, s. 394.

10 Banguoğlu, Tahsin: *Türkçenin Grameri*, TDK yayınları, Ankara 1995, s. 431.

11 Ediskun, Haydar: *Dilbilgisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1996, s. 254.

12 Acarlar, Kevser: Çıkma Durumunda (“den” halinde) Sözcüklerin Tümcede Türllü Kullanışları, *Türk Dili*, XXIV, 235 (Nisan 1971), s. 36.

durumu ekinin adlarda, sanlarda, deyimlerde, ilgeçlerde (edatlarda), belirteçlerde (zarflarda), eylemlerde (fiillerde) görülen fonksiyon çeşitliliğini değerlendirir.¹³

Gökşen, çalışmasının ‘eylemlerde’ kısmında “-erek ile yapılan ulaçlara bir de -den eklenerek söylenir: *bilerekten* konuşurum. *Gülerekten* gitti.” diyerek –ArAktAn yapısına yer verir.¹⁴

Z. Korkmaz ise “konuşma dilinden ve ağızlardan yazı diline geçmiş bir şekil olarak bazen –ArAk ekinin bir +DAn çıkma durumu ekiyle genişletildiği görülüyor. +DAn eki zarf-fiil ekindeki kılış tarzını biraz daha *güçlendirme işlevi* yüklenmiştir.” diyerek bir üslûp özelliği olarak Kemal Tahir’den şu örnekleri verir.¹⁵

“Aslında beriye didiklesinler az biraz, *ağlayaraktan* yumuşatsınlar.” (K. Tahir – Yorgun Savaşçı, 42)

“Kafama boynuzlu külahı geçirip kanat *çırparaktan*, muğlayıp *böğürerekten* iki dolandım ki, Koca Emmi “maşallah” dedi.” (K. Tahir – Devlet Ana)

“Bize dîdar gerek dünya gerekmez. Bize mana gerek dava gerekmez.” *diyerekten* gezele.” (K. Tahir – Devlet Ana, 239)

“Araya ateş tozunu, delikli demir rezilliğini *sokaraktan*, ademoğluyula senin alıp veremediğin nedir?” K. Tahir – Devlet Ana, 239)

“Çamurda *yüzerekten* yer değiştireceksin.” (K. Tahir – Devlet Ana, 29)

Ekin Anadolu ağızlarındaki kullanımıyla ilgili A. Buran +DAn ekinin -arak/-erek gerundiumuna eklenerek onun *anlamını pekiştirdiğini* söyler ve şu örnekleri verir.

“U vakıt adamın çok eskisi olüyo, ben *acıyarakdan* aldım.” (Kütahya)

“Ana avrat *sögerekden* geçdi getti.” (Erzincan/Kemaliye)

“Az gideller uz gideller, *konarahtan göçerekten*.” (Diyarbakır)¹⁶

“Uşak ağzında şöyle bir kullanım tespit edilmiştir.”

“Ebirê de orda dili *dutularakdan* geri gaçıyo.”¹⁷

Örneklerden de anlaşıldığı gibi -ArAk zarf-fiil ekinin tarz bildirme özelliği

-ArAktAn zarf-fiil ekinde de görülmektedir. Yani +DAn eki, temelde tarz bildiren zarf-fiil ekine eklenerek onun *fonksiyonunu pekiştirmekte, anlamını güçlendirmektedir*. Nitekim Kâmil Tiken çalışmasında -ArAk zarf fiil ekinin bakış açısı, gaye, karşılıksız gerçekleşme, sebep, sıralama, sonralık, şart, tarz, zamandaşlık, zıtlık ifade ettiğini belirtirken -ArAktAn zarf-fiil ekinin tarz ifade ettiğine değinir.¹⁸

13 Gökşen, E. Naci: Çıkma Durumu –den ve Kapsamı, *Türk Dili*, XXX, 279 (Aralık 1974), s. 973-978.

14 Gökşen, E. Naci: agm., s. 978.

15 Korkmaz, Zeynep: *age*, Ankara 2003, s. 994-995.

16 Örnekler A. Buran’ın kitabından alınmıştır. Buran, Ahmet: *Anadolu Ağızlarında İsim Çekim (Hâl) Ekleri*, TDK yayınları, Ankara 1996, s. 229.

17 Gülsevin, Güler: *Uşak İli Ağızları*, TDK yayınları, Ankara 2002, s. 135.

18 Tiken, Kâmil, Türkiye Türkçesinde Basit ve Birleşik Zarf-Fiillerin İfade ve İşlevleri, *TDAY-B*, 1999/I-II, Ankara 2003, s. 281-364.

Çıkma durumu ekiyle birlikte kullanılan diğer zarf-fiil eki –All’dir.

M. Ergin –All zarf-fiilini açıklarken “bu gerundium sonuna birçok defa *beri* edatını da almakta ve edatı alırken de, sonuna normal olmadığı hâlde, bazen ablatif şekline geçmektedir. *gideliden beri* misalinde olduğu gibi. Ergin -AlıdAn şeklinde kullanımın Eski Anadolu Türkçesi ve Osmanlıcada *beri* getirilmeden veya düşürülerek de aynı manada ablatif ile kullanıldığına değinerek şu örnekleri verir: *bulaludan, keseliden*.¹⁹

Dede Korkut Hikayelerinde ise -All zarf-fiilinin çıkma durumu eki aldığı son vokalinin düşürüldüğü örneğe rastlanmıştır.

“Bu ivi harab olası ere *varaldan berü* dahı karnum toymadı, yüzüm gülmedi.”²⁰
Dede Korkut, 8-1

Verdiğimiz örneklerde –AlıdAn *beri* yapısının zaman zarfı olarak kullanılması dikkat çekicidir. Bu durum –Alı zarf-fiil ekinin fonksiyonuyla ilgili olduğu kadar *beri* edatının çıkma durumu ekiyle kullanıldığında bir işin başlangıcını göstermesi işleviyle de ilişkilendirmek mantıklı görünmektedir.

Biz -AlıdAn *beri* biçiminin ortaya çıkmasında, aşağıdaki örnekte de görüldüğü üzere, *beri* edatının +DAn ekiyle kullanılan bir çekim edatı olduğunu da göz ardı edemiyoruz.

“Yalnız bende meçhul bir hastalık vardı, *sekiz yaşımdan beri* çekiyordum.” (P. Safa, Dokuzuncu Hariciye Koğuşu)

Türkiye Türkçesinde –All zarf-fiil ekinin *beri*’yle kullanıldığı şu örneği dikkate alarak ekin çıkma durumu ekli biçimi düşünüldüğünde +DAn ekinin pekiştirme özelliği kattığı açıkça görülecektir.

“*Babam şehirden çikalı (çikalıdan) beri* somurtmuştu.” (Sait Faik Abasıyanık)

Korkmaz, bu durumu “ağızların etkisiyle yer yer konuşma dilinde, -All zarf-fiil ekinin güçlendirici *beri* veya –dan *beri* edatı ile genişletilmiş kullanılışları” olarak ifade eder ve örnekler.

“Bu iş *başlayalı (başlayalıdan) beri* çalışanların hevesi arttı.”

“O uğursuz aramıza *gireliden beri* huzurumuz kaçtı gibi.”

Çıkma durumu ekinin pekiştirme görevli bir başka kullanımı da ekin özellikle zaman bildiren kelimelerden sonra getirilerek bu fonksiyonu yerine getirmesidir.

Meselâ; “*dün konuştum.*”, “*dünden konuştum.*” ile “*sabah geldi.*”, “*sabahtan geldi.*” cümleleri arasındaki fark zaman bildiren sözcüğün fonksiyonunu pekiştirmekten başka bir şey değildir.

Aşağıdaki örneklerde de aynı durum söz konusudur.

“Bir sabah Mustafa Kemal Paşa *erken* uyanmış ve kahvesini istemişti.” (İ. Bozdağ – Latife ve Fikriye)

¹⁹ Ergin, Muharrem, *age.*, İstanbul 1988, s. 323.

²⁰ Ergin, Muharrem, *Dede Korkut Kitabı I*, TDK Yayınları, Ankara 1989, s.76.

“Şimdi bilesin yarın sabah *erkenden* yola çıkacağız.” (İ. Bozdağ – Latife ve Fikriye)

“Bunu *evvelden (evvel)* haber veren yok mu?” (C.F. Başkut, Paydos)

Nitekim Acarlar adı geçen makalesinde zikredilen örneklerin çoğunun –den eki olmadan da söylenebileceğini ama, söze ya *pekiştirici bir nitelik katmak ya da anlamı istenilen yöne kaydırmayı sağlamak* amacıyla dilde bu türlü söyleyişlere de yer verildiğini ifade eder ve Acarlar’ın “*Akşam yattı*” ile “*Akşamdan yattı.*” tümcelerinin kullanım yerleri bakımından olan ayrılıkları açıkça anlaşılmıyor mu? ifadesi görüşümüzü desteklemesi açısından kayda değerdir.²¹

Anadolu ağızlarından aldığımız şu örnekte +dAn ekinin üzerine +A eki eklenmiştir. Böyle bir kullanımın zaman bildiren kelimedeki görülmesi ilgi çekicidir.

sabahdana < sabah + dan + a :

gidersin mutvağa sabahdana. sabahdana gız gider. (Elazığ)

sizi cella-edecem sabahdana. (Elazığ)²²

Örnekteki +dan+a kalıplaşmasına ek yığılması hadisesi mantığıyla yaklaşmak, iki ekin de pekiştirme fonksiyonu taşıdığını ifade etmek, yanlış olmasa gerek.

Bütün bu açıklamaların ve örneklemelemlerin ışığında biz çıkma durumu ekinin

-ArAk ekinden sonra, -AlI ekinden sonra ve birtakım zaman bildiren kelimelerden sonra, eklendiği sözcüğün anlamını güçlendirmekle birlikte pekiştirme işlevinde kullanıldığını kabul ediyor ancak +dAn ekinin söz konusu kullanımlarıyla +Ok, +rAk, +IA, +çI +kinyA > +kiya gibi pekiştirme ekleri arasında değerlendirilebileceği hususuna tereddütle yaklaşıyoruz. Bu durumun ekteki görev dallanmasından kaynaklanan bir işlev ayrılığı olduğu görüşünü yineliyoruz.

KAYNAKLAR

ACARLAR, Kevser: "Çıkma Dururunda ("den" halinde) Sözcüklerin Tümede Türlü Kullanılışları", **Türk Dili**, XXIV, 235 (Nisan 1971), s. 34-37.

BANGUOĞLU, Tahsin: **Türkçenin Grameri**, TDK yayınları, Ankara 1995.

BURAN, Ahmet: **Anadolu Ağızlarında İsim Çekim (Hâl) Ekleri**, TDK yayınları, Ankara 1996.

DENY, J: **Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)**, Çev. A. U. Elöve, İstanbul 1941.

DİLAÇAR, Agop: **Grameri**: Tanımı, Adı, Kapsamı, Türleri, Yöntemi, Eğitimdeki Yeri ve Tarihçesi.

EDİSKUN, Haydar: **Dilbilgisi**, Remzi Kitabevi, İstanbul 1996.

²¹ Acarlar, Kevser: agm., s. 36.

²² Üstüner, Ahat, Türkçedeki +-A Pekiştirme Ekinin Türkiye Türkçesi Ağızlarında Kullanılışı, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C. 10, S. 1, Elazığ 2000, s. 200.

- ERGİN, Muharrem: **Türk Dil Bilgisi**, Bayrak Yayınları, İstanbul 1988
- _____ : **Dede Korkut Kitabı I**, TDK Yayınları, Ankara 1989.
- GENCAN, Tahir Nejat: **Dilbilgisi**, TDK yayınları, Ankara 1979.
- GÖKŞEN, E. Naci: "Çıkma Durumu –den ve Kapsamı", **Türk Dili**, XXX, 279 (Aralık 1974), s. 973-978.
- GÜLSEVİN, Gürer: **Uşak İli Ağızları**, TDK yayınları, Ankara 2002.
- KORKMAZ, Zeynep: **Türkiye Türkçesi Grameri**, TDK yayınları, Ankara 2003.
- _____ : “-arak/-erek Ekinin Yapısı Üzerine”, **Türk Dili Üzerine Araştırmalar I. Cilt**, TDK Yayınları Ankara 2005, s. 128-132.
- _____ : "Türkçede ok/ök Pekiştirme (İntensivum) Edatı Üzerine", **Türk Dili Üzerine Araştırmalar I. Cilt**, TDK Yayınları Ankara 2005, s. 98-109.
- _____ : **Grammer Terimleri Sözlüğü**, TDK Yayınları, Ankara 2007
- TİKEN, Kâmil, "Türkiye Türkçesinde Basit ve Birleşik Zarf-Fiilerin İfade ve İşlevleri", **TDAY-B**, 1999/I-II, Ankara 2003, s. 281-364.
- ÜSTÜNER, Ahat, "Türkçedeki +-A Pekiştirme Ekinin Türkiye Türkçesi Ağızlarında Kullanılışı", **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C. 10, S. 1, Elazığ 2000, s. 189-206.

ÂSAF HÂLET ÇELEBİ'NİN GAZELLERİ ÜZERİNE BİR İNCELEME

Can ŞEN*
Serpil AKGÜL**

Özet

Modern Türk şiirinin önemli isimlerinden birisi olan Âsaf Hâlet Çelebi, şiir serüveninin başlarında divân şiiri kalıplarıyla gazeller yazmıştır. Bu çalışmamızda divân şiiri kalıplarını sonradan terk eden Çelebi'nin gazellerini inceleyip divân şiirine bağlılığını ve daha sonra yazdığı şiirlerle gazelleri arasındaki ilişkileri ortaya koymaya çalıştık.

Anahtar sözcükler: Âsaf Hâlet Çelebi, modern Türk şiiri, divân şiiri, gazel

An Examination About Asaf Halet Çelebi's Ghazels

Abstract

Asaf Halet Çelebi is one of the most important poets of modern Turkish poetry. In early of his poetry life he has written in terms of divan poetry some ghazels. We examined in this article ghazels of Asaf Halet Çelebi who has abandoned this kind of poems afterwards. In addition we displayed how Asaf Halet Çelebi to show loyalty to divan poetry and relations between him latest poems and ghazels.

Key words: Asaf Halet Çelebi, modern Turkish poetry, divan poetry, ghazel

Giriş:

Modern Türk şiirinin önemli isimlerinden nev'i şahsına münhasır bir şair olan Âsaf Hâlet Çelebi "He", "Lamelif" ve "Om Mani Padme Hum" adlı eserlerindeki şiirleriyle tanınmaktadır. Bu kitaplardaki şiirler Âsaf Hâlet'in şair şahsiyetini oluşturan orijinal çalışmalardır. Bunların yanında bir de gençlik yıllarında ikisi aruz, ikisi hece vezniyle yazılmış olan "Şermi", "Hayret", "Neşemiz" ve "Kuytu Bağ" şiirleri ile dört gazeli

* Celâl Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı bölümü, Yeni Türk Edebiyatı Ana Bilim Dalı tezli yüksek lisans öğrencisi

** Celâl Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, tezsiz yüksek lisans mezunu

vardır (Kırımlı 2000: 47-49). Biz bu çalışmamızda Âsaf Hâlet'in divan şiiri kalıpları ile yazdığı dört gazelini inceleyeceğiz.

Çalışmamızda şiir serüveninin ilk basamağının bir kısmını inceleyeceğimiz Âsaf Hâlet'in şiirinin gelişimini Mustafa Miyasoğlu üç basamakta ele almaktadır:

“Âsaf Hâlet Çelebi'nin şiirinde birbirinden farklı üç dönemin varlığı gözle görülür niteliktedir. İlk dönemi, eski kültürümüze bağlı olarak divan şiiri anlayışıyla yazdığı gazellerdeki şiir anlayışı. İkinci dönemi, Garip şiirinin yaygın olduğu dönemlerdeki şiirlerinin mizah gazetelerine bile konu olan garip tutumu.¹ Üçüncü ve çok belirgin dönem, İslâm tasavvuf kültüründen yararlanan nev'i şahsına münhasır bir şiir anlayışı ve ürünleri. (...)”(Miyasoğlu 1993: 24)

Bu ilk basamağı oluşturan “divan şiiri” anlayışıyla yazılan dört gazelin üçü İbnülemin Mahmut Kemâl İnâl'in Son Asır Türk Şâirleri'nde neşredilen “İçip içip yine mest-i şarâb-ı nâb olalım / Düşüp de yerlere âlûde-i türâb olalım”, “Tesiri yok şarâbın dilde olan melâle / Olsun şikest elinden gönlüm gibi piyâle” ve “Safir-i nâyı ne dem istimaa başladılar / Huzûr-ı aşka varup ittibaa başladılar” matlalı gazelleri (Kırımlı 2000: 48, Miyasoğlu 1993: 32, 39-40) ve dördüncüsü ise Sadeddin Nüzhet Ergun'un “Türk Şâirleri” eserinde yer alan “Şarâb-ı hayreti nûş eyledik hamûş olduk / Ezelde mest olup âzad-ı fehm ü hûş olduk” matlalı gazelidir.² Biz bu gazelleri sadeleştirip nesre çevirdikten sonra Divan şiiri geleneğine bağlılığımızı ve Âsaf Hâlet'in daha sonraki dönemlerinde yazdığı şiirleriyle bağlantılarını incelemeye çalışacağız.

1- Gazellerin sadeleştirilip nesre çevrilmesi:

a) Birinci gazel:

me fâ i lün / fe i lâ tün / me fâ i lün / fe i lün (. _ . / . _ _ / . _ . / . _)

1. İçip içip yine mest-i şarâb-ı nâb olalım

Düşüp de yerlere âlûde-i türâb olalım

2. Cihanda olmadı bir lâhza gönlümüz âbâd

Bu bâğ-ı köhne harâb olmadan harâb olalım

3. Bekâ-yı âlemi bildim efsânedir âhir

Olursa Cem gibi bir hoş hayal ü hâb olalım

4. Kadeh kadeh içerek âb-ı âteş efrûzu

1 Buradaki “garip tutum” yargısının sathî bir bakış olduğunu düşündürüyor ve bu yargıyı benimsemiyoruz. Çelebi'nin şiirlerine “garip” diyebilmek için onu ya ciddiye almamız ya da şiirlerini üstünkörü okumuş olmak gerekir. Miyasoğlu Çelebi'yi ciddiye alarak onun hakkındaki ilk kitabı yayımlamıştır. Burada belki de Miyasoğlu yaşadığı devirde Çelebi'yi anlayamayanların mizah gazetelerindeki alaycı tutumlarını vermek için “garip” tabirini kullanmıştır. (C. Ş.-S. A.)

2 Kırımlı 2000: 48. Bu gazel YKY'nin hazırladığı Âsaf Hâlet Çelebi'nin “Bütün Şiirleri” adlı eserde yer almamaktadır. Eseri yayıma hazırlayan Selahattin Özpallabıyıklar bu eserde yer alan gazelleri Mustafa Miyasoğlu'nun çalışmasından aldığı belirtmiştir (Çelebi 2004b: 91). Miyasoğlu'nun eserinde bu dördüncü gazel bulunmadığı için doğal olarak “Bütün Şiirleri” neşrinde de yer alamamıştır. Çelebi'nin “Bütün Şiirleri”nin yeni yapılacak baskılarına bu gazelin de konulması mühim bir eksikliği giderecektir.

Sonunda içmek için bi-tüvân ü tâb olalım

5. Bakıp harâb hâlimize gamze-i harâb ile

O şûhdan ne olur lâyıık-ı itâb olalım

6. Hicâb manii vasl-ı nigâr imiş Âsâf

Çekip piyâle-i serşârı bi-hicâb olalım (Çelebi 2004b: 95)

1. İçip içip yine saf şarabın sarhoşu olalım. (Bu sarhoşlukla) yerlere düşerek toprağa karışalım.

2. Gönlümüz dünyada bir an (bile) şen olmadı. Bu köhne, eskimiş bağ (dünya) harap olmadan (biz) harap olalım.

3. Âlemin sonsuzluğunun sonu olan bir efsane olduğunu bildim. Olabilirsek Cem gibi bir hoş hayâl ve uyku (rû'yâ) olalım.

4. Ateş gibi parlayan (bu) sudan (şaraptan) kadeh kadeh içerek sonunda (yeniden) içmek için güçsüz kalam.

5. Perişan hâlimize harap olan yan bakışlarla bakan o şuh güzelin azarlamasına, ne olur, lâyıık olalım.

6. Ey Âsaf! Utanma, sevgiliye kavuşmaya engel imiş. Ağzına kadar dolu olan kadehten içip utanmayalım.

b)İkinci gazel:

mef' û lü / fâ' i lâ tün / mef' û lü / fâ' i lâ tün (_ _ . / _ . _ _ / _ _ . / _ . _ _)

1. Tesiri yok şarâbın dilde olan melâle

Olsun şikest elinden gönlüm gibi piyâle

2. Nisyân ise murâdın fasl-ı şarâb dursun

Çoktan şuuru kılmış câm-ı lebin izâle

3. Hâl-i harâbı şerh et nâyınle ben hamûşum

Mestim o rütbe ey gül yok dilde tâb-ı nâle

4. Vechim gibi mükedder fikrim gibi perişân

Benzer bahâr-ı hüsnün ermektir zevâle

5. Yok bir nedim-i hoş-gû Âsâf bizim hayfâ

Farz et ki gül açıldı hem geldi devr-i lâle (Çelebi 2004b: 95)

1. Gönüldeki melâle şarabın tesiri yok. (Senin) elinden kadeh gönlüm gibi kırılınsın.

2. Eğer dileğin unutmak ise şarap faslı bitsin. (Çünkü) dudağının kadehi çoktan şuuru ortadan kaldırmıştır.

3. Neyinle harap hâlimi açıkla, ben suskunum. Ey gül, o derece mestim ki gönülde inleyecek kuvvet yok.

4. Yüzüm gibi kederli, fikrim gibi perişan; bahara benzeyen güzelliğin sona ermektedir.

5. Âsaf yazık sana! Tatlı dilli bir nedim (arkadaş)in yok. Gülün açıldığını, lâle devrinin geldiğini farz et.

c) Üçüncü gazel:

me fâ i lün / fe i lâ tün / me fâ i lün/ fe i lün (fâ' lün) (. _ . / . _ _ / . _ . / . _ _)

1. Safir-i nâyı ne dem istimâa başladılar
Huzûr-ı aşka varıp ittibâa başladılar
2. Enîn-i çengimi gûş eyleyip benât-ı felek
Nigâh-ı mestim önünde semâa başladılar
3. Duyunca fehm ü hîred vecd-i cînnet-efzâmı
Harâb hâne-i dilden vedâa başladılar
4. Gören hurûşumuzu bezmimizde lâl oldu
Gâm-ı cihânı koyup irtidâa başladılar
5. Şua-ı şems-i cihân-tâbı aşktan Âsâf
Garik-i nûr olarak iltimâa başladılar (Çelebi 2004b: 96)

1. *Ne zaman ki neyin ince, güzel sesini dinlemeye başladılar; aşkın huzuruna varıp (ona) uymaya başladılar.*

2. *Feleğin kızları inleyen çengimi dinleyince sarhoş bakışım karşısında sema etmeye başladılar.*

3. *Akıl ve anlayış cînnet arttıran vecdimi duyunca perişan gönül evinden ayrılmaya başladılar.*

4. *Coşkumuzu görenler meclisimizde suskun oldu. Cihanın sıkıntısını (sıkıntısından şikâyeti) bırakıp razı oldular.*

5. *Âsaf! Cihan güneşinin ışıklarının parlaklığı aşktandır. Nura batmış hâlde parıldamaya başladılar.*

d) Dördüncü gazel:

me fâ i lün / fe i lâ tün / me fâ i lün/ fe i lün (fâ' lün) (. _ . / . _ _ / . _ . / . _ _)

1. Şarâb-ı hayreti nûşeyledik hamûş olduk
Ezelde mestolup âzâd-ı fehm ü hûş olduk
2. Göründü hüsn-i ezel çehresinde hûbânın
Bu yüzden aşk-ı mecâziyle pür hurûş olduk
3. Hevâ-yi nây ile âheng-i çenge peyrev olup

Piyâle nûş ü hem âvâze-i surûş olduk

4. Dolunca nûr-ı siyâh-ı nigâh ile diller

Libâs-ı mâtemi giydik siyâh-pûş olduk

5. Bahâr onun neye soldurdu revnâkın söyle

Neden hezârı iken Âsafâ hamûş olduk (Kırımlı 2000: 123)

1. Hayret şarabından içince suskun olduk. Ezelde mest olup akıl ve anlayıştan kurtulduk.

2. Güzellerin yüzünde ezel güzelliği göründü. Bu yüzden mecazi aşkla (dolup) costuk.

3. Neyin nefesiyle çengin ahengine uyarak kadeh (dolu içki) içtik ve melek tabiatlı olduk.

4. Gönüller bakışın siyah nuruyla dolunca matem elbisesi giydik, siyahlar örtüldük.

5. Ey Âsaf! Bahar onun parlaklığını niye soldurdu, söyle! Bülbül iken neden susar olduk?

2- Çelebi'nin gazellerinin biçim ve anlam özellikleri:

a) Divan şiiri geleneğine bağlılık:

Mustafa Miyasoğlu, Çelebi hakkındaki incelemesinde onun gazelleri hakkında şöyle demektedir:

“(...) ‘Âsaf’ adına son beyitlerinde yer veren bu gazeller, 1930’lu yıllarda yazılmış ve tarz olarak da tam bir klâsik tavır ortaya koymaktadır. Divan şairlerinin dil ve duyarlılığının belirgin olduğu bu şiirler; yirminci yüzyılda eser veren bir kısım şairleri hatırlatmaktadır. Tokadizâde Şekip, Adanalı Ziya ve Ferit Kam bu tür eser veren şairlerdendir ve Yahyâ Kemâl’in Eski Şiirin Rüzgârıyla adlı kitabındaki şiirler de bunlar arasında sayılmaktadır. Yahyâ Kemâl’in şiirlerinde görülen öz yeniliği gazel tarzında da bulunmasına rağmen Asaf Hâlet’in gazelleri her bakımdan eski tarzın bütün özelliklerine sahip. Dil, ifâde, mazmun ve öteki özellikler yönünden, tam bir divan şairidir Asaf Hâlet bu gazelleriyle. (...)” (Miyasoğlu 1993: 32)

Bu kısımda Miyasoğlu'nun “tam bir divan şairi” dediği Çelebi'nin gazellerinde Divan şiirinin özelliklerini tespit etmeye çalışacağız.

-Vezin ve kâfiye kullanımı:

Divan şiirinin vazgeçilmez bir unsuru olan arûz ölçüsüyle kaleme almıştır Âsaf Hâlet gazellerini. Çelebi birinci, üçüncü ve dördüncü gazellerini aruzun “bahr-i müctes” kalıplarından me fâ i lün / fe i lâ tün / me fâ i lün / fe i lün ile; ikinci gazelini

“bahr-i muzâri” kalıplarından mef’ û lü / fâ’ i lâ tün / mef’ û lü / fâ’ i lâ tün ile tertip etmiştir.

Divan şiirinde kafiye olarak tam ve zengin kafiye kullanılır. Çelebi birinci gazelinde “-âb” ile zengin kafiye, ikinci gazelinde “-âle” ile zengin kafiye, üçüncü gazelinde “-â” ile tam kafiye³, dördüncü gazelinde “-ûş” ile zengin kafiye kullanmıştır. Ayrıca birinci gazelde redif olarak “olalım”ı, üçüncü gazelde “-a başladılar”ı, dördüncü gazelde “olduk”u kullanan şair ikinci gazelinde redif kullanmamıştır.

Divan şiirinde kafiye sıkı kurallara bağlıdır. Bu kurallardan birisi kafiye olacak kelimelerin aynı cinsten olması gerektiğidir. Sedit Yüksel bu konuda şöyle demektedir: “Eskiler, kâfiyeyi teşkil eden kelimelerin aynı cinsten olmasına riayet ederlerdi. Yani kâfiye isim ise isim, sıfat ise sıfat ve fiil ise fiil olurdu. Fakat zaruret baş gösterince bu uygunluktan sarfınazar edildiği de görülürdü. (...)” (Yüksel 1963: 61)

Sedit Yüksel bu istisnai durumların Şeyh Galip’te de olduğunu belirtir ve çeşitli örnekler verir. Bir örneği alıyoruz:

“Çün kim sever idi Aşk’ı câdû

Tahvîfini kasd eder fakat bu.” (Yüksel 1963: 61)

Çelebi’nin ikinci ve üçüncü gazelleri kafiyelerin aynı cinsten olması kuralına uyuyor, fakat Sedit Yüksel’in Şeyh Gâlib’den verdiği örnekte olduğu gibi birinci ve dördüncü gazeller bu kuralın dışında kâfiyelenmiş. Birinci gazelde *tûrâb, hâb, tâb, itâb, hicâb* kelimeleri isim olmasına rağmen bunlarla kafiyelenen *nâb ve harâb* sıfattır. Dördüncü gazelde *hûş, hurûş, sürûş* isim iken, bunlarla kafiyelenen *hamûş ve -pûş* sıfattır.

-Mazmun kullanımı:

Divan şairlerinin şiirlerinde sıkça geçen gamze, nây, şems, şarâb, kadeh, câm-ı leb, Cem gibi mazmunlar Çelebi’nin gazellerinde de yer almaktadır. Çelebi’nin bu mazmunları kullanımına divan şiirinden pek çok benzer örnek verebiliriz. Burada birkaç örnek vermekle yetineceğiz.

İlk gazelin ilk mısraında geçen “şarâb-ı nâb” tamlaması Şeyh Gâlib’in Hüsn ü Aşk adlı eserindeki bir beyitte “mey-i nâb” şeklinde yer almaktadır: “Bir havz idi hançe-i mey-i nâb / Nerkis leb-i havza câm-ı zer-tâb”⁴

Birinci gazelin son beytindeki “piyâle-i serşâr” tamlamasına benzer bir kullanım Şeyh Gâlib’in iki gazelinde “sâgar-ı serşâr” şeklinde geçmektedir: “Hey aceb çeşmin dil-i pür-hûnumuzdan bî-niyâz / Mest olur hem sâgar-ı serşâra etmez iltifât.”⁵ ve

3 Bu gazelin Latin harfleri ile yazılıştta yarım kafiye görünse de kafiyeli kelimelerin Arapça orijinal yazılışlarına bakıldığında tam kafiye olduğu görülür. Mesela istimâع şeklinde, ittibâع şeklinde yazılır. Burada kafiye oluşturulan harflerin elif ve ayın olduğu görülür. Dolayısıyla şiirde tam kafiye vardır.

4 Şeyh Galip 1975: 291. Hüseyin Ayan- Orhan Okay beyti şu şekilde nesre çevirmişlerdir: “Saf şarabın sürahisi bir havuz idi ki, kenarında altın kadeh bir nergis gibiydi.”

5 Alparslan 1988: 76. Alparslan beyti şu şekilde nesre çevirmektedir: “Hey ne şaşılacak şey ki gözün, kanlarla dop dolu gözümlümü umursamamakta; hem sarhoş olur hem de ağzına kadar dolu kadehe bakmaz.” (s. 77)

“*Bak devr-i vajgünei felek neyledi bize / Cem meclisinde sâgar-ı serşârı görmedik.*”⁶. Çelebi bir ihtimalle bu kullanımı Şeyh Gâlib’den almıştır, fakat vezne uydurmak için “sâgar” yerine “piyâle” kelimesini kullanmıştır.

İkinci gazelin ikinci beytinde geçen “câm-ı leb” tamlaması Nedim’in bir beytinde şöyle kullanılmıştır: “*Tarab ne güne olur tâli’-u sitâre göre / Sunarsa câm-ı lebin çektiğim humâre göre.*”⁷

Dördüncü gazelde geçen “nûr- siyâh” tamlaması Hüsn ü Aşk’ta şu şekilde yer almaktadır: “*Mânend-i Bilâl-i sâhip-irfân / Nûr-ı siyeh içre nûr-ı imân.*”⁸

Çelebi’nin birinci ve ikinci gazellerinin Nedim etkisinde olduğu açık bir şekilde görülmektedir. Hatta Çelebi ikinci gazelin makta beytinde bu durumu “nedim” ve “devr-i lâle” ibarelerini de kullanarak belirgin bir şekilde ortaya koyuyor: “*Yok bir nedim-i hoş-gû Âsâf bizim hayfâ / Farz et ki gül açıldı hem geldi devr-i lâle.*” Ayrıca Çelebi Nedimâne üsluba uygun olarak “şarab” mazmununu geniş bir şekilde kullanmıştır. Gazelerde “şarâb” kelimesi 4 kez ve şarapla bağlantılı olarak içmek 4, mest 4, kadeh 2, piyâle 3 ve câm 1 kez kullanılmıştır. Çelebi’nin bu iki gazelerinden, çalışmamızın ilerleyen kısımlarında üzerinde duracağımız “Çemenlerde” şiirinden ve bazı yazılarından Nedim’e karşı hususi bir ilgi duyduğunu anlamaktayız.⁹

Üçüncü ve dördüncü gazelerde ise Mevlevilik tesiri görülmektedir. Nây, şems, sema, hamûş kelimeleri ve bu iki gazelde söylenenler bu tesiri ortaya koymaktadır. Özellikle “hamûş” kelimesi Mevleviler için özel bir önem arz etmektedir.¹⁰ Halûk İpekten bu konuda şöyle demektedir: “*Tasavvufta bütün aşamaların sonu sessizliktir. Mevlânâ şiirlerinde Celâleddin, Şems’ül-Hak Tebrizi yanında mahlas olarak Hamûş kelimesini sıkça kullanmıştır.*” (İpekten 2006: 69)

Mevlevilik Çelebi’nin hayatında çocukluğundan beri mühim bir yere sahiptir. Kıvrımlı bu konuda şu bilgileri vermektedir: “*(...) Mevlevîliğin bu aile içinde ve Asaf Hâlet’in hayatında hususî bir yeri vardır. Öyleki dört-beş yaşlarında iken sema yapmağa başlamış ve ayinlere katılmıştır. Daha ileriki yaşlarda da Mevlânâ’nın bütün kitapları en çok okudukları arasındadır.*” (Kıvrımlı 2000: 24)

Çelebi Şeyh Gâlib’e de ilgi duymuş ve onu sık sık okuyup incelemiştir. Sadeddin Nüzhet’e verdiği bilgiye göre yirmi yaşında Hüsn ü Aşk’ı okuması onu çok etkilemiştir (Kıvrımlı 2000:26). Çelebi’nin gazellerinde yukarıda gösterdiğimiz bazı benzerliklerden anlaşılacağı gibi Gâlib etkisi açık bir şekilde görülmektedir. Bu etki Çelebi’nin ilerleyen yıllarda yazdığı şiirlerde de görülmektedir.¹¹

6 İpekten 2006: 112. İpekten beyti şu şekilde nesre çevirmektedir: “Bu ters feleğin devri bize neler etti. Cem’in toplan-tısında ağzına kadar dolu kadehi görmedik.”

7 Gölpinarlı 1951: 335. Bu beyti şu şekilde nesre çevirebiliriz: “Çektiğim içki sersemliğine göre dudağının kadehini sunarsa, yıldızın doğuşuna göre eğlence çeşit çeşit olur.”

8 Şeyh Galip 1975: 20. Ayan-Okay beyti şu şekilde nesre çevirmişlerdir: “Gece, irfân sahibi Bilâl gibi siyah bir nur içinde iman nuru idi.”

9 Çelebi’nin Nedim’den bahseden yazılarına Hakan Sazyek’in derlediği “Bütün Yazıları”ndan (Çelebi 2004a) şunları örnek olarak verebiliriz: “Türk Şiirinde Saadabâd” (s. 216), “Saadabâd’ın Hatırası” (s. 237), “Türk Şiirinde Üç Asırlık İstanbul Motifi-2” (s. 244), “Eski Türk Şiirinde Beşiktaş” (s. 267)

10 Çelebi bu kelimeyi gazellerinde üç kez kullanmıştır.

11 Çelebi’nin Şeyh Gâlib hakkındaki bazı yazıları şunlardır: “Galib Dede’nin Piri” (Çelebi 2004a: 124), “Hüsn ü Aşk” (s. 127), “Galib Dede’nin Hayatı” (s.130), “Eski Türk Şiirinde Reform: Galib Dede” (s. 393)

-Dil ve üslup:

Çelebi'nin gazellerinin dili divan şiirinin dil anlayışına uymaktadır (Kırımlı 2000: 76, Miyasoğlu 1993: 32). Gazelerde Arapça ve Farsça kelimelerin yoğun olarak kullanıldığını görmekteyiz. Çelebi bu dil anlayışını gazel nazım şekli ile birlikte ilerleyen yıllarda bırakmış ve yeni şiirlerinde sade bir dil kullanmıştır. Genel olarak gazellerin rahat bir üsluba sahip olduğu söylenebilir.

b) Çelebi'nin yeni tarzda yazdığı şiirlerle gazelleri arasındaki ilişkiler:

Âsaf Hâlet Çelebi 1938 yılında neşrettiği “Cüneyd” şiiri ile divan şiiri kalıplarından ayrılarak yeni ve kendine özgü bir tarzda şiir yazmaya başlar (Kırımlı 2000: 71). Bundan sonra yazdığı şiirlere bakıldığında Çelebi'nin ilk dönem şiirleriyle yeni şiirleri arasında bir ilişki olmadığı zannedilebilir. Bu konuda Mehmet Can Doğan şöyle demiştir:

“(...) Çelebi'nin bir şair olarak edebiyat dünyasına girişi SES dergisinin 15 Teşrinisani 1938 tarihli ilk sayısında yayımlanan 'Cüneyd' adlı şiiriyle gerçekleşir. Bu ve bundan sonra yayımlanacak şiirlerin duyuş ve yapı yönünden 'gazel'le ilgisi olmadığı gibi, gazel dünyasının izlerini taşımadığı da açıktır. Gazelden birey bilincini işaret eden 'modern şiir'e geçişte, nelerin belirleyici ve etkileyici olduğu sorusu önemlidir. (...)” (Doğan 2007: 104)

Biz, Çelebi'nin yeni şiirleriyle gazelleri arasında bir ilişki olmadığı düşüncesine katılmıyoruz. Yazımızın bu kısmında Çelebi'nin gazelleri ile yeni şiirleri arasındaki ilişkiyi ortaya koymaya çalışacağız.

Çelebi'nin yeni şiirleriyle gazelleri arasında bir bağ olmadığı düşüncesinin ortaya çıkmasındaki en önemli sebep kanaatimizce yeni şiirlerin biçimde ve söyleyişte farklılık arz etmeleridir. Çelebi ilk başlarda vezinli ve kafiyeli şiirler yazmış olmasına rağmen daha sonra vezin ve kafiyeye şiddetle karşı çıkmıştır. “Benim Gözümle Şiir Davası-3: Şiirde Şekil” adlı yazısında şöyle demektedir:

“Vezin ve kâfiye reçetelerinin itibarılığı meydanda. Her şiir için yeni bir şekil yaratmak kudretini kendinde göremiyenlerin tesellisi. Her kaptıyı açan vezin ve kâfiye maymuncuğu, okuyup yazma bilmeyen kimse ile şairin hafızasına yardım etmek için icadedildi ve kulağa hoş geldiği için yerleşti. Fakat muhtevanın bu kadar çoğaldığı bugünkü şiiri bu basma kalıp tek şekil tatmin edemez.” (Miyasoğlu 1993: 106)

Vezin ve kafiyeden uzaklaşan Çelebi bunların yerine başka ahenk unsurlarına önem verir. Bunlar imaleler, tekrarlamalar, aliterasyonlar ve bazı formüllerdir. Çelebi bunları nasıl kullandığını bahsettiğimiz yazısında anlatmaktadır. Âsaf Hâlet ömrünün son yıllarında bu görüşlerinden kısmen de olsa uzaklaşmış ve yine divan şiiri kalıplarına uygun olarak rubailer yazmıştır. Bu fikir değişikliğinin sebebini bilmiyoruz.¹²

12 Çelebi'nin rubailerini hakkında bakınız: Şen 2008: 81-83

Çelebi'nin vezin ve kafiyeyle terk etmesi gazelleri ile yeni şiirleri arasında hiçbir bağ olmadığı anlamına gelmemektedir. Mehmet Can Doğan bu noktada yanılmaktadır. Evet, Çelebi'nin gazelleriyle yeni şiirleri arasında biçim bakımında benzerlik yoktur ama anlamsal bağlar/benzerlikler vardır. Biz, bu anlamsal bağları/benzerlikleri inceleyeceğiz.

Çelebi'nin gazellerine bakıldığında şairin psikolojik olarak bir değişim isteği içinde olduğu anlaşılmaktadır. Bunu “olmak” fiilinin çekimlenmiş olarak tüm gazellerinde 21 kere kullanmış olmasından anlıyoruz. “Olmak” anlam olarak bir değişimi, bir hâlden başka bir hâle geçişi ifade eder. Örneğin, “mutlu oldum” derken önceden mutlu olmayan kişinin mutluluğa geçmesi, yani bir değişim söz konusudur. Şairin bu fiili 21 kez kullanmasının yanı sıra birinci ve dördüncü gazellerde bu fiilden çekimlenen kelimeleri redif olarak kullanması “değişim”i önemseydiğini ve içselleştirdiğini göstermektedir.

Âsaf Hâlet'in gazellerindeki bu ruh hâli daha sonra yazdığı şiirlerde de devam etmiştir. Şairin bu ruh hâli “Cüneyd”¹³, “Mısır Kadim” (s. 14), “Tahtadan Yaptığım Adam” (s. 19), “Trilobit” (s. 30), “Adımlar” (s. 43), “Gözler Kimi Gördüler” (s. 45), “Nirvana” (s. 47) ve “Mansûr” (s. 50) şiirlerinde belirgin bir şekilde görülmektedir. “Cüneyd” şiirinde değişim mistik boyutta ele alınmıştır. “Mısır Kadim”de şair, eski Mısır'la kendisi arasında bir bağ kurar. Bu şiirdeki özellikle şu mısralar değişim psikolojisini çarpıcı bir şekilde ortaya koyuyor:

“seninle bir bahçedeyiz gibi geliyor bana
orada hem var hem yok gibiyim
daha doğrusu bütün bir bahçe oluyorum
insanlığımdan çıkararak”

“Tahtadan Yaptığım Adam”da ağacın tahtaya dönüştürülmesi ve tahtadan bir insan yapılmasıyla meydana gelen değişim anlatılıyor. Buradaki tahta adam belki de bir totemdir. Ağaç canlıyken kesilmiş, yontulmuş ve başka bir canlıya benzetilmeye çalışılmıştır. Ama bunun sonunda “canlı” olamamıştır:

“tahtadan yaptığım adam
ağaçtan uzaklaştı
ve insana yaklaştı
yazık ki
ne insan oldu
ne ağaç”

“Trilobit” şiirinde evrim teorisine yakın bir şekilde milyonlarca yıl evvel yaşayan bir canlı olan trilobit'in bir dönüşüm geçirerek denize karışması anlatılmaktadır. “Adımlar” şiirinde şairin attığı her adım bir değişimdir. Her adımda yaşanan şairin

13 Çelebi 2004b: 9. Bundan sonra metinde parantez içinde vereceğimiz sayfa numaraları bu eserdendir.

adımlarından “eskileri çocuk / şimdikiler ihtiyar”dır. Bu şiir, kişinin yaşamındaki değişimi başarılı bir şekilde vermiştir.

“Gözler Kimi Gördüler” şiiri değişim duygusunun en kesif olarak işlendiği şiirdir. Şiirin tamamını alıyoruz:

“odalarda oturdum
odaları kapladım
sokaklara çıktım
sokakları doldurdum
görünen her şey ben oldum
ve her şey beni gören göz oldu
ve ben görünmez oldum
gözler kimi gördüler”

“Nirvana” şiirinde değişim olgusu Budist öğretilere göre “nirvanaya geçme” şeklinde ele alınmıştır. “Mansûr” şiirinde ise değişim olgusu geniş bir yere sahip ve şiirde değişimin getirdiği bir hareketlilik hâkim. Şiirin bir kısmını buraya alıyoruz:

“şekiller bir yerden geldiler
şekiller bir yere gittiler
şekiller görünmez oldular”

Çelebi'nin birinci ve ikinci gazellerinin Nedim tesirinde olduğunu belirtmiştik. Bu tesir yine ilk dönem şiirlerinden olan “Neşemiz” şiirinde (s. 94) ve yeni tarzda yazdığı “Çemenlerde” şiirinde (s. 72) görülmektedir. Bu şiir bize Lale Devrindeki bir Saadabâd eğlencesini hatırlatmaktadır. Şiirin bir kısmını örnek olarak alıyoruz:

“şerâb ve piyâle
söyle o şarkıyı söyle
bana sorma
heyyy
dökk
dök
ağzıma veya ağzına
ufuktaki kızıl yakut
dudaklarını ver ağlayayım”

Âsaf Hâlet birinci gazelin makta beytinde kullandığı “nigâr” kelimesini genişletip bir imaj hâline getirerek “Ayna” (s. 28), “Sema'-ı Mevlânâ” (s. 39), “Nigâr-ı Çın” (s. 55) ve “Bedri Rahmi” (s. 70) şiirlerinde kullanmıştır. “Sema'-ı Mevlânâ”da “içimdeki nigâr / başka bir nigârdır” şeklinde kullanılan bu kelime diğer üç şiirde ortak bir

imaj olarak “Nigâr-ı çîn” şeklinde yer almıştır. Çelebi’nin “Ayna” adlı iki şiiri vardır. Birinci “Ayna” şiirinde (s. 27), aynada bir hayâl olarak gördüğü “çîn padişahının kızı”nı ikinci “Ayna” şiirinde “nigâr-ı çîn” şeklinde imajlaştırır. “Nigâr-ı Çîn” şiiri tamamen bu imaj üzerine kuruludur. Şiirin ilk kısmı şöyledir:

“çîn-ü-maçîndeki nigâr
gezer bendeki diyârda
güler bende
nigâr”

“Bedri Rahmi” şiirinde ise bir masal havası içinde başka bir diyarı anlatır şair. Bu şiirde “nigâr-ı çîn” imajı şu şekilde yer almıştır:

“parmakları söz söylemesini bilen adam
o kilidi açdı
ve benimle beraber nigâr-ı çîni aradı”

Kabil Demirkıran “çîn padişahının kızı”nın (nigâr-ı çîn’in) ölümü temsil ettiğini belirtmektedir (Demirkıran 2007: 26). Bu görüşten yola çıkarak gazelerde yer alan “nigâr”ın imajlaşma esnasında sevgili mânâsının genişleyerek “ölüm”e dönüştüğünü görürüz. Ölümün “nigâr”la (sevgiliyle) temsil edilmesi Mevlâna’nın “şeb-i arûs”unu hatırlatmaktadır.

Çelebi’nin gazelerinde görülen Mevlevilik etkileri “Sema’-ı Mevlânâ” şiirinde yoğun bir şekilde görülmektedir. Bu şiir üçüncü gazeldeki semâ’ tasvirinin geliştirilmiş (ama gazeldekini çok çok üstünde) bir şekli olarak düşünülebilir. Hilmi Yavuz’a göre “(...) Sema’-ı Mevlânâ, ilk bakışta, hem ilk yazı (Doğa’nın Yenidendoğuşu’nu) hem de ‘vecd’, ‘temâşâ’, ‘fenâ’ ve ‘bekâ’ bağlamında ruhların Allah’ta Yenidendoğuşu’nu (fenâ’dan bekâ’ya) gösteren iki düzeyden (...)” (Yavuz 2005: 149) oluşan bu şiir kanaatimizce Çelebi’nin en başarılı şiirlerinde birisidir.

Çalışmamızın önceki kısımlarında dördüncü gazelde yer alan “nûr-ı siyâh”ın Hüsn ü Aşk’ta da bulunduğunu belirtmiştik. Çelebi tıpkı “nigâr” kelimesini imajlaştırdığı gibi “nûr-ı siyâh” imajını da geliştirerek “Nûrusiyâh” şiirini (s. 23) kaleme almıştır. Çelebi bu şiirinde 3. Selim devrinden söz etmektedir. Bu şiirde şair 3. Selim’in musikişinaslığına, Şeyh Gâlib’in Hüsn ü Aşk’ına göndermelerde bulunmuştur. Şiiri üç bölüm hâlinde doğum, büyüme/yaşam (aşk) ve ölüm şeklinde ele alınabilir. Sûz-ı Dilârâ anne ve tambur babanın çocuğu bir bestedir. Şiirde konuşan bu bestedir. “Nûr-ı siyâh”; “Nûr-ı Muhammedî” ya da kalbin ortasında bulunan “nokta-ı süveydâ”yı temsil etmektedir. Bu şiirde ise “(...) tasavvufî anlamda bir ilahî varlığa ulaşabilmek için gelinmesi gereken en son noktanın imgesidir. (...)”¹⁴ Çelebi “nûr-ı siyâh” imajını bu şekilde yeniden ele alarak güçlendirmiştir. Gazelde Şeyh Gâlib’den alınan ve “Nûr-ı Muhammedî” ya da “nokta-ı süveydâ”yı temsil eden bu imaj “Nûrusiyâh” şiirinde ulaşılmak istenen bir nokta, bir mertebe hâline gelmiştir. Lakin şiirin son

14 Apaydın 2001: 28. Bu şiir hakkındaki bilgileri bu makaleden özetleyerek aldık. Ayrıntılı bilgi ve şiirin geniş tahlili için bu makaleye bakınız.

kısımından bu mertebeye ulaşamadığı anlaşılmaktadır:

“annem sustu
babam küstü
ama ben niçin hâlâ nûrusiyâha ağlarım
nûrusiyâaah
nûrusiyâaahhh”

Sonuç:

Çalışmamızda Çelebi'nin gazellerini ilk planda sadeleştirip nesre çevirdik. Bundan sonra divan şiiri geleneğine bağlılığını ve şairin daha sonra yazdığı yeni tarzdaki şiirleriyle gazelleri arasındaki ilişkileri tespit etmeye çalıştık. Çalışmamızın sonucunda Çelebi'nin gazellerinin divan şiiri geleneğine bağlı olduğunu ve özellikle Nedim ile Şeyh Gâlib'den etkilendiğini; gazellerdeki bazı kullanımların ve ruh hâllerinin daha sonra yazdığı şiirlerde güçlenerek ve kesafet kazanarak yer aldığını, hatta bir açıdan gazellerin Çelebi'nin yeni tarzda yazdığı şiirlerin temeli olduğunu gördük. Âsaf Hâlet gazelleri ile tam bir divan şairidir ve divan şiirinden gelen etkiyi daha sonra yazdığı şiirlerde bilinçli olarak kullanmıştır. Belki de Çelebi'yi başarıya götüren etkenlerden birisi de geleneği bilinçli olarak kullanmasıdır. Kendi içinde büyük bir şiir alemi olan Çelebi'nin şiirleri üzerinde düşünürken gazellerini de göz önünde bulundurmanın yeni yapılacak çalışmalara büyük bir katkı sağlayacağı düşüncesindeyiz.

Kaynaklar:

- ALPARSLAN, Ali (1988), *Şeyh Galip*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- APAYDIN, Mustafa (2001), “Asaf Hâlet Çelebi'nin Nûrusiyâh Şiirine Bir Bakış”, *İlmî Araştırmalar*, 12: 28.
- ÇELEBİ, Asaf Hâlet (2004a), *Bütün Yazıları*, Haz: Hakan Sazyek, YKY, İstanbul.
- ÇELEBİ, Asaf Hâlet (2004b), *Bütün Şiirleri*, Haz: Selahattin Özpallabıyıklar, YKY, İstanbul.
- DEMİRKIRAN, Kabil (2007), “Asaf Hâlet Çelebi'de Masallar ve Düşler”, *Türk Edebiyatı*, 410: 26.
- DİLÇİN, Cem (2005), *Örneklerle Türk Şiir Bilgisi*, TDK Yayınları, Ankara.
- DOĞAN, Mehmet Can (2007), “Acayıpler Diyarı: Âsaf Hâlet Çelebi”, *Merdivenşiir*, 12: 104.
- GÖLPINARLI, Abdülbâkî (1951), *Nedim Divânı*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul.
- İPEKTEN, Halûk (2006), *Şeyh Galip*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- KIRIMLI, Bilal (2000), *Âsaf Hâlet Çelebi*, Şûle Yayınları, İstanbul.

- MİYASOĞLU, Mustafa (1993), *Âsaf Hâlet Çelebi*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- ŞEN, Can (2008), “*Âsaf Hâlet Çelebi'nin Üç Rubaisi*”, *Doğu Edebiyatı*, 4: 81.
- Şeyh Galip (1975), *Hüsn ü Aşk*, Hazırlayanlar: Hüseyin Ayan, Orhan Okay, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- YAVUZ, Hilmi (2005), *Yazın, Dil ve Sanat*, Boyut Kitapları, İstanbul.
- YÜKSEL, Sedit (1963), *Şeyh Galip – Eserlerinin Dil ve Sanat Değerı*, Ankara Üniversitesi, DTCF Yayınları, Ankara.

“Çok” Sözcüğü Nereden Geliyor?

Serkan ŞEN*

Özet

Bu makalede Türkçenin yaygın niteleyicilerinden biri olan çok “az karşıtı, fazla” sözcüğü üzerinde durulacaktır. Öncelikle sözcüğün Türkçenin gelişme ve yayılma alanlarındaki yeri tespit edilecektir. Ardından çok’un kökeni ile ilgili değişik görüşler aktarılacaktır. Son olarak çok’un Eski Türkçedeki ço- “vurmak, saldırmak” fiiline dayandırılabilceği delilleriyle ortaya konulacaktır.

Anahtar sözcükler: çok, köken bilgisi, eski Türkçe, Türkiye Türkçesi

Where Does The Word “A Lot” Come From?

Abstract

In the article, one of the widespread modifiers of Turkish “çok” (a lot) “opposite of little, much” will be examined. At first, the word’s place in the area of Turkish will be determined. Later different opinions about the etymology of “a lot” will be quoted. Lastly, the idea that “çok” (a lot) may be coming from “vurmak, saldırmak” (hit, attack) in early Turkish will be demonstrated with evidence.

Key words: a lot, etymology, early Turkish, Turkish of Turkey.

Türkiye Türkçesinde “azın tersi, fazla” karşılığında kullanılan çok sözcüğü bu anlamıyla ilk defa *Kutadgu Bilig*’de görülür (KB III: 132). Harezmi, Çağatay, Kıpçak ve Osmanlı sahalarında da tespit edilebilen sözcük çağdaş Türkçede varlığını sürdürmüştür (ED: 405a). Günümüzde Oğuz grubu lehçeleri başta olmak üzere Başkurtça, Karayca, Sibir Tatarcası, Kırım Tatarcası gibi Kıpçak grubu Türk lehçelerinde de çok ve türevlerine rastlanır (Berta 1999: 7-8).

* Yrd. Doç. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

Türkiye Türkçesinin yaygın niteleyicilerinden biri olan *çok* sözünün kökeniyle ilgili değişik görüşler öne sürülmüştür. Aysu Ata "*Çok*" *Kelimesinin Kökeni Üzerine* başlıklı makalesinde Eski Türkçede temelde "kötü, fena" anlamlarında bulunan *yavlak* ve *ayıg* sözcüklerinin "pek, çok" karşılığında da kullanılmasına dikkat çekmiş; Türkçede kötü, değersiz kavramıyla bir nesnenin bolluğu arasında ilişki kurulduğunu ifade etmiştir. Ata'ya göre aynı mantık DLT'de "kötü, fena" şeklinde tanımlanan *çok* sözünün anlam değiştirerek günümüzdeki karşılığını kazanmasında da etkin olmuştur (Ata 1996). Árpád Berta, *Zur Etymologie Des Tü. çok 'Viel, Sehr'* adlı yazısında *çok*'un oluşumuyla ilgili iki ihtimal üzerinde durmuştur. İlk ihtimal, sözcüğün *taş-ok-* "taşmak" fiilinden dönüştüğüdür. Eski Türkçedeki *köp-* "şişmek, kabarmak, kaynamak" fiiliyle *köp* "çok" arasındaki anlam ilişkisinin *taş-* "taşmak" kökünden türeyen *taş-ok-* fiili ve *çok* arasında da söz konusu olabileceğini belirten Berta, Türkçedeki ses hadiselerinin *taş-ok-* > *çok* değişimine imkan sağladığı görüşündedir (Berta 1999: 11-18). İkinci ihtimal ise sözcüğün, DLT'deki *çokra-* "kaynamak, fokurdamak" fiiline taban teşkil eden ve yansıma olduğu anlaşılan *çok* ismiyle bağlantılı olabileceğidir. *çokra-*'ın "taşmak", "artmak", "fazla durumda olmak" yönünde bir anlam gelişime açık olduğu düşünüldüğünde *çok* "fazla" ismiyle *çokra-* fiili arasında ilişki kurulabileceğini belirten Berta, bu ihtimalin hayli zayıf olduğu görüşündedir (Berta 1999: 19-20).

Bize göre *çok* Eski Uygurca metinlerde "vurmak" karşılığında geçen *ço-* fiiline dayanmaktadır. Fiilin varlığını ilk kez Peter Zieme tespit etmiştir. Zieme, Berlin koleksiyonunda T III 84-74 (Mainz 752) numarada kayıtlı henüz yayımlanmamış bir yazma parçasının ön yüzünün 9-10. satırlarındaki *öñi öñi türlüg ... ät'özlärin çodular ämgät-dilär* cümlesini "Farklı farklı tarzda ... bedenlerine vurup eziyet ettiler" şeklinde tercüme etmiştir. Cümledeki *ço-* fiilinin *ämgät-* fiiliyle "vurmak, eziyet etmek" anlamında ikileme oluşturduğunu ifade eden Zieme, *ço-*'ın *çomak*¹ "sopa" sözünü de aydınlatabileceğini belirtmiştir (Zieme 1970: 231). Marcel Erdal, *ço-*'ü ünlüsü dar olarak *çu-* biçiminde okumuştur. Erdal bu görüşünü TT VIII' in C bölümü beşinci satırında yer alan *çukup ämgänip* (TT VIII: C₅ [26]) ikilemesine dayandırmıştır (OTWF: 646). TT VIII' in dar ve geniş ünlüleri gösterebilen Brahmi alfabesiyle yazılması Erdal'ın okuyuş tercihini etkilemiş olmalıdır. Oysa aynı metinde araştırmacının *çu-* için işaret ettiği (OTWF: 646) *...küçin kün çoğı çomakta ötkürü sarıg terilür* "...Şiddetli güneş ışınlarının vurmasından ötürü safra toplanır" (TT VIII: I₂₃ [59]) cümlesinde fiil *ço-* şeklinde geniş ünlüyle yazılmıştır. Bu durum Brahmi imlasındaki istikrarsızlığın yansıması olarak değerlendirilebilir. Fiilin okunuşundaki çelişkiyi gidermeye Tatar Türkçesi yardım etmektedir. Eski Türkçedeki geniş yuvarlak ünlülerin Tatarcada düzenli olarak daraldığı bilinmektedir. Tatarcada görülen *çukı-* "gagalamak" fiilini (TATS: 400) *ço-*'tan türeyen bir başka türev olarak düşündüğümüzde sözcüğün ünlüsünün Eski Türkçede geniş olduğu sonucuna varabiliriz. Türkiye Türkçesinde aynı kökten türeyen *çolak*, *çomak*, *çokmak* sözcüklerinin geniş ünlülü oluşu bu sonuçla örtüşmektedir. Brahmi harfleriyle yazılmış değişik metinlerde geçen *çokı-*

1 26-27 Ekim 2009 tarihinde İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü ve Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü tarafından düzenlenecek olan *Doğumunun 990.Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig* konulu uluslararası sempozyumda tarafımdan sunulması düşünülen *Kutadgu Bilig'de Geçen Çomak "Müslüman" Sözü Üzerine* başlıklı bildiriye yer verilen *ço-* fiiline dair bilgilerin bir kısmı bu makalede de zikredilmiştir.

fiili de (Maue 1996: 250) *ço-* okuyuşunu destekleyen başka bir gösterge olarak kabul edilebilir. Bu durumda OTWF’da işaret edilen (OTWF: 646) *Maytrisimit*’teki *amarıların tarta eşä tokıyu ton[layu] çoyu bälgürtür* “Diğerlerini çekip alarak, vurup döverek, ıstırap vererek ortaya çıkarır” (BT IX: 165₁₁₋₁₂ [149]) ifadesinde de fiili *ço-* şeklinde okumakta bir sakınca yoktur.

Eski Türkçede *ço-* “vurmak” fiilinin tespiti, DLT’ de Oğuz diyalektine ait olduğu vurgulanarak yer verilen *çok* “değersiz, aşağılık” sözcüğünün (DLT: 500 [II 214]) izahını kolaylaştırmıştır. *ço-* “vurmak” köküne -(O)k eki getirilerek türetildiği anlaşılan sözcük, “kendine vurulan, aşağılanan, değersiz tutulan” anlam ekseninde soyut bir görünüm kazanmıştır. Uygurcadaki *tnlıglar tepgülük satgaguluk kıg yam arıgsız üze ılıkturguluk ermez* (SuvKaya: 341₂₃ [206]) “...Canlılar değersiz pisliklerle kirletemez” örneğinde *tep-* “tepmek” fiilinin “değersiz duruma düşürmek” karşılığında kullanılması; Türkiye Türkçesinde *ezik* “güçsüz ve sıkıntılı durumda olan” sözcüğüne *ez-* fiilinin “sıkıntıya sokmak, yenmek” anlamında kök oluşturması Türkçede saldırı içerikli fiillerden her açıdan kötü durumda bulunmayı anlatan isimler türetilbildiğini göstermektedir. Buradan bakıldığında *ço-* “vurmak” ile DLT’deki *çok* “değersiz, aşağılık” sözcükleri arasındaki ilişkiyi doğal karşılamak gerekir.

ço-’dan türeyen *ço-k-* fiilinin anlam gelişimi ana konumuz olan *çok* “azın tersi, fazla” sözcüğünün oluşumunu aydınlatmak açısından önemlidir. Eski Türkçede -(X)k- ekinin fiillere gelerek pekiştirme yaptığı düşünülürse *çok-*’daki anlam değişimi, *ço-*’daki anlam değişiminin katmerlenip belirginleşmiş hali olarak karşımıza çıkacaktır. *Budacı İyi ve Kötü Kalpli Prens Masalının Uygurcası*’ndaki *yunt ud çokar* ifadesi metnin yayıncısı Hamilton tarafından “...At ve sığırları başlarını vurarak öldürdüklerini...” şeklinde çevrilmiştir (KP Hamilton: III₁ [28]). Çeviride *çok-*’la karşılanan *vurmak* eyleminin yukarıdan aşağı doğru bir hareketi karşılığında dikkat etmek gerekir. *çok-*, DLT’de “(kuş için) çullanmak” anlamındadır (DLT: 272 [I 396]). Eserdeki *ol kuşug kazka çokturdı* “O, doğanı kaza çullandırttı” (DLT: 357 [II 52]), *üs üs körüp yüksäk kalık kodı çokar* “Akbaba leş görüp yüksek gökten aşağı doğru çullanır” (DLT: 464 [II 171]) örnekleri *çok-* fiilinin Uygur dönemindeki saldırma işlevinin izlerini taşımaktadır. DLT’ de *çok-*’la karşılanan çullanma eylemi bir noktada yoğunlaşmak şeklinde gerçekleşir. *yılan çokmaklandı* “Yılan çöreklandı (halka durumunda kıvrılıp toplandı)” (DLT: 404 [II 99]) ifadesindeki *çokmaklan-* (*ço-k-mak-la-n-*)² fiilinde bu yoğunlaşmanın toplanmak biçiminde algılanabildiği gözlenmektedir. *çok-*’la ifade edilen çullanma tarzındaki saldırı DLT’deki gibi kuşlarla ilişkilendirildiğinde “üşüşmek” biçiminde bir anlama bürünür. DLT’den yetmiş bir yıl sonra kaleme alınan *Mukaddimetü’l-Edep*’te *çok-*’a verilen “toplanmak, yığılmak” (Yüce 1993: 112) anlamı böylesi bir anlam gelişimi sonucu ortaya çıkmıştır. Eski Türkiye Türkçesi sahasına ait metinlerde *çok*’ın “toplanmak, üşüşmek, hücum etmek, çullanmak” (TTS II: 937-938) karşılıklarda geçmesi bu durumu desteklemektedir. Türkiye Türkçesi Ağzılarında *çok-*’ın “davar sürüsü bir yere toplanarak yayılmak;

2 DLT’nin Besim Atalay yayınında sözcük Arap harfli yazımına uygun olarak *çokmaklanmak* şeklinde okunmuştur (Atalay 1998: 275). Eserin Dankoff-Kelly yayınında ise sözcüğün transliterasyonu ilk ünlü yuvarlak okunacak şekilde verildiği halde sonuna soru işareti konarak *çakmaklanmak* biçiminde transkribe edilmiştir. Bizce anlam ilişkileri göz önünde tutulduğunda sözcüğün yazıldığı gibi *çokmaklanmak* biçiminde okunması yerinde olacaktır.

toplanmak, birikmek, üşüşmek, kalabalık etmek” (DS III: 1261) gibi karşılıkları sözcüğün geçmişteki kullanımının uzantısı olarak değerlendirilebilir.

ço- fiilinin tıpkı *çok-* gibi vurmak > saldırmak > yoğunlaşmak > üşüşmek / toplanmak çizgisinde bir anlam değişimi geçirdiği anlaşılmaktadır. Uygurca metinlerde “vurmak, yoğunlaşmak” anlamlarında tespit edilen *ço-*’ın Türkiye Türkçesi Ağzlarındaki *çomak* (ço-mak) “yığın, küme” ve *çomak çomak* “küme küme” (DS III: 1265) örneklerinde, geçirdiği anlam değişimini yansıtabilecek biçimde saklanmış olması durumu doğrulamaktadır. Eldeki veriler fiilin “saldırmak” anlamından “üşüşmek” anlamına geçişinin Karahanlı döneminde gerçekleştiğine işaret etmektedir. *ço-*’tan türeyen *çok*’un *Kutadgu Bilig*’deki *hazine nerek köp er at çok kerek* (KB: 3031 [I 312]) “Hazinenin bol olması gerekmez, askerinin çok olması lazımdır” dizesinde askerlikle ilintilenmesi sözcükteki saldırı yönünün bu dönemde tümüyle silinmediğini düşündürmektedir. *çok*’un Karahanlı metinleri içinde yalnızca *Kutadgu Bilig*’de bir kereye mahsus olarak görülmesi ise bugünkü anlamını yeni kazanmaya başlamasıyla açıklanabilir.

Sonuç olarak *çok* sözcüğünün Uygurca metinlerde “vurmak, saldırmak” anlamındayken Karahanlı döneminde “üşüşmek” anlamı yüklenen *ço-* fiilinden geldiği söylenebilir. *ço-*’a Eski Türkçede sıfat yapabilen –(O)k eki (OTWF: 224) getirilmiş “toplu halde olan, bol, fazla” karşılığındaki *çok* elde edilmiştir. Karahanlı döneminde türetildiği anlaşılan sözcük, tarihî şivelerde belirginleşerek gözlenebilmiştir. *çok*’un XIV. yüzyıldan itibaren Anadolu sahasında yaygın olarak kullanılması sözcüğün Oğuzlar arasında diğer Türk boylarına nazaran daha fazla rağbet gördüğünü düşündürmektedir.

Kısaltmalar

- BT IX** Tekin, Şinasi (1980), *Maitrisimit Nom Bitig, Die uigurische Übersetzung eines Werkes der Buddhistischen Vaibhasika-Schule, 1. Teil: Transliteration, Übersetzung, Anmerkungen*, Berlin: Akademie der DDR. Zentralinstitut für alte Geschichte und Archäologie.
- DLT** Dankoff, Robert- Kelly, James (1982, 1984, 1985), *Mahmûd al -Kaşgarî: Compendium of the Turkic Dialects (Dîvân lugât at-Turk) I-III*, Washington: Harvard Üniversitesi Basımevi.
- DS** TDK, (1993), *Derleme Sözlüğü I- XII*, Ankara: TDK Yayınları.
- ED** Clouston, Sir Gerard (1972), *An Etymological Dictionary of Pre- Thirteenth-Century Turkish*, Oxford: Clarendon Press.
- KB I** Arat, Reşit Rahmeti (1999), *Kutadgu Bilig I –Metin-*, Ankara: TDK Yayınları.
- KB II** Arat, Reşit Rahmeti (2003), *Kutadgu Bilig II –Çeviri-*, Ankara: TTK Yayınları.
- KB III** Arat, Reşit Rahmeti (1979) *Kutadgu Bilig III –İndeks-*, Haz. Kemal Eraslan, Osman F. Sertkaya, Nuri Yüce, İstanbul: TKAE Yayınları.
- KP Hamilton** Hamilton, James R. (1998), *Budacı İyi ve Kötü Kalpli Prens Masalının Uygurcası*, Çev. Ece Korkut-İsmet Birkan, Ankara: Simurg Yayınları

- OTWF** Erdal, Marcel (1991), *Old Turkic Word Formation A Functional Approach to the Lexicon Vol.I-II*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- SuvKaya** Kaya, Ceval (1994) *Uygurca Altun Yaruk. Giriş, Metin ve Dizin*, Ankara: TDK Yayınları.
- TATS** Ganiev, Fuat ve diğerleri (1997), *Tatarca-Türkçe Sözlük*, Moskova-Kazan: İnsan Yayınevi.
- TT VIII** Gabain, Annemaria von (1954), *Türkische Turfan-Texte VIII, Texte in Brāhmischrift*, Berlin: Akademie Verlag.
- TTS** TDK, (1996), *Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü I-VI*, Ankara: TDK Yayınları.

Kaynaklar

- ATA, Aysu (1996), “Çok” Kelimesinin Kökeni Üzerine, *Türk Dili*, 534, 1310-1314.
- ATALAY, Besim (1998), *Divanü Lûgat-it-Türk Cilt II*, Ankara: TDK Yayınları.
- BERTA, Árpád, (1999), “Zur Etymologie Des Tü. çok ‘Viel, Sehr’ ”, *Studia Etymologica Cracoviensia*, 4, 7-26.
- MAUE, Dieter (1996), *Altürkische Handschriften Teil I Dokumente in brahmi und tibetischer Schrift*, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- ZIEME, Peter (1970), “Reviews: V. M. Nadelyaev [et alii] (edd.) Drevnetjurkskij slovar”, *Central Asiatic Journal*, 14, 228-236.

TÜRK DİLİNİN TARİHÎ KAYNAKLARINDA YAZ VE YAY SÖZCÜKLERİNİN SEMANTİK ANALİZİ ÜZERİNE

Paşa Yavuzarslan*

Özet

Türk dilinin tarihî dönemlerinde çeşitli yazılı kaynaklarda varlığını sürdürüp kimi çağdaş Türk lehçelerinde varlığını koruyan yaz ve yay kelimelerinin tarihî metinlerdeki kullanımı oldukça karışıktır. Türk dilinin ilk metinlerinde yaz ve yay kelimeleri bulunmakla beraber, yaz daha çok altı aylık bir mevsimin karşılığı olarak, yay ise sadece yaz mevsiminin karşılığı olarak kullanılmıştır. Kaşgarlı'nın Dîvānu Luġāti't- Türk adlı eserinde kimi yerde yay 'ilkbahar', yaz ise 'yaz' mevsimini karşılamaktadır. Harezmi sahası metinlerinde, yaz ve yay ayrımı daha kesin bir konuma gelmiştir ve yaz 'ilkbahar', yay 'yaz' mevsimi olarak kullanılmıştır. Kıpçak sahasının kimi eserlerinde ise, Dîvānu Luġāti't- Türk'te olduğu üzere yay 'ilkbahar', yaz 'yaz' mevsimi biçimindedir. Eski Anadolu Türkçesi kaynaklarında ise, yaz genellikle hem 'ilk bahar' hem de 'yaz' mevsimini karşılamakla birlikte, kimi eserlerde yay ve yaz ayrımını görmek mümkündür. yaz kelimesi tarihî gelişimine bağlı olarak Osmanlı Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde kendini korumuş, yay kelimesi ise, Osmanlı Türkçesinin ve Türkiye Türkçesinin söz varlığında kullanılmaz duruma gelmiş ve yaz, yay kelimesinin kullanım yerini alırken, yaz kelimesinin yerini de Türkçe + Farsça ilkbahar (<Far.) birleşği almıştır.

Anahtar kelimeler: yaz ve yay kelimelerinin kökeni, söz varlığı, Türk mevsim adları, Türk kronolojisi, tarihî söz varlığı.

Abstract

During the historical periods of the Turkish language, the use of the words 'yaz' and 'yay', which have existed in both historical resources and in some contemporary Turkish dialects, has been noted to be rather complex in historical texts. Even though both 'yaz' and 'yay' can be traced in the first Turkish language texts, 'yaz' was used to refer to the six-month period of the season, whereas 'yay' referred only to the summer season. Kashgarli's Dîvānu Luġāti't- Türk defines 'yay' as 'spring' while 'yaz' is defined as the 'summer season'. In the texts of the Harezmi field, the 'yaz' and 'yay' clarification is more distinctive where 'yaz' is used to define 'the spring season' and 'yay' is used for 'the summer season'. In some of the Kıpçak resources, similar to the definitions in Dîvānu Luġāti't- Türk, 'yay' means 'spring' and 'yaz' refers to 'the summer season'. Yet, Old Turkish Anatolian resources usually define 'yaz' as both 'spring' and

* Yrd. Doç. Dr. Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü öğretim üyesi.

'summer', while it is possible to view the distinction between 'yay' and 'yaz' in some texts. In relation to its historical development, the word 'yaz' has preserved its position in the Turkish of the Ottomans and Turkey, while the word 'yay' has lost its use in the aforementioned Turkish. Thus 'yaz' has replaced the use of 'yay' and the word 'yaz' has lost its use, being replaced by the Turkish + Persian compound 'ilkbahar'

Key words: etymology of the words yaz and yay, lexicology, the name of Turkish seasons, Turkish chronology, Turkish historical lexicology.

Türk dilinin tarihî dönemlerinden bu güne kadar, çağdaş Türk lehçelerinin söz varlığında çeşitli fonetik değişimlere uğrayarak varlığını sürdüren *yay* ve *yaz* kelimeleri kimi metinlerde iki ayrı zaman kavramını karşılamaktadır. Bugün kimi çağdaş Türk lehçelerinde iki ayrı mevsimi karşılamakta olan *yaz* ve *yay* kelimelerinden *yay* sözü, Batı Türkçesi sahasında ilkin Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde ve daha sonra Osmanlı Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde mevsim adı olarak kullanım alanını yitirmiş, yerini *yaz* kelimesine terk etmiştir.

yaz 'ilkbahar' ve *yay* 'yaz' kelimelerinin kullanımı, Türkiye Türkçesinin tarihî metinlerinde oldukça karmaşık olup, bu dönem metinleri üzerine çalışanlar tarafından da kelimelerin anlam tespiti tam yapılamamış, zaman zaman kelimeler aynı anlama geliyormuş gibi birbirine gönderilmiştir. Bu yazıda, *yaz* ve *yay* contamination (bulaşma) ma ve bu söz varlıklarının, Orhon yazıtlarından Eski Anadolu Türkçesi dönemine kadarki eski yazılı metin yayınlarında görülen yanlış tespitlerine kronolojik bir düzen içerisinde değinilecek ve söz konusu yanlış tespitler örneklere dayanılarak düzeltilmeye çalışılacaktır.

Türk dilinin tarihî dönemlerinden beri *yay* ve *yaz* kelimelerinin anlamları bulanık olup, hangisinin günümüz Türkiye Türkçesine göre, 'ilkbahar'ı ve hangisinin 'yaz'ı karşıladığı karışıktır. Genel kanıya göre, ki bu Clauson'un görüşüdür, Türk dilinin ilk metinlerinde *yaz* 'yaz', *yay* ise 'ilkbahar' anlamındadır.¹ Bu görüşü destekler nitelikte H. Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*'nde, *yaz* sözcüğünün başlangıçta 'yaz' (summer), *yay*'ın da 'ilkbahar' (spring) anlamına gelmesi gerektiğini Kâşgarlı Mahmud'un *kūz*, *yāy* karşıtlığına bağlamaktadır (Eren 1999: 446b). Ancak, bu açıklamanın hemen akabinde, Kâşgarlı Mahmud'un birçok yerde *yay*'ı, *kış*'ın karşıtı olarak da kullandığını dile getirmektedir (Eren 1999: 447a). Eski Türk dili metinlerini tarayarak eski Türklerdeki zaman sistemini tespit etmeye çalışan Bazin, *yaz* ve *yay* kelimelerinin tarihî ve çağdaş Türk dillerindeki biçimlerini verir ve *yāzı* «printemps»; *yāy* da «été» olarak anlamdır (Bazin 1991: 50-51).

Clauson'un görüşünün aksine, *yaz*'ı 'ilkbahar' (spring), *yay*'ı da 'yaz' (summer) olarak anlamlandıranların başında Liğeti ve Bazin² gelmektedir (Eren 1999: 447a).

1 **ya:z** (ñ) originally 'summer', later sometimes 'spring' (Clauson 1972: 982b). *krş.* **ya:y** must originally have meant 'spring', which is *Kaş.*'s translation in the main entry and is confirmed by its use antithesis to **kū:z** 'autumn' in one passage. (Clauson, 1972: 980a).

2 *yāz* «printemps». § Aves le temps, dans les langues écrites où **yāy* avait disparu, l'opposition «printemps /été» s'est recréée, sur des bases littéraires et scientifiques. Les mots de remplacement ci-dessus mentionnés ont été

Tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde *yaz* ve *yay* kelimelerinin arasında olan bu anlam karışıklığından dolayı, birçok dil uzmanı bu iki sözü, etimolojik olarak birleştirmişlerdir (Eren 1999: 447a).

Bu açıklamalardan da anlaşılacağı üzere, *yay* ve *yaz* kelimelerinin anlamlarını eski ve çağdaş Türk lehçelerinde tam olarak tespit etmek oldukça güçtür. Yaşayan diyalektlerde *yaz* olduğu gibi saklanmışsa da, diyalektlerin bir bölümünde unutulmuş, bir bölümünde ise iki sözün anlamları tersine çevrilmiştir. Daha açık bir deyişle, ‘summer’ olarak kullanılan *yaz*, ‘spring’ anlamını almış, ‘spring’ olarak kullanılan *yay* da ‘summer’ değerini kazanmıştır. (Eren 1999: 447a).

Tarihî ve çağdaş Türkiye Türkçesinde durum bir kat daha karışıktır, Türkiye Türkçesinin tarihî dönemlerinde her iki söz varlığı da bulunmakla birlikte, kimi eski yazılı metinlerde *yaz* hem ‘yaz’ (summer) hem de ‘ilkbahar’ anlamında kullanılmış, kimi metinlerde ise *yaz* ‘ilkbahar’, *yay* ‘yaz’ anlamında kullanılmıştır. Bu karışıklık dönemin metinleri üzerinde çalışan araştırmacıların gözünden kaçmış ve söz konusu kelimelerin anlamları metin yayınlarının “Dizin”lerinde anlaşılmasız bir hâl almıştır. Bu yazıda *yay* ve *yaz* kelimelerinin tarihî Türk lehçelerindeki kullanımları ve anlam içerikleri, kronolojik olarak ele alınıp örneklendirilecektir.

İlkin eski Türkçe metinlerde geçen *yay* ve *yaz* kelimeleri, bu dönem metinlerinde birbirinden ayrı iki söz varlığıdır ve *yay*ın ‘yaz’, *yaz*ın ‘ilkbahar’ anlamına geldiği kimi Türkologlarca kabul görmüştür (Tekin 2000: 259; 1995: 114; Gabain 1988: 310; Drv.S. 1969: 250b).

(1) *ot(u)z (a)rtukı : s(e)k(i)z : y(a)ş(i)ma : kış(i)n : kut(a)n t(a)pa : sül(e)d(i)m* [.....*ot(u)z (a)rtukı*]: [*tok(u)z y(a)ş(i)ma : y(a)z(i)n : t(a)t(a)bı t(a)pa : sül(e)d(i)m*] [BK G2] (Tekin 1988: 52). [=Otuz sekiz yaşında kışın Kıtay’lara doğru sefer ettimOtuz dokuz yaşında **ilkbaharda** Tatabı’lara doğru sefer ettim.....] (Tekin 1988: 53).

(2) *ot(u)z (a)rtukı (e)ki y(a)ş(i)ma : (a)mgı korg(a)n : kuşl(a)dukda : yut : boltı : y(a)z(i)ña* : [BK D31] *og(u)z : t(a)pa : sül(e)dim* : (BK D 32) (Tekin 1988: 48). [=Otuz iki yaşında Amgı kalesinde kışladığımızda kıtlık oldu. (O yılın) **ilkbaharında** (D 32) Oğuz’lar doğru sefer ettim.] (Tekin 1988: 49).

(3) *(a)mga korg(a)n : kuşl(a)p : y(a)z(i)ña og(u)zg(a)ru . sü t(a)ş(i)kd(i)m(i)z*. [KT³ K8]. (Tekin 1988: 22). [=Amga korugan’ında kışlayıp (o yılın) **ilkbaharında** Oğuz’lara doğru ordu sevk ettik.] (Tekin 1988: 23).

(4) *t[(a)t(a)bı : bod(u)n : t(a)bg(a)ç k(a)g(a)nka : körti y(a)l(a)b(a)çı : (e)dgü : s(a)bı : öt(ü)gi k(e)lm(e)z tiy(i)n : y(a)y(i)n sül(e)d(i)m* [KB D 39] (Tekin 1998: 50). [=Tatabı halkı Çin hakanına tabi oldu. Elçisi, iyi haberi (ve) ricaları gelmiyor diye **yazın** sefer ettim.] (Tekin 1988: 51).

spécialisés dans le sens de «printemps», et *yaz* dans celui d’ «été»: osmanlı et çagatay classiques, turc de Turquie, özbek, néo-uygur, karay, nogay *yaz*; kazak et karakalpak littéraires *jaz* (Bazin 1991: 50-51). **yāy* «été» Le mot apparaît sans changement de sens en turc ancien et moyen: *yay*; la voyelle longue n’étant que dans des graphies pleines, avec alif, en caractères arabes (Kāşgarî): *yāy* (Bazin 199: 51).

3 Tekin 1998 “Sözlük”te BK K 8 olarak gösterilmişse de doğrusu, KT K 8 olmalıdır (Tekin 1998: 184).

(5) (B2) bilge: *k(a)g(a)n u[çdı]* (B 3) **y(a)y** bols(a)r: *üze: t[(e)ñri]* (B 4) *köb(ü) rg(e)si (e)t(e)rçe...* [BK] (Tekin 1988: 56). [= (B 2) Bilge Hakan vefat (etti?) (B 3) **İlkbahar** gelince, yukarıda (gök?) (B 4) davulu gümbürder gibi, ...] (Tekin 1988: 57).

(1), (2) ve (3) nolu örneklerde hep bir *kış* ve *yaz* karşıtlığı görülmektedir, bu bizde *yaz* kelimesinin ‘yaz’ anlamında kullanıldığı hissini uyandırmakta veya *yaz* kelimesinin hem ‘ilkbahar’, hem de ‘yaz’ anlamlarını içermiş olabileceğini düşündürmektedir. Orhon yazıtlarında *yay* ve *yaz* ayrımı açık olarak görülmemektedir, bilakis *kış* ve *yaz* kelimelerinin aynı bağlamda bulunması *yaz* kelimesi ile *yay*’ın aynı anlamda olabileceği düşüncesini yaratmaktadır. Nitekim Ergin ve Orkun, *yay* kelimesini ‘yaz’, *yaz* kelimesini ise ‘ilk bahar, ilk yaz, yaz’ olarak anlamlandırmışlardır (Ergin 1980: 139; Orkun 1987-IV: 136).

(5) nolu örnekte, Tekin *yay*, kelimesini ‘ilkbahar’ olarak tercüme etmiş, bu bir yazım hatası olabilir; fakat Tekin 1995’te de *yay* kelimesi, ‘ilkbahar’ olarak tercüme edilmiştir (Tekin 1995: 81). Bu tercüme, hatadan ziyade doğru bir tespit olarak görülmektedir, zira metnin bu bölümüne baktığımızda “yas tutmak” eylemi, ilkbahar olaylarına benzetilmektedir.

Uygur metinlerinde de *yaz* ‘yaz, ilkbahar’ anlamlarında geçmektedir (Caferoğlu, 1993: 190; Çağatay 1963: 75⁴). Turfan metinlerinde *yay* kelimesi yer almaz, *yaz* kelimesi hem ‘yaz, (Sommer), hem de ‘ilkbahar’ (Frühling) anlamındadır.⁵

Altun Yaruk’ta *yay* kelimesi iki yerde, *yaz* kelimesi ise üç yerde geçmektedir.⁶

(1) *üç aylar erür yaz-(10)-kı üd tip ..üç aylar titir yay (11) üdler tip ..üç aylar atanur (12) üzdler tip .. üç aylar bolur (13) kışkı üdler tip..*[589(IX. 23a.). (Kaya 1994: 313).

(2) *.. yazkı üdte (17) aşagu ol .. irig köyürügli işiş aş(18)-ıg .. yay yisiünler şor aşışg ..* [591 (IX. 24a)] (Kaya 1994: 314).

(3) *üç aylar erür yaz-(10)-kı üd tip ..üç aylar titir yay (11) üdler tip ..üç aylar atanur (12) küz üdler tip .. üç aylar bolur (13) kışkı üdler tip..*[589 (IX. 23a.). (Kaya 1994: 313).

(4) *.. törçigü tepregü üd-(12)-lerin .. yazkı üdler içinte .. yiil (13) tözlug iş törçiyür.* [591 (IX. 24a)]. (Kaya 1994: 314).

(5) *yazkı üdte (17) aşagu ol .. irig köyürügli işiş aş(18)-ıg .. yay yisiünler şor aşışg ..* [591 (IX. 24a)] (Kaya 1994: 314).

Türk dilinin Eski Türkçe dönemine ait Orhon ve Uygur metinlerinde *yay*, *yaz* kelimelerinin karşıladığı kavramların sınırları açık ve kesin değildir. Bu dönem metinlerinde *yaz* hem ‘ilkbahar’ hem de ‘yaz’ anlamında kullanılırken, *yay* Tekin’in (5) nolu örneği hariç, diğer örneklerde ‘yaz’ anlamında kullanılmıştır.

Dr.v.S 1969’da, Eski Türk yazıtı olan [M^Q] *Moyun-Çuru* (759 yy.)dan *yay* (jaj)

4 yaz (yaz) ilk bahar (Çağatay 1963: 75).

5 yaz Frühling, Sommer. IV 36. (Bang und Gabain 1931: 55).

6 yay: y. 589/10, 591/18 [= 2]; yazkı: y. 589/9, 591/12, 591/16 [= 3]. (Kaya 1994: 800).

kelimesi için alınan örnek yalnızca ‘yaz’ olarak anlamlandırılmıştır⁷ (Drv.S 1969: 226).

Karahanlı Türkçesi dönemi metinlerinde de *yay* ve *yaz* kelimelerinin anlam sınırları kesin ve açık değildir. Bu dönem metinleri arasında önemli bir yere sahip olan Kâşgarlı Mahmud’un *Dīvānu Luġāti’l-Türk*’ünde *yāy* ve *yāz* kelimelerinin kullanımları karışık. Her iki kelime de birbirinin yerine kullanılmaktadır.⁸ *Dīvān*’da 16 (on altı) yerde *yay* (~*yāy*), 7 (yedi) yerde ise *yaz* (~*yāz*) kelimesi geçmektedir. *yay* kelimesi *Dīvān*’da hem ‘yaz’ hem de ‘bahar’ anlamına gelmektedir: Kâşgarlı Mahmud *yāy* kelimesini ‘spring (rabî)’; *yāz* kelimesini de ‘summer’ (şayf) olarak anlamlandırmıştır. *Dīvān*’daki bu açıklamalara bağlı kalarak, Clauson, **ya:y** ‘spring’ (must originally have meant ‘spring’, which is *Kaş.*’s translation in the main entry and is confirmed by its use in antithesis to **kü:z** ‘autumn’ in one passage. ... in *Kaş.* **ya:y** is used for ‘summer’, in antithesis to **kış** ‘winter’, in some verses. (Clauson 1972: 980). **ya:z** ‘summer’ (Xak. XI. al-şayf ‘summer’ *Kaş.* III 159 (prov.)... olarak tanımlamıştır (Clauson 1972: 982b).

Dīvān’ın İngilizce yayını gerçekleştiren Dankoff, burada geçen *yay*la ilgili örnekleri İngilizceye şu şekilde tercüme etmiştir:

***(1) yāy** “Spring (**rabî**)”. **Kūz** kâligi **yāyin** bālgūlūg “The way autumn will come is apparent at the coming of spring.” [515 P]. (Dankoff 1982-II: 232).

***(2) yaylāy** (2) It is added to simple nouns to form nouns place. Example: YAYLA’Γ. **yaylāy** “**Summer pasture**”; YA’Y **yāy** is “**Summer**”. 10 (Dankoff 1982-I: 75).

***(3) yāy** is “**Summer**”. 10 (Dankoff 1982-I: 75).

***(4) qışqa anun kâlsä quthuy yāy**

tün kün kâcä alqinür ödläg äy “Prepare for winter when blessed **summer** comes, for Time runs out an months come to an end with the passing of night an day”. [54: V]. (Dankoff 1982-I: 119).

***(5) yāy yarūban ärgüzi**

aqti aqin munduzi

tuydi yaruq yulduzi

tiyla sözüm külgüsüz [60-V] “**Spring** dawned; the water (dawāba) (of ice) and the flash flood flowed; (Dankoff 1982-I: 128).

***(6) qış yāy bilä toqišti**

qinir közün baqišti

tutuşqali yaqišti

7 **jaj** лето’yaz’: jaj anta jajyladım (Я там провел лето (M²⁰) (Tür. T. Orada yazı geçiridim).

8 **yāy** (Cf. *Yāz*) 515 “spring” [rabî] P, V. 60-1 ärgüz V. “summer” [şayf] 10 G, 54 äy V, 95 ut- V, 233 tumliş V, 317 qariš- V, 527 qayış- V, 566 tawra- V. yayla- 580 [taşayyafa]. yaylāy 464 [muştāf]. 10 G, 115 ämit- V, 440 yazlat-, 561 küzä-. yaylat- 441 [_şayyafa]. yayiq- 529 [_ rabî] (R. Dankoff-J. Kelly 1985-III: 220).

yāz (Cf. *yāy*) 514 “summer” [şayf] P. 352-3 bālgür- P. “spring” [rabî] 451 yazuq. yaz 145 atla- V. yazlat- 440 [_arba·a]. yaza- 481 [_ rabî]. yaziq- 476 [_ rabî]. (R. Dankoff - J. Kelly 1985-III: 220).

uṭyālimat uyrāšūr [95: V]. “Winter debated an quarreled with **summer**, each looked askance [at the other], ... (Dankoff 1982-I: 179).

*(7) *yay qış bilā qarišti*

ārdām yāsin qurušti [317: V] “**Summer** and winter disagreed an debated...” (Dankoff 1984-II: 13).

*(8) *qulān tükāl qomitti*

arqār suqaq yomitti

yaylāy tapa āmitti

tizgin turup sekrišūr [115: V]. “Describing spring: “(Spring)”**summer pasture**” (Dankoff 1982-I: 202).

*(9) *tumliṭ kälip qapsadi*

qutluṭ yāyīṭ tāpsādi [233: V]. “Cold has come and covered the world. It is envious of blessed **summer**. (Dankoff 1982-I: 347).

*(10) *ol ani tāyda yaylattı* [441: V]. “ He settled him for **the summer** (aqāmahu wa-āyayafahu) in the mountains (or other). (Dankoff 1982-II: 142).

*(11) *yaylāy* “**Summer pasture**” (muṣṭāf) [464: D]. (Dankoff 1982-II: 172).

*(12) *nālük aṅar bilištım*

qučšup taqi qawuštım

tüzünlükın qayıštım

alqti māniṭ yāyimi [527:V]. “... I favored (‘ataftu) him with my kidness. Now he has ruined my **summer** (in idleness).” (Dankoff 1982-II: 247).

*(13) *qış yāyṭaru sawlayūr*

ār at mānin tawrayūr [566: V]. Describing the debate between **Summer** and Winter: “[Winter speaks to **summer**:] ‘(The flesh of) men and horses becomes hard (yaštaddu) during me:...”(Dankoff 1982-II: 293).

*(14) *yaylādi* : *ār tāyda yaylādi* “The man **summered** (taṣayyafa) in the mountains.” [580: D]. (Dankoff 1982-II: 309).

*(15) *yāy körkiṭä inanma*

suwlar üzä tayanma [515: V] “Do not depend on **spring** (or hope for good its blossoms and bright colors); do not lean on Water....]. (Dankoff 1982-II: 232).

*(16) *yayıṭti öd yayıṭti* “The seson became **spring** (rabi’).” [529:Q]. (Dankoff 1982-II: 249).

Dīvān’da geçen yazla ilgili örnekler, Dankoff tarafından İngilizceye şu şekilde tercüme edilmiştir:

(1) *yilqi yazın etlānūr*

otlap anin ätlānūr

beḡlār sāmüz atlanūr

sāwnüp ögür isrişür [145:V] “Describing spring: “The animals thrive in it [i.e. in **springtime**]; (Dankoff 1982-I: 237).

(2) *yazuq üt* [451: D]. “ “Meat that is jerked (yuqaddadu) in the autumn, with spices, then left to be eaten in **the spring**”. **Yāz oq ye**, meaning “Eat it only in **spring**” (Dankoff 1982-II: 154).

(3) *ol qōyin yaylāyda yazlattı* [440: D]. “He had his sheep spend **the spring** (arba’a) in the summer pasture”. (Dankoff 1982-II: 141).

(4) *yıl yazıqtı* “The season **turned to spring** (rabī)”. [476]. (Dankoff 1982-II: 187).

(5) *ār qışlāyda yazādi* “The man spent **the spring** (**rabī**) in the winter quarters (or other). [481: P]. (Dankoff 1982-II: 192).

(6) *kūz kālīgi yāzin bālgūrār* [352 :P] “The (manner of the) coming of autumn becomes apparent in **the summer**” (Dankoff 1982-II: 48).

(7) *yāz* “**Summer** (**şayf**) **yāzin** qatıylansa qışın sāwnūr [514: P]. “Whoever works hard (and earns) in **summer** will be happy in winter.” (Dankoff 1982-II: 230).

Tekin, *XI. Yüzyıl Türk Şiiri (Dīvānu Luġāti’t-Türk’teki Manzum Parçalar)* adlı eserinde *Dīvān*’da geçen manzum parçaları Türk şiiri açısından incelemiş ve eserin sonuna bu parçalarda geçen söz varlığını içeren bir sözlük koymuştur. Tekin bu sözlükte *yay* ve *yaz* kelimelerinin anlam sınırlarını kesin olarak ayırmıştır.⁹ Buna karşılık (7) nolu örnekte geçen *yāy* kelimesi, Arapça karşılığında ve bu şiirde bahar mevsiminin betimlenmesinden dolayı hem Tekin tarafından hem de Dankoff tarafından ‘bahar’ (Tekin 1989: 136-137); spring ‘ilk bahar, bahar’ (Dankoff 1982-II: 232) olarak tercüme edilmiştir. Bu örneklerden de anlaşılacağı üzere, *Dīvān* için *yay* ve *yaz* kelimelerinin anlam sınırları kesin değildir.

(1) *Nelük angar biliştım*

Kuçşup takı kawuştım

Tüzünlükün kayıştım

Alktı meni(n)g yāyimī [XIX, 28] [III, 188]. [=Ne diye onunla tanıştım / ve kucaklaşıp dost oldum? / Niçin ona yumuşak davrandım ve onu kayırdı? / (Hiçbir iş yapmayarak) benim (bütün) yazımı mahvetti.] (Tekin1989: 62-63). *krş.* “**summer**” (Dankoff 1982-II: 247).

(2) *Kulan tükel komuttı*

Arkar sukak yumuttı

Yaylag tapa emitti

Tizig turup sekrişür [XLI, 51, I, 214] . [= (bahar) yaban eşeklerini iyice coşturdu;]

⁹ *yāy, yay* yaz XLII, 1; XLII, 13; XLIV, 1; LXVII, 1; 1. ; y. -*garu* XLII, 5; y.-*ıg* XLI, 59; y. -*imī* XIX, 28. *yaz* bahar y. -*ın* XLII, 21. (Tekin 1989: 262).

dağ keçilerini ve geyikleri (hep) bir araya getirdi. / (Bunlar otlamak için) yaylalara doğru yöneldiler. / Sıra sıra dizilip (sevinçlerinden) hoplayıp zıplıyorlar.] (Tekin 1989: 100-101). *krş.* “**summer pasture**” (Dankoff 1982-I: 202).

(3) *Kış yāy bile tokuştu*

Kingır közün bakıştı [XLII-1, I-170] [=Kış ile yaz (Birbirlerine düşman olup) savaştılar; / kızgın gözlerle birbirlerine bakıştılar.] (Tekin 1989: 104-105). *krş.* “**summer**” (Dankoff, 1982-I: 179)

(4) *Kış yāygaru süwleyür*

Er at menin tawrayur [XLII-5, III, 278]. [=Kış yaz (mevsimine şöyle) fısıldıyor: / İnsanlar ve atlar benimle güçlenir ve sertleşir.] (Tekin 1989: 104-105). *krş.* “**summer**” (Dankoff 1982-II: 293).

(5) *Yāy kış bile karıştı*

Erdem yāsın kurıştı [XLII-13, II, 97]. [=Yaz (mevsimi) kış ile karıştı / (ve karşılıklı olarak) hüner yaylarını kurdular.] (Tekin 1989: 104-105). *krş.* “**summer**” (Dankoff 1984-II: 13).

(6) *Yılkı yazın edlenür*

Otlap anın etlenür [XLII-21, I, 285]. [=Hayvanlar baharda iyileşir; / (bol bol) otlar ve semizleşir.] (Tekin 1989: 104-105.). *krş.* “**in springtime**” (Dankoff 1982-I: 237).

(7) *Tumlıg kelip kapsadı*

Kutluğ yāyığ tepsedi [XLI, 59, I, 463] [=Soğuklar gelip bastırdı (ve her yeri) kapladı / Kış mübarek yaz (mevsimine) haset etti (ve onu kıskandı).] (Tekin 1989: 100-101). *krş.* “**summer**” (Dankoff 1982-I: 347).

(8) *Yāy körkinge inanma*

Suwlar üze tayanma [LXVII-1, III, 160] [=Baharın güzelliğine (fazla) inanıp güvenme; / sulara (güvenip) dayanma.] (Tekin 1989: 136-137). *krş.* “**spring**” (Dankoff 1982-II: 232).

(9) *Yay yarupan ergüzi*

Aktı akın mundızı [XLIV, 1-2] [= Bahar (güneşi) ışıdı, eriyen kar ve buzlardan oluşan sular coşku seller (halinde) aktı.] (Tekin 1989: 110). *krş.* “**spring**” (Dankoff 1982-I: 128); (Bahar geldi, kar suları/Aktı delice selleri; Ercilsaun 1985:126).

(8) ve (9) nolu örneklerde *yay* kelimesi, Tekin, Dankoff ve Ercilasun tarafından ‘bahar’ olarak anlamlandırılmıştır.

Kutadgu Bilig’de *yay* kelimesi dört yerde geçmekte ve anlamı ‘yaz’dır; ancak eserin yayımlanan İndeks’inde **yay** ‘ilkbahar, yaz’ olarak anlamlandırılmış ve *bk.* kısaltmasıyla **yaz** madde başına gönderilmiştir. (İndeks 1979: 533). *Kutadgu*

Bilig'de *yay* kelimesi Arat'ın tercümelerinden de anlaşılacağı üzere, tamamen 'yaz' anlamındadır.

(1) 142 *üçi yazkı yılduz üçi yaykı bil*

üçi küzki yılduz üçi kışkı bil (Arat 1979: 31). [=Bil ki, bunlardan üçü— bahar yıldızı, üçü— **yaz**, üçü — son bahar ve üçü de —kış yıldızıdır.] (Arat 1994: 21).

(2) 367 *kiming yaşı altmış tüketse sakış*

tatığ bardı andın yayı boldı kış. (Arat 1979: 51). [=Kimin yaşı altmışı doldurmuş ise, ondan hayatın tadı gitmiş, onun **yazı** kışa dönmüştür.] (Arat 1994: 37). *krş. KB 367* (kış), 1052: XIII(?) (Clauson 1972: 980).

(3) 1052 *yana irlü kirdi bu tolmış ayı*

kadır kışka yandı yarumış yayı (Arat 1979: 122). [=Dolun ayı tekrar küçülmeğe başladı; parlak **yazı** sert kışa döndü.] (Arat 1994: 87).

(4) 6009 *yıl ülgi yay erse tüşegli yigit*

sariğ al tüşese ya kürküm ögit (Arat 1979: 596). [=Yılın mevsimi **yaz** ve rüya gören delikanlı ise, rüyasında sarı, pembe renklerle safran veya öğütülmüş bir şey görürse,] (Arat 1994: 430).

Kutadgu Bilig'de *yaz* kelimesi on yerde geçmekte ve anlamı 'ilkbahar; yaz'dır, bu madde başında da *yaz* kelimesi, *yay* kelimesine gönderilmiştir (İndeks 1979: 533). Aşağıda (1) nolu örnekte *yazkı* Arat tarafından 'bahar' olarak tercüme edilmişken, *yaz* 'yaz' olarak tercüme edilmiştir. Burada *yaz* kelimesinin 'bahar' olarak tercüme edilmesine engel teşkil edecek bir durum yoktur. Bunun gibi Arat tarafından (4) nolu örnekte geçen *yazkı gülef* 'yazdan kalmış kuru ot' olarak tercüme edilirken, (5) nolu örnekteki *yazkı gülef* 'bahar kelef otu' olarak tercüme edilmiştir. Bunların dışında bütün örneklerde *yaz* 'bahar' anlamına gelmektedir.

(1) 65 *irinçig kışığ sürdi yazkı esin*

yaruk yaz yana kurdı devlet yasın (Arat, 1979: 24). [=Bahar **rüzgârı** eziyetli kışı sürüp, götürdü; parlak **yaz** tekrar saâdet yayını kurdu.] (Arat, 1994: 16). *krş. KB yaruk yaz* 'the bright spring' (*sic*, has strung its bow) 65: XIII (?) (Clauson 1972: 982b).

(2) 139 *köz yazkı yılduz basa ud kelir*

erentir kuçık birle sançu yorır (Arat 1979: 30). [=Hamel bahar yıldızıdır, sonra Sevr gelir; Cevzâ ile Seretân dürtüşerek yürür]. (Arat 1994: 21).

(3) 4623 *yigit erse yaşıng yaz erse yiling*

soğık işke tutğil isitür kanıng (Arat 1979: 464). [=Yaşın genç ve ömrün bahar yıllarında ise, soğuk şeyler kullan, kanın bunları ısıtır.] (Arat 1994: 334).

(4) 5639 *saçım boldı sungúur tüsi teg şaşut*

saúal boldı yazkı gülef teg orut. (Arat 1979: 560). [=Saçım, sungur rengi gibi, kır oldu; sakalım **yazdan** kalmış kuru ota döndü.] (Arat 1994: 403).

(5) 5697 Saçım boldı **yazkı** güleş teg orut

saıal boldı sungķur tüsi teg şaşut (Arat 1979: 565). [=Saçım, **bahar** kelef otu gibi, kurulaştı; sakal ise, sungur tüyü gibi alaca oldu.] (Arat 1994: 408).

(6) 6007 yıl ülgı **yaz** erse kiçig erse er

kızıl körse barça yağız körse yir. (Arat, 1979: 596). [=Yılın mevsimi **bahar** ve insan da çok genç ise, her şeyi kızıl ve yeri kara görürse,] (Arat 1994: 430).

(7) 6531 yaruķ **yaz** teg erdim tümen tü çiçeklig

ħazanmu tüşüttüm kamuğını kurıttım (Arat 1979: 645). [=Rengârenk çiçekler ile dolu, parlak **bahar** gibi idim; hazânımı uğrattım, hepsini kuruttum.] (Arat 1994: 468).

(8) 142 üçi **yazkı** yulduz üçi **yaykı** bil

üçü küzki yulduz üçü kışkı bil (Arat, 1979: 31). [=Bil ki, bunlardan üçü— **bahar** yıldızı, üçü— **yaz**, üçü — son bahar ve üçü de —kış yıldızıdır.] (Arat 1994: 21).

Yukarıdaki Örneklerden de anlaşılacağı üzere *Kutadgu Bilig*'te *yay*~ *yaz* ayrımı en azından *yay* kelimesi için kesindir. *Yaz* ise hem 'bahar' hem de 'yaz' mevsiminin karşılığıdır.

Atabetü'l-Hakayık'ta Arat tarafından "Fihrist" bölümünde *yay* 'yaz' olarak, *yaz* ise, 'ilkbahar, yaz' olarak anlamlandırılmıştır. (Arat 1992: LXXII).

(1) 223 **yayınkı** bulut teg ya tüş teg ħali

224 direngsiz keçer baħt ya kuş teg uçar (Arat 1992: 58). [223 *yayınkı* ... teg] A₃ *yasınú-ı* (önce *yayınkı-ı* yazılmış; sonra üzerinden çizilerek, sahife kenarında tashih edilmiş) ... B₇ *yasınkı* bulud ... tuşdeg (ar. *yazın-đı* bulut ...) C₃ *yazın-đı* bulut ...deg (Arat 1992: 58.)). [=223 Baht **yaz** bulutu gibidir veya rüya gibi boştur; 224 durmadan geçer veya kuş gibi uçar.] (Arat 1992: 90).

(2) 471 kelür küz keçer **yaz** barur bu 'umür

472 tüketür 'umürni bu yazım küzüm (Arat 1992: 78). [472. *tüketür* ... *yazını*] A₁ ...*yasum* B₁₀ *tuketti* ...*yasını* (ar. *tüket(ti)* ... *yazım*) C₆ *tüketür* ...*yazum* (Arat 1992: 78). [=471 **bahar** geçer, güz gelir; ömür gider, 472 bu **bahar** ve güzüm ömrü tüketir (Arat 1992: 99). *krş. At. kelür küz keçer yaz* 'autumn comes and summer passes' 471 (Clauson 1972: 982b).

(1) nolu örnekte, Arat tarafından *yay* kelimesi, 'yaz' olarak, (2) nolu örnekte her iki mısradada (=471, 472) geçen *yaz* kelimesi 'bahar' olarak tercüme edilmiştir. Arat'ın "Fihrist"te *yaz* kelimesini 'ilkbahar, yaz' olarak anlamlandırmasına 223 nolu mısradada geçen *yaz* kelimesinin ABu ve BaC nüshalarındaki *yasınkı*~*yazın-đı*¹⁰ varyantları

¹⁰ 223. *yayınkı*; A nüshasında önce *yayınkı-ı* yazılmış, sonra üzerinden çizilerek, sahife kenarında *yasınkı-ı* (altta ar. harfl. řh) şeklinde tashih edilmiştir; Bu *yasınkı-ı* Ba ve C *yazın-đı* ve D *yayın-kı* (bk. F. Köprülü, *Türk dili ve edebiyatı hakkında araştırmalar*; s.90). Metinde mevsim adı olarak, bundan başka bir de *yaz* (471, 472) ve *küz* (471, 472) tâbirleri geçmektedir. *Yazkı* bulut ve *küzki* bulut tâbirleri için bk. W. Bang ve G.R. Rachmeti, *Lieder aus Alt-Turfan (Asia Major, IX, 1935, I, 9 ve 13)*. (Arat 1992: 151).

A ile D nüshalarında *yay* («yaz») ve diğerlerinde *yaz* («ilk bahar») yazılmış olması, tabi'i, müstensihlere âit bir mese-

sebepl olmuştur. Arat'ın aksine, Clauson, 471. mısradada geöen *yaz* kelimesini 'bahar' değil, 'yaz' (=summer) olarak anlamlandırmıştır (Clauson, 1972: 982b).

Kısaca Karahanlı sahası için Arat'ın da *Atabetü'l-Hakayık*'ın Fihrist'inde belirttiği üzere *yaz* kelimesinin anlam sınırı belli değildir, *yaz* hem 'yaz' hem de 'bahar' mevsimi için kullanılmaktadır. *Yay* kelimesi, *Kutadgu Bilig* ve *Atabetü'l-Hakayık*'ta sadece ve sadece 'yaz' mevsimi için kullanılmıştır. Bir başka deyişle *yay* kelimesi *yaz* kelimesinden bağımsız olarak, 'yaz' mevsimini karşılayan bir söz varlığı durumuna gelmiştir.

Türkologlarca Harezml sahasına ait metin olarak değerlendirilen *Kıssaşü'l-Enbiyâ* (Ata 1997)'da *yaz* kelimesi 'ilkbahar, bahar', *yay* kelimesi de 'yaz' mevsimini karşılayan söz varlıklarıdır. Bu dönemde en azından bu eser için *yaz* ve *yay* kelimelerinin anlam sınırları kesin çizgilerle ayrılmıştır:

(1) *Şiş ewde oturup iş işler; biz yâbânda kış (5) yay emgenür –miz, biz yime bözcilik öğreneliğ tédiler. [18r]* (s. 25.).

(2) *Kačan Hadîcenih teve-(15)-leri teprese kamuğ Kureyşiler anıñ arķışı birle barur erdile, tegme yılda éki nevbet ticâret (16) kıılır erdiler; biri kış, biri yay. [186v]* (s.265). [*krş.* Kureyş Suresi şitâ' (kış) ve şayf (yay)].

(3) *Resül 'aleyhi's-selâm sordı erse aydılar: yay tünlerinde endekde (19) yatur-miz, tün yéli barçağa teñ tegsün tęp artuķ eksük kıılmas-biz. [216r]* (s.310.).

(4) *Uş bitidim bu kitâbnı ey erenler eđ bözi*

Bir yıl içre keçti anıñ yay [u] kış yaz u küzi [249v/1.] (s. 363.).

(1) (21) *teğresinde yégirmişer tikim yaz çeçekleri açılmış, çeşmeler aķa turur; hurma yıgaçı ötmış [42r]*. (s.58.).

(2) *Bir yıl Mevlî ta'âlâ sawuķ ıddı, ni'met bolmadı, (10) yaz boldı erse ħalâyıķ andağuķ kelü başladılar, [57r]*. (s. 79).

(3) *Aydılar: ey (13) ata, yaz küni boldı, bu kün kün atlığ sulţân, ħüt atlığ kışlakdın ħamel atlığ (14) yazğa oğradı, ... [68r]* (s.94).

(4) *Yaz üye mundağ ğazel aymışda Nâşır Rabğuzî. [68v]* (s.95.)

(5) *Zekerıyyâ ol ħâl-(13)ni kördi erse du'â kııldı: İdiyâ Meryemge kış küninde yaz ni'metin bérür- şen maña kıarılıkımda arığ (14) oğlan bérğil... [167r]* (s.237-238.).

(6) *Uş bitidim bu kitâbnı ey erenler eđ bözi*

Bir yıl içre keçti anıñ yay [u] kış yaz u küzi [249v/1.] (s. 363.).

Harezml dönemi eseri olarak kabul edilen *Nehcül'-Ferâdîs* (Ata 1998)'in söz varlığında *yay* ve *yaz* kelimeleri yer almamaktadır. Bu döneme ait *Mu'inü'l-Mürîd*¹¹

ledir. Bu farklardan eserin yazıldığı veya istinsah edildiği muntaka hakkında her hâñgi bir neticeye varmak, bugün için, imkânsızdır; fakat o devirlerde yazılmış olan eserlerden bu tâbirlerin nerelerde tarcıhan kullanıldıklarının anlaşılması ile bu hususta bir fikir sâhibi olmak mümkün olacağını zannediyorum." (Arat 1992: 151).

11 Yay (t): Yaz Mevimi y. 3/2, 45/2, 254/2 y.1 204/1. yaz (t): İlkbahar mevsimi y. 3/2. (Toparlı 1988: 275.).

ve Kutb'un *Hüsrev ü Şîrîn*'inde *yaz* ve *yay* kelimeleri geçmektedir:

(1) 1a/6 *Sen ök sen yaratğan bu yer kök küñ ay*

Bu küz kış gerek yaz gerek bolsu yay [3] (Toparlı 1988: 1).

(2) 3/13 *Külüp az öküş yığlayu bu kişî*

Müsülmân boluğlı gerek yay kışı [45] (Toparlı 1988: 9).

(3) 16b/2 *Kerek bolsa bâkî selemde mebi*¹²

*Yıl içre bu küz kış tağı yay rebî*¹² [254] (Toparlı 1988: 51).

(4) 13a/15 *Tiweler taş otağda yayı kışı*

Nişâb bolsa birgey zekâtın kişî [204]. (Toparlı 1988: 41).

(1) 1a/6 *Sen ök sen yaratğan bu yer kök küñ ay*

Bu küz kış gerek yaz gerek bolsu yay [3] (Toparlı 1988: 1).

Mu'inü'l-Mürîd'de (3) nolu örnekte Türkçe *yaz* kelimesi yerine Arapça *rebî*¹² sözü kullanılmıştır. Bu dönemden itibaren *yaz* ve *yay* mevsimleri Arapça alıntılarla da karşılanmaya başlanmıştır. (3) nolu örnekte *yay* kelimesiyle birlikte *rebî*¹² (<Ar.) kelimesi, *yaz* kelimesinin bu dönem metinlerinde 'bahar, ilkbahar', *yay* kelimesinin ise, 'yaz' anlamına geldiğini kuvvetlendirmektedir.

Kutb'un *Hüsrev ü Şîrîn*'inde sadece *yaz*¹² kelimesi geçmekte ve karşılığı da 'bahar (wiosna)'dır. (Zajączkowski 1961: 76).

Kıpçak sahası metinlerinde *yay* ve *yaz* ayrımı daha belirgin ve *yay* 'yaz', *yaz* da 'bahar, ilkbahar' karşılığındadır. *Yaz* ve *yay* ayrımı bugünkü çağdaş Kıpçak grubu lehçelerinin bir kısmı için de aynıdır ve bu lehçelerde *yaz* (> caz)'ilkbahar, bahar'; *yay* (>cey~cay) 'yaz' mevsimini karşılamaktadır. Bunun yanı sıra, ilk Kıpçak sahası metinlerinden olan *Gülistan Tercümesi*'nde bahar yerine *ilk yaz* birleşimi kullanılmıştır; aynı birleşik *Codex Cumanicus*'ta da geçmektedir.

Memlûk sahasında yazılan sözlük ve gramerlerde *yaz* ve *yay* kelimelerinin anlamlarını belirlemede Arapça karşılıklar bize kolaylık sağlamaktadır.

yay Yaz (يأى فصل الصيف) 100, Ş. Sul. 302; Kaş.I. 78; MW. 73; R. III. 4; B.d. M. II. 874; Lh. Os. 825; Bud. II. 345; R. Usp. 273; Köprülü: DTB. 10₁₁. (*İdrâk Caferoğlu* 1931: 123).

yaz İlkbahar (يأى: فصل الربيع) 93; Kaş. III. 119; MW. 83; R. III. 225; Houtsma 103; Ş. Sul. 292; B.d. M. II. 864; Lh. Os. 813; Bud. II. 327; R. Usp. 273; Huastuanift 28₁₁; Köprülü: DTB. 24₁₄. (*İdrâk Caferoğlu* 1931: 123). [Caferoğlu 1931'de verilen Houtsma 103'te *yaz* 'ilkbahar' anlamında bir kelimeye rastlanılmamıştır. Kanaatimizce *yaz*- fiili ile karıştırılmıştır.] (Houtsma 1894: 103).

12 *jaz* 'wiosna', 109 *qamuy kümlärniñ aty jaz bolmaz* 'nie wszystkie dni nazywają się wiosną', 257 *çün tabtun imdi oş jaz gdy zastaleş teraz piëkną wiosnę*'. Mkaş. Jaz 'Frühling, Sommer', ATGr. Yaz 'Frühling', PTPis. Jaz 'весна', Bmuş. jaz 'printemps', Cum. Jaz 'Frühling —ver' etc. (A. Zajączkowski 1961: 76).

yay(I) İlkbahar *ed-Dürre* 2b/4 [Z/3-36, C-123, K-130, T-282.]. (Toparlı 2003: 121.). **yay** İlkbahar . (s.3.) (الرُّبْعُ يَأْيُ) [2b/4].

yay: Bahar mevsimi (45b/6). (*El-Kavânîn* 1999: 130). Yılın dört mevsimi: yay (**bahar**) yaz (**yaz**) küz (**sonbahar**) kış (**kış**). (*El-Kavânîn* 1999: 49). [الخريف زوك الشتا [ش الربيع يَأْيُ الصيف يَأْيُ]. [45b/6].

yaz: Yaz mevsimi? (45b/6 olmalı *krş.* **yay.**). (*El-Kavânîn* 1999: 130). [الصيف يَأْيُ] [45b/6].

Yukarıdaki tanıklarda *El-Kavânîn* ve *Ed-Dürretü'l-Mudiyye*'de tıpkı *Dîvân*'da olduğu üzere *yay* kelimesinin 'bahar mevsimi', *yaz* kelimesinin ise 'yaz mevsimi' karşılığında kullanıldığı Arapça karşılıklarından kesin olarak anlaşılmaktadır. Bu denklikler, her iki eserin yazarının *Dîvân*'dan yararlanmış olabilecekleri hissini uyandırmaktadır.

yay = yaz. *Bk: yaz. Et-Tuhfe* [D.L.T.; Rad., Kr., Alt., Tel., Leb., Tob., Küw., Kom., Az., Uyg., Çağ.; Caf., T.T., Usp.; İd.; Müh.; Bul; Kav.; Ç.L.]. 22b.-3. [Atalay 1945: 282.]. [صيف =yay; yaz .] (Atalay 1945: 43; Fazılova-Ziyeaevoy 1978: 304).

yaz= yaz. *Bk: yay. Et-Tuhfe* [D.L.T.; Rad., Kaz., Az., Kom., Çağ., Kar.; Caf., T.T., Usp., Chuas.; İd.; Müh.; Hou.; Bul.; Kav.; Ç.L.]. 22.b.-3. (Atalay 1945: 282). [صيف =yay; yaz .] (Atalay 1945: 43; Fazılova-Ziyeaevoy 1978: 303).

[يَأْيُ و يَأْيُ (22b/3)]. *Et-Tuhfe*'de Arapça *şayf* 'yaz mevsimi' kelimesinin Türk dilindeki karşılığı olarak hem *yay* hem de *yaz* yazılmıştır. Örnekten de anlaşılacağı üzere, bu dönem için *yay* ve *yaz* kelimelerinin anlam alanları çakışmaktadır. Belki de *yay* kelimesi *yaz*'dan ses değişmesiyle türemiş bir yan biçim veya bir doublet olduğu için eserin yazarı Arapça *şayf*'ın karşılığı olarak her iki kelimeye de yer vermiştir.

yay (I) Yaz mevsimi (BM (=Kitâbu Bulgatü'l-Müştâk Fî Lügati't-Türk Ve'l-Kıfçak), BV (= Baytaratu'l-Vâzih), CC (= Codex Cumanicus), İM (=İrşâdü'l-Mülûk Ve's-Selâtîn), KÎ (=Kitâbü'l-İdrâk Li-Lisâni'l-Etrâk), RH (Kitâb Fî Riyâzâtî'l-Hayl), TZ (Et-Tuhfetü'z-Zekiyye Fi'l-Lügati't-Türkiyye) *krş.* yaz (I) (Toparlı vd. 2003: 316a).

yay (II) İlkbahar mevsimi (DM, KK) *krş.* yaz (II). (Toparlı vd. 2003: 316a).

yaz (I) Yaz mevsimi (GÎ(=?), GT(=Gülistan Tercümesi (Kitâb Gülistân Bi't-Türkî)), KF(=Kitâb Fî'l-Fıkh), KFT(= Kitâb Fî'l-Fıkh Bi'l-Lisâni't-Türkî), KK (El-Kavânîn), MG (=Münyet'-l-Guzât), TZ) *krş.* yay (I) (Toparlı vd. 2003: 316b).

yaz (II) İlkbahar mevsimi (BM, BV, CC, KÎ) *krş.* yay (II). ((Toparlı vd. 2003 (KTS): 316b).

yay (t) : Yaz mevsimi *İrşâdü'l- Mülûk ve's-selâtîn* 47a/5 (5). (Toparlı 1992: 619). [*her vakt kim kirse irdi Meryem öze Zekeriyâ Nebî kış künlerinden tapar irdi Meryem katında yay künler yimişini, kaçan kim kirse erdi (5) Meryem öze Zekeriyâ Nebî yay künlerinde tapar irdi Meryem katında kış yimişlerini...* *İrşâdü'l- Mülûk ve's-selâtîn* [47a/4-5] (Toparlı 1992: 173). Bu metinde *yaz* 'bahar mevsimi' karşılığında Farsça *nev-rüz* kelimesi kullanılmıştır:

“Taķı satmaķ (6) **nevrüz**ğa tigrü taķı küz vakkıtına tigrü...” *İrşâdü'l- Mülük ve's-selâtin* [480a/5-6]. (Toparlı 1992: 460)

Kıpçak Bozkırlarında yaşayan Türk boylarının dil özelliklerini ve söz varlığını işleyen ve Alman ve İtalyan olmak üzere iki ayrı kitaptan oluşan *Codex Cumanicus*'ta *yaz* ve *yay*, baştaki *y>c* ses değişmesinin dışında, bugünkü Tatar ve Başkurt lehçelerinde olduğu gibi, *yaz* ‘bahar’ ve *yay* ise ‘yaz’ anlamında geçer.

jaz [jaz] Frühling, ‘ver’ 130, 38r. **il(k) jaz aj** erster Frühlingsmonat, ‘Marcius’ 72,12, und **soņu jaz aj** letzter Frühlingsmonat, ‘madius’ 72,14. (K. Grønbech 1942: 119).

jaj, jāj [yay / jay] Sommer 120,1. ‘estas’ 73,23. Cf. **jajyn**. (K. Grønbech 1942: 110)

jajyn [jain] im sommer (*Instr.* von **jaj**). (K. Grønbech 1942: 110).

Bazı Türkologlarca Memlûk sahası edebî eserlerinden sayılan Seyf-i Sarayî'nin *Kitâb Gülistân bi't-Türkî* adlı eserinde “bahar” mevsiminin adlandırılması diğer tarihî metinlerden farklılık göstermektedir. “Bahar” mevsimi bu eserde “ilk yaz” birleşiği ile karşılanmıştır.

ilk yaz: “İlk bahar”

(1) 5 (3a) 11 yaşıl aķlas bisâṭ töşeğey. Dağı ilk yaz bulutu- (12)niņ dāysine fermān kıldı... *Kitâb Gülistân bi't-Türkî* 3a/11, (Karamanlıoğlu 1989: 2).

(2) “ 10 (5b) 4 **ilk yaz** künlerinde bir kün bustān içinde (5) gül-ler arasında bir niçe zarif ‘ālimler (6) bilen oturup...” *Kitâb Gülistân bi't-Türkî* 5b/4, (Karamanlıoğlu 1989: 4).

(3) “ 294 (147b) 11 kilsen iy dost körge-sen **ilk yaz** topraķım üstüne yaş ot bitmiş...” *Kitâb Gülistân bi't-Türkî* 147b/11, (Karamanlıoğlu 1989: 146).

(4) “310 (155b) dağı **ilk yaz** bulutu dururlar ni fāyide kim (10) yağmasalar...” *Kitâb Gülistân bi't-Türkî* 155b/99, (Karamanlıoğlu 1989: 154).

F. Karamanlıoğlu, *yaz*¹³ kelimesini ‘yaz’ mevsimi olarak *ilk yaz* birleşiğini de ‘ilk bahar’ mevsimi olarak anlamlandırmıştır. (Karamanlıoğlu 1989: 393.). *Codex Cumanicus*'ta da ‘bahar’ olarak *ilk yaz* birleşiği geçmektedir. *KTS*'deki **ilk (II) Yaz**, yaz mevsimi (CC) madde başı düzeltilmeye muhtaçtır. (Toparlı vd. 2003 (KTS): 110).

Çağatay sahasında Türkiye Türkçesinde olduğu üzere *yaz* (*yaz*→ yaz (Eckmann 1988: 286.) kelimesi ‘yaz mevsimi’ni karşılamakla birlikte *yay* ‘yaz’ kelimesi de geçmektedir.

yay (یای یازک کمالی تا بتان موبم صیف) yazın kemâli, tâbestân, mevsim-i şayf (Şeyh Süleyman 1298: 302).

13 *yaz yaz y.90; bolsa 303/7; (ilk y. “ilk bahar” bk. ilk).* (Karamanlıoğlu 1998: 393). *ilk i. yaz* “ilk bahar” 294/11; *i.y. bulutu* 5/11, 310/9; *i. y. künleri* 10/4 (Karamanlıoğlu 1989: 276.).

yaz (يَاز تا بتان صيف) tâbestân, şayf. (Şeyh Süleyman 1298: 292.).

(1) **Yaz** boldı vü boldı yana cennet kibi yazı

Hoş ol kişi kim ‘ıyş le ötkey kış u yazı (Bâbü Dîvânı: 62/1)

(2) **Ni yazda** tınarım u ni küzde

Ni tağda qararım u ni tüzde (Bâbü Dîvânı: 556/4).

(3) **Ni yaz** u ni küzdin köñül açılır

Ni yazı vü tüzdin köñül açılır (Bâbü Dîvânı: 558/35).

Bâbü Dîvânı için B. Yücel tarafından *yaz* kelimesi ‘yaz mevsimi’ olarak anlamlandırılmıştır. (Yücel 1995: 440b).

Çağatay şiirinin önemli temsilcilerinden olan Lütfî’inin şiirlerinde *yaz* kelimesi genellikle yılın altı aylık bölümünü karşılamaktadır. Bir başka deyişle *yaz* kelimesi, hem ‘ilk bahar hem de ‘yaz’ anlamlarını içermektedir.

(1) **yaz** boldı kirek ol büt-i ‘ayyâr tapılsa

barça tapılır bizge kirek yâr tapılsa (Lütfî Divanı 22/1).

(2) **yaz faşlı** barça şād u köñlümüz ğamnāk irür

gül bigin cān köñleki hicrān ilindin çāk irür (Lütfî Divanı 104/1).

(3) kaçan tigsün yüzün sarıg yüzümge

kavuşmaydur hazān birle belī yaz (Lütfî Divanı 109/3).

(4) **yaz faşlı** kim irür ‘ayş u tarabnıñ mevsimi

saldı bülbül tig mini gerdün gülistāndın yırāk (Lütfî Divanı 118/2).

(5) yüzüne bakşam közüm yaşın körüp ‘ayb itmegil

yaz bulutu bolsa peydā gülge nemdin çāre yok (Lütfî Divanı 123/4).

(6) sinsiz çemende **yaz** açılmas köñül belī

nāz u girişme serv ü gül ü yāsemende yok (Lütfî Divanı 126/2).

(7) **yaz** açıldı ‘ayş iter çağdur yüzündin bürka‘ al

niçe kılğay sin eyā gül-çehre sin haqqımda al (Lütfî Divanı 144/1).

(8) lütfî dem-ā-dem köz yaşın **yaz yağmuru** tig yağdurur

tigürgil anı ay şabā yüzi gül-i handānıma (Lütfî Divanı 241/7).

(9) **yaz** boldı vü yırak min andın ni fāyide

gül bolmasa hezār çemendin ni fāyide (Lütfî Divanı 263/1).

Yukarıdaki örneklerde geçen *yaz* kelimesi G. Karaağaç tarafından ‘yaz’ olarak anlamlandırılmıştır (G. Karaağaç 1997: 709). Ancak (2), (4), (5), (6), (7), (8), (9) nolu örneklerde, beyitlerin anlam içeriklerinden anlaşılacağı üzere bir bahar mevsimi tasviri söz konusudur, bu sebeple bu örneklerdeki *yaz* kelimesi ‘ilkbahar’ veya altı aylık bir zamanı kapsayan ‘yaz’ olarak anlamlandırılmalıdır.

Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde geçen Türkçe söz varlığını toplayan *Tarama Sözlüğü*’nde *yay* ‘Yaz, sıcak mevsim’; *yaz* ‘Bahar mevsimi, ilk bahar’ olarak anlamlandırılmıştır. Bazı araştırmacılar (Tezcan 2001:76)¹⁴ tarafından bu dönem metinleri için *yaz*’ın ‘ilkbahar, ilkyaz’ anlamına geldiği kesin olarak belirtilse de, ileriki sayfalarda Eski Anadolu Türkçesi metinlerinden derlemiş olduğumuz örneklerde, *yaz* kelimesinin hem ‘ilkbahar, ilkyaz’ hem de ‘yaz’ mevsiminin karşılığı olarak kullanıldığına tanık olunmaktadır. Eski Anadolu Türkçesi metinleri için *yay* kelimesinin anlam alanı bellidir. (*yay*: Tür. T. yaz mevsimi).

yay: Yaz, sıcak mevsim.

Senin boyun budahdan ağdı geçti

Cihan imdi yüzünden yaz ü yaydır (ياید). (*Velet. XIII-XIV. 16*). [TS-VI: 4433].

Cemalini gördüm düşte, çok aradım yay (ياید), *kışta*

Bulumadım dağda taştta, denizleri süzer oldum (*Yunus. XIII-XIV. 253*). [TS-VI: 4434].

Şöyle kim yay (یای) *yağmurları dereler içinde dükenir gider.*

Ne deniz suyuna irişebilir, ne ırmaklara ulaşabilir. (*Kel. XIV. 87*). [TS-VI: 4434].

Tarama Sözlüğü’ndeki tanıklardan anlaşılacağı üzere *yay* ‘yaz, sıcak mevsim, tâbîstân, sayf’ 17.-18.yy. kadar Türkçenin söz varlığında yer almıştır. [TS-VI: 4436].

yaz: Bahar

Senin boyun budahdan ağdı geçti

Cihan imdi yüzünden yaz(یاز) *ü yaydır.* (*Velet. XIII-XIV. 16*). [TS-VI: 4449].

Kalil: azdur, delâl: nazdur, rebî^c [Ar.]: yazdur (یازدر) *vedad: dostluk* (*Fer. XIV. 26*). [TS-VI: 4449.].

Zire bir yıl üçer ay dört fasl olur

Yaz (یاز) *u yay ü güz ü kış hem vasl olur* (*Melhame XIV-XV. 16-2*) [TS-VI: 4449.].

Tarama Sözlüğü’nde *yaz* ‘ilk bahar, bahar mevsimi, rebî^c’ olarak verilmişse de, burada taranan eserlerin dışında pek çok Eski Anadolu Türkçesi ve Osmanlı Türkçesi metninde, *yaz* yaz mevsiminin karşılığı olarak ‘yaz’ anlamındadır.

(1) “...*baylığun yoksullığı ve şādılığun melüllüğü ve gökceklüğü (3) çirkînlüğü ve yazın kışı ve bahârın güzî var.*” (s.94.). [*Kenzü’l-Küberâ*: 58b/3].

¹⁴ “Eski Anadolu Türkçesinde *yaz* ‘ilkbahar, ilkyaz’ anlamındadır, dolayısıyla Ergin ve Gökyay’ın dizinlerinde verilen ‘yazın’ karşılığı ‘baharın, ilkbaharda’ olarak düzeltilmelidir. (Tezcan 2001: 76).

(2) “(4) İy gül kıl indi taze-y-iken bülbüle vefā

Bilgil kim gündüzi gice vü yazı güz dutar” (s.94.) [Kenzü'l-Küberâ: 58b/4].

(3) Ğirra olma ħüsünüĝe kim bilür ħāş u ‘ām

Her çi yaz eyler ‘imāret kış gelür vîrān kılur (s.93.) [Kenzü'l-Küberâ: 58a/8.].

(4) Sinüĝ boyun budaĝdan aĝdı, geĝti,

Cihān ěmdi yüzünden yaz u yaydur. (s.39).[S.Veled: XXIII-6.] [Mansuroĝlu'nun yayınında “Sözlük” bölümünde geçen *yay* maddesi [=yay yay XIII 4,6 (ya *krş.*) s.176.] düzeltilmeye muhtaĝtır. XXIII-6'daki tanık ‘yaz mevsimi’ anlamında olup iki ayrı madde başı yapılmalıdır].

XIV. yüzyılda Gerdekli İshak (İshak bin Murad) tarafından Eski Anadolu Türkçesinde kaleme alınan *Ed- Dürretü'l-Mudiyye fi'l-Lugati't-Türkiyye* Arapça-Türkçe satır altı sözlükte *yay* ve *yaz* kelimelerinin anlamları, Arapça karşılıklarından anlaşılacağı üzere *yaz* ‘ilk bahar’, *yay* ‘yaz’ olarak verilmiştir.

“**yay** ‘yaz’. y. 17a/10.” (Atsız ve Türkmen 2004: 126).

“**yaz** ‘yaz’ y. 17a/10. (Atsız ve Türkmen 2004: 126).

Yukarıdaki anlamlandırmalara baktığımızda, *yay* ve *yaz* kelimeleri aynı mevsimi, başka bir deyişle aynı kavramı karşıladıkları düşüncesini uyandırmaktadır. Ancak, eserin “Tıpkıbasım”ında “Faşlu’z-zarf” bölümünde **er-rabî**: yaz; **eş-şayf**: yay; **el-ħarîf**: güz; **eş-şitā**: kış 17a/10-11. (Atsız ve Türkmen 2004: 163) şeklindedir. Burada *yaz* kelimesi ‘bahar’ mevsiminin karşılığı, *yay* kelimesi ise, ‘yaz’ mevsiminin karşılığı olarak verilmiştir. *yay* ve *yaz* kelimelerinin anlamları, eseri yayına hazırlayanlarca, Arapça karşılıklar düşünülmeden geleneneĝe baĝlı olarak bu şekilde verilmiştir.

Osmanlı sahasında 17. yüzyılın başlarında Hüseyin İbni Selim tarafından astroloji ve kronoloji bilimi alanında kaleme alınan ve Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coĝrafya Fakültesi Kütüphanesinde kayıtlı olan *Kitābı Esrāri'n-Nucūm ve Havvāş* adlı eserde *yay* ve *yaz* kelimelerinin anlamları birbirinden kesin çizgilerle ayrılmaktadır:

“*bay [5a] bu ħāl üzere geĝer ve Frenc ħatında yıl başı yenar (Lat. yenvar) (2) dērler. Zîrā zühür-ı ‘İsā, intişār-ı Yehūd bu ayda (3) oldu. Yehūdîler ħatında yıl başı iki faşıl (4) oldu. Altı ay kış altı ay yazdur. Ğayrı (5) ħāife ħatında faşıl dördür. Biri yazdur. (6) Biri yaydur. Biri güzdür. Biri kışdur.*”

Bu eserde, *yay* ve *yaz* kelimelerinin neden birbirinin yerine kullanıldığına dair ip uçlarını bulabiliyoruz. Yazar, Yahudilerce yılın iki bölüme, bir başka deyişle iki mevsime taksim edildiğini belirtmektedir. Yahudiler bir yılın altı ay kış ve altı ay yazdan oluştuĝuna inanırlar. Buradan hareketle, *yaz* kelimesinin Türk dilinde bazen altı ayı da kapsayacak biçimde kullanıldığını çıkarabiliriz. Yahudilerden başka kavimlerde yılın dört kısma ayrıldığını belirtir: *yaz* ‘ilk bahar’, *yay* ‘yaz’, güz ve kış.

[25a] (9) *Fasl-ı ħazîrān ayınuñ beyānında evvel yay ayıdır. Şöyle bil ki (10) ilk yay ayına Süryānce ħazîrān dērler ve Yunanca (11) yunos dērler. Bu ay otuz gündür.*

Tabî' atı hârr-ı yâbisdür. (12) Anda şafrâ çok olur ve şafrâvî ısıtmalar çok (13) her kişide kan sulţânlıktan 'azl olur pâdişâh (14) olur. Şafrâya ısıtma gibi ve derleme bigi fi'l-cümle (15) şafrâya müte'allik olan emrâz-ı muhtelife çok olur.

Faşl-ı 'âşir (13) temmuzuñ beyânındadır. Evsaţ-ı yaydur. Şöyle bil ki orta (14) yay ayına Süryânçe temmuz dërler ve Yunanca oliyos (15) dërler. Bu ay otuz bir gündür. Bu ayuñ tabî' atı hârr-ı [26b] yâbisdür. Anda şafrâ gâyet çokdur. Her şahşuñ (2) kuvveti

Faşl-ı ihdâ 'aşer ayuñ beyânındadır. Âhîr yay ayıdır. (15) Şöyle bil ki soñ yay ayına Süryânçe Âb dërler [27a] ve Yunanca Ağustos dërler ve bu ayuñ tabî' atı hârr (2) ve yâbisdür ve anda şafrâ galebe eder.

Yukarıdaki örneklerde görüleceği üzere, Hüseyin İbni Selim, *Kitâbı Esrâri'n-Nucûm ve Havvâş* adlı eserinde haziran ayını 'ilk yay', temmuz ayını 'orta yay' ve ağustos ayını 'soñ yay' olarak adlandırmaktadır.

Hüseyin İbni Selim, yaz 'bahar' mevsimini de tıpkı yay 'yaz' mevsimi gibi bölümler, mart 'ilk yaz', nisan 'orta yaz' ve mayıs 'soñ yaz'.

Faşl-ı sâdis âzeriñ beyânındadır ki (5) evvel-i bahâr ayıdır. Şöyle bil kim yaz ayına Süryânçe âzer dërler (6) ve Yunanca martis dërler. Bu ay otuz bir gündür [19b] mahzûrdur.

Faşl-ı (15) sâbi' Nisân beyânındadır. Evsaţ-ı bahâr ayıdır. Şöyle [23a] bil ki orta yaz ayına Süryânçe Nisân dërler ve hem (2) Yunanca Abril dërler. Bu ay otuz gündür. Bu ayuñ (3) tabî' atı hârr-ı rañıbdür.

[24a] Faşl-ı şâmin (7) âyârıñ beyânındadır. Âhîr bahâr ayıdır. Şöyle bil ki soñ yaz (8) ayına Süryânçe âyâr dërler ve Yunanca mayıs dërler. Bu ay (9) otuz bir gündür. Bu ayuñ tabî' atı hârr-ı rañıbdür.

Osmanlı Türkçesinin söz varlığını en güzel şekilde derleyen Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî* adlı eserinde *yaz* ve *yay* kelimelerini şu şekilde açıklamıştır:

“**yay** (يَا) s. *Tk.* Yaz mevsimi, sayf. [Ortası olan temmuzda şemsin «yay» burcunda bulunması sebebiyle böyle tesmiye olunmuştur; veyahut bu mevsimde sürülerin yaylalarda yayılması ve her şeyin de sıcaktan açılması münasebetiyle «yaymak» fiilinden müştaktır.] (Ş. Sami (H.1317): 1527a).

yaz (يَا) s. [Aslı: «yaymak» fiilinden müştak «yay»dır.] Senenin sıcak mevsimi ki üç ve diğeri bir taksimde altı aydır, sayf, tâbistân: *Yaz oldu; yaz geldi; yaz kış.* ||**ilk yaz**= Bahar, rebî' (Ş. Sami (H.1317): 1540a).

Şemseddin Sami, *yaz* kelimesinin bazılarınca senenin üç aylık bölümü için ve bazılarınca ise, senenin altı aylık bölümü için kullanılır ifadesi oldukça doğru bir açıklamadır. Yukarıda Eski Anadolu Türkçesi ve Eski Osmanlı Türkçesi eserlerden verilen örnekler de bunu doğrulamaktadır. *yay* kelimesi sadece, üç aylık (haziran-temmuz-ağustos) zaman dilimi için kullanılırken, *yaz* kelimesi *yay* kelimesinin de anlam alanını kapsayacak bir biçimde kullanılmaktadır.

Sonuç

1. Başlangıçta Türk dilinde *yay* ve *yaz* kelimeleri aynı anlamda olup, *yaz* veya *yay* söz varlıklarıyla hem ‘yaz’ hem de ‘bahar’ kavramları karşılanıyordu, bir başka deyişle Eski Türkçe döneminde temelde üç mevsim vardı: yaz~yay; kuz; kış.

2. Eski Türkçe dönemi metinlerinde Karahanlı sahasına ait metinler de dahil *yay* ve *yaz* kelimelerinin anlam sınırları belli değildir. Bu sebeple bu dönem metinlerini çözümlenmede kesin bir *yay* ‘yaz’ ve *yaz* ‘ilkbahar, bahar’ ayrımı, metnin bütününe bakılmaksızın yapılmamalıdır. [krş. Talât Tekin 1988: 2000; 1998; 1995].

3. Başlangıçta belki de her iki kelimenin kökü de *yaz* idi, ve zamanla –z sesi –y sesine dönüşerek, ki Türk dilinde olağan bir ses değişmesidir, doublet olarak hem *yay* hem de *yaz* örnekleri kullanılmış daha sonra da anlam ayrışması sonucunda, *yay* ‘yaz’ mevsimini, *yaz* da ‘ilkbahar, bahar’ mevsimini karşılamıştır.

4. Harezmi sahası olarak adlandırılan dönem metinlerinde ise, *yay* ve *yaz* ayrımı hemen hemen kesindir; *yay* ‘yaz mevsimi’ nin karşılığı olarak, *yaz* ise ‘ilkbahar, bahar mevsimi’ nin karşılığı olmuştur. [krş. *Qışāşü’l-Enbiyā*].

5. Kıpçak sahasında kaleme alınan sözlüklerde de *yay* ‘yaz’ ve *yaz* ‘ilkbahar, bahar’ ayrımını, Arapça karşılıklarından tespit etmek mümkündür. Bu ayrım Kıpçak dil alanı için kesindir. Ancak Kıpçak eserlerinden olan *El-Kavânîn* ve *Ed-Dürretü’l-Mudiyye*’de durum tıpkı *Divānu Luġāti’l-Türk*’teki gibidir; yani *yay* ‘ilkbahar’, *yaz* ‘yaz, summer’.

6. Eski Anadolu Türkçesi dönemi metinlerinde ise, durum tıpkı Eski Türkçe döneminde olduğu üzere karışıktır. Bu dönem metinlerinde *yay* gittikçe kullanım alanını *yaz* kelimesine bırakır ve *yaz* kelimesinin kavram alanı da *ilk+bahar*, *nev-bahar* (Houtsma, *Gülistan Tercümesi*), *rabî* (<Ar.rebî‘) (*Gülistan Tercümesi*), *nevrûz* (<nev+rûz (*İrşâdü’l-Mülûk*) gibi alıntı kelimelerle karşılanmaya başlanır. Buna rağmen *yay* ve *yaz* kelimeleri bazı eski yazılı metinlerde kullanılır ve anlam sınırları Eski Türkçedeki gibi karışıktır.

7. Osmanlı Türkçesi ve çağdaş Türkiye Türkçesinde *yay* kelimesi sadece bu kelimedenden türemiş *yayla~yaylak* kelimelerinde varlığını sürdürmüş, *yay* ‘yaz’ kullanım alanını yitirmiştir.

8. Bazı çağdaş Türk lehçelerinde *yaz* ‘ilkbahar, bahar’ [Kaz.Tat.]; *cey* (<yay) ‘yaz’ anlam ayrışması kesinleşmiş ve iki ayrı kavramı karşılayan söz varlığı haline gelmiştir.

Kaynaklar ve Kısaltmalar

AKKUŞ, Yrd. Doç. Dr. Muzaffer (1995), *Kitâb-ı Gunya*, TDK, Ankara.

ARAT, Reşid Rahmeti (1979), *Kutadgu Bilig I Metin*, 2. Baskı, TDK, Ankara.

ARAT, Reşid Rahmeti (1979), *Kutadgu Bilig III İndeks*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, İstanbul. (İndeksi neşre hazırlayanlar: Kemal Eraslan- Osman F. Sertkaya-Nuri Yüce)

ARAT, Reşid Rahmeti (1992), Edib Ahmed B. Mahmud Yükneki, *Atabetü’l-Hakayık*,

2. Baskı, TDK, Ankara.

- ARAT, Reşid Rahmeti (1994), Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig* II Çeviri, 6. Baskı, TDK, Ankara.
- ATA, Aysu (1997), Nâşirü'd-dîn Bin Burhânü'd-dîn Rabgûzî, *Kıışaşü'l-Enbiyâ (Peygamber Kıssaları), I-II*, TDK, Ankara.
- ATA, Dr. Aysu (1998), *Nehcü'l-Ferâdīs Uştmağlarınġ Açuġ Yolu Cennetlerin Açık Yolu III Dizin Sözlük*, TDK, Ankara, 1998.
- BANG, W. und Gabain, A. von (1931), *Analytischer Index Zu Den Fünf Ersten Stücken Der Türkischen Turfan-Texte*, Berlin.
- BAZİN, Louis (1991): *Les Systemes Chronologiques Dans Le Monde Turc Ancien*, Budapest: Akadémiai Kladó. Paris: Editions Du Cnrs.
- CAFEROĞLU, Dr. Ahmet (1931), *Abû -Hayyân Kitâb al-İdrâk li-lisân al- Atrâk*, İstanbul Evkaf Matbaası.
- CAFEROĞLU, Prof. Dr. Ahmet (1993), *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, 3. Baskı, Enderun Kitabevi, İstanbul.
- ÇAĞATAY, Dr. Saadet Ş. (1963), *Türk lehçeleri Örnekleri, VIII. Yüzyıldan XVIII. Yüzyıla kadar Yazı Dili*, A Ü DTCF Yayınları, Ankara.
- DANKOFF, R. – Kelly, J. (1982), Mahmüd al- KÂŞGARĪ, *Compendium of The Turkic Dialects (Dîwân Luyât at- Turk)*, Part I, Harvard University.
- DANKOFF, R. – Kelly, J. (1984), Mahmüd al- KÂŞGARĪ, *Compendium of The Turkic Dialects (Dîwân Luyât at- Turk)*, Part II, Harvard University.
- DANKOFF, R. – Kelly, J. (1985), Mahmüd al- KÂŞGARĪ, *Compendium of The Turkic Dialects (Dîwân Luyât at- Turk)*, Part III, Harvard University.
- Drv.S 1969: *Drevnetyurkskiy Slovar' [Древнетюркский Словарь]*, Leningrad.
- ECKMANN, János (1988), *Çağatayca El Kitabı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No. 3412, İstanbul.
- EL-KAVÂNİN 1999: Prof. Dr. Recep Toparlı - Prof. Dr. M. Sadı Çögenli-Doç.Dr. Nevzat H. Yanık, *El-Kavânînü'l-Küllîyye Li-Zabti'l-Lügati't-Türkiyye*, TDK, Ankara.
- ERCİLASUN, A. Bican (1985), “Başlangıcından XIII. Yüzyıla Kadar Türk Nazım ve Nesri”, *Büyük Türk Klâsikleri -I*, İstanbul: Ötüken-Söğüt.
- ERGİN, Prof. Dr. Muharrem (1980), *Orhun Abideleri*, 8. Baskı, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.
- ERGİN, Prof. Dr. Muharrem (1989), *Dede Korkut Kitabı I Giriş-Metin-Faksimile*, TDK, 2. Baskı, Ankara.
- FAZILOVA , E. İ. – Ziyaevoy, M.T. (1978), *İziskannıy Dar Tyurkskomu Yazıku*, Taşkent.
- GABAİN, A. Von (1988), *Eski Türkçenin Grameri*, TDK, Ankara (Çev. Mehmet Akalın).

- HOUTSMA, M.Th., (1894), *Ein Türkisch-Arabisches Glossar*. Leiden.
- KARAAĞAÇ, Günay (1997), *Lütfî Divanı Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım*, TDK, Ankara.
- KARAMANLIOĞLU, Doç. Dr. Ali Fehmi (1989), *Seyf-i Sarâyî Gülistan Tercümesi (Kitâb Gülistan bi't-Türki)*, TDK, Ankara.
- KAYA, Ceval (1994), *Uygurca Altun Yaruk Giriş, Metin ve Dizin*, TDK, Ankara.
- KTS 2003: Prof. Dr. Recep Toparlı-Yard.Doç.Dr. Hanifi Vural-Yard.Doç.Dr. Recep Karaathlı, *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, TDK, Ankara.
- MANSUROĞLU, Mecdut (1958.), *Sultan veled'in Türkçe manzumeleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınlar No. 765, İstanbul.
- ORKUN, Hüseyin Namık (1987), *Eski Türk Yazıtları*, TDK, Ankara.
- ŞEYH Sülyman Efendî-i Buhârî (1298), *Lügat Çağatay ve Türkî Osmânî*, İstanbul.
- TEKİN, Prof. Dr. Talât (1989), *Tekin, XI. Yüzyıl Türk Şiiri (Dîvânü Luğâti't-Türk'teki Manzum Parçalar)*, TDK, Ankara.
- TEKİN, Talât (1998), *Orhon Yazıtları*, TDK, Ankara.
- TEKİN, Talat (1995), *Orhon Yazıtları Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*, Simurg, İstanbul.
- TEKİN, Talat (2000), *Orhon Türkçesi Grameri*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi:9, Ankara.
- TEZCAN, Semih (2001), *Dede Korkut Oğuznameleri Üzerine Notlar*, YKY, İstanbul.
- TOPARLI, Prof. Dr. Recep (2003), *Ed-Dürretü'l-Mudiyye Fi'l-Lügati't-Türkiyye*, TDK, Ankara.
- TOPARLI, Yrd. Doç. Dr. Recep (1988), *Mu'inü'l-Mürîd*, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları No.15. Erzurum.
- YÜCEL, Bilal (1995), *Bâbü'r Dîvânî*, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara.
- ZAJĄCZKOWSKI, A. (1961), *Najstarsza Wersja Tuerska Ǧusräv u Širîn Quţba*, Csešć III, Słownik, Warszawa.

